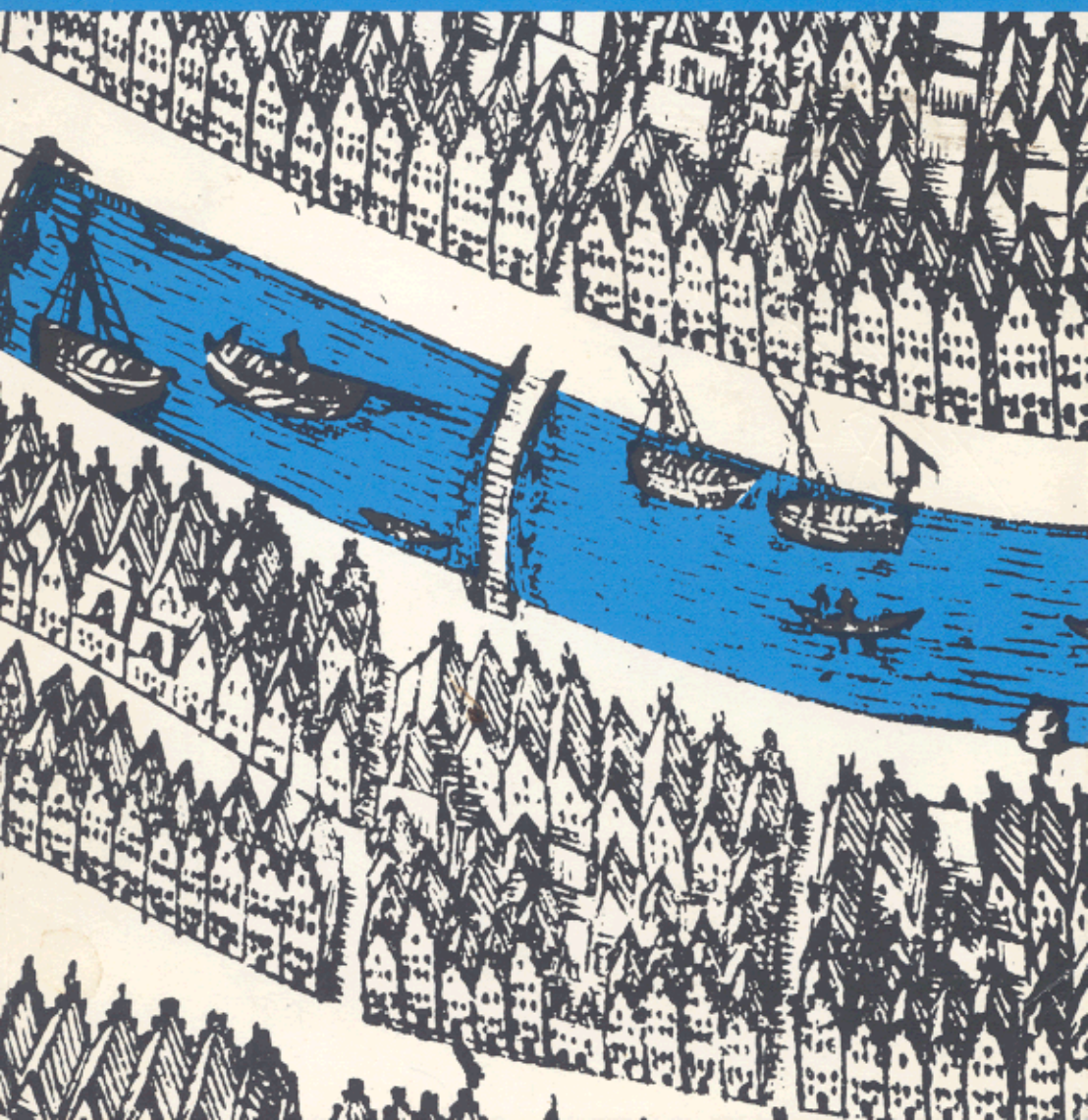

LEIDS JAARBOEKJE 1981

LEIDS JAARBOEKJE
1981

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1981

DRIEENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: St. Sebastiaansbrug.

Foto C.W. Fock.

Omslag: Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 1600.

Omslagontwerp: Studio **Loridan**.

VOORWOORD

Voor de drieënzeventigste maal biedt de Vereniging Oud-Leiden haar leden een jaarboekje aan! Dank zij de voortreffelijke medewerking van vele auteurs kon ook ditmaal weer een welgevuld deel samengesteld worden, waarin de inhoud een tijdperk beslaat dat zich uitstrekt van de middeleeuwen tot op onze dagen toe. Dat is ook in overeenstemming met het doel van onze Vereniging: het bekend maken en laten leven van het verleden voor de huidige bewoners van Leiden en omstreken. Belangstelling en liefde voor het leven van onze voorouders en voor alles wat hen omringde, hun milieu, kan en moet er ook toe leiden dat wij ons in onze eigen tijd rekenschap geven van de waarde van het geestelijk en materieel goed dat ons is overgeleverd, soms met zorg, vaak helaas in weerwil van zorgeloosheid en onbegrip.

De dagelijkse omgang met ons patrimonium is weliswaar een publieke zaak, maar wordt helaas niet door iedereen even bewust beleefd. Ook de vrijheid die men zich mag permitteren ten opzichte van ons erfdeel wordt niet altijd gelijkelijk geïnterpreteerd. Een bekend voorbeeld hiervan is de problematiek die zich bij restauraties voordoet: waar dient de restaurerende architect zich ten opzichte van een oud gebouw scrupuleus te houden aan de historische gegevens en waar mag hij zich ten behoeve van eigentijdse eisen vrijheden veroorloven? Leiden mag zich gelukkig prijzen dat het van deze beide polen uitstekende vergelijkingsobjecten bezit in de gerestaureerde Hooglandse Kerk en in de dit jaar gereedgekomen restauratie van het Complex Herenlogement door één en hetzelfde architectenbureau (Van der Sterre-Peetoom).

Kennis van het verleden kan echter ook verleiden tot reconstructies die een element van vervalsing in zich hebben, een gevaar dat bij iedere restauratie om de hoek komt kijken.

Wanneer het Voorwoord ditmaal eens gebruikt mag worden om een ogenblik bij dit algemene probleem stil te staan, zouden wij als *test* case de St. Sebastiaansbrug willen aanwijzen, die dit jaar ineens weer in het stadsbeeld verscheen (over de Nieuwe Rijn ter hoogte van de Beschuitsteeg). Zeker, deze brug kwam al voor op de kaart van Van Deventer en op de kaart van Bast (zie omslag), Willem van der Helm maakte er nieuwe ontwerpen voor in 1664*, maar op de kaart van Van Campen (1850) komt zij al niet meer voor. Mag dan nu deze brug (met stalen liggers) voorzien worden van 17de-eeuwse gietijzeren hekpaaltjes? Kom nou!

Een geheel andere zaak is het aanbrengen van een “tijdelijke” voetgangersbrug tegenover de Waag. Waar bij de St. Sebastiaansbrug te veel liefde werd gegeven, was zij hier wel geheel afwezig: een karakteristiek stadsgezicht, het samenvloeiën van Oude en Nieuwe Rijn, met de daarbij behorende grote watervlakte, werd grondig bedorven door een element dat daar nooit geweest was en dat er ook nooit had mogen komen.

Een korte opiniërende bespiegeling als deze, bedoeld om belangstelling te wekken voor een algemeen probleem, mag in dit voorwoord ongebruikelijk genoemd worden. Zij mag echter niet doen vergeten dat de Redactie weer veel dank verschuldigd is aan de auteurs, die elk op hun specifiek gebied, een bijdrage hebben geleverd aan dit nieuwe jaarboekje. Bovendien kan ook ditmaal weer met grote erkentelijkheid gewag gemaakt worden van de steun van het Fonds Versprille, die een extra grote omvang van dit deeltje mogelijk maakte.

J.J.T.

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mejuffrouw mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. HA. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974) en mejuffrouw drs. I.W.L. Moerman (1979).

BESTUUR

dr. MA. van Dongen (1974), voorzitter

drs. R.E.O. Ekkart (1975), ondervoorzitter

mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning (1978), secretaris (Postbus 917, 2300 AX Leiden)

J.P. Tuinhof de Moed (1978), penningmeester

J.A.E. Aalders (1974)

mevrouw drs. C.L.M. Briët-Han (1979)

J. Donkers (1981)

mr. J. Karstens (1981)

T.W. Mulder (1975)

mevr. H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes: mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel, Hooglandse Kerkgracht 22, 2312 HT Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 9 17, 2300 AX Leiden.

Contributie f 25,- per jaar, voor jongeren-leden tot 2.5 jaar f 17,50 per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
ingesteld december 1902

prof. ir. J.J. **Terwen** (1973), voorzitter
mejuffrouw dr. C.W. **Fock** (1973), secretaresse (p.a. Kloksteeg 25, Leiden)
drs. **R.E.O. Ekkart** (1974)
G. 't Hart (1964)
drs. B.N. **Leverland** (1963)
drs. D.J. **Noordam** (1979)
mejuffrouw drs. I.W.L. **Moerman** (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE
Ingesteld 7 september 1954

mr. H.W. van Soest, voorzitter
J.A.E. Aalders, secretaris (Nieuwe Mare 25, Leiden)
mevrouw A. Bulk-Klumper
drs. G. Kortenbout van der Sluys
G.J. Philipsen

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: dr. ir. H.A. van Oerle.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mevrouw drs. P. van Aken-Rens, Burg. Vostersstraat 49, Oude Wetering

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950), G. Gezellestraat 19, Hazerswoude

Hoogmade en Woubrugge: H. van de Wereld (1979), Kerkstraat 24, Hoogmade

Katwijk: J.P. van Brake1 (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leiderdorp: mevrouw drs. B.P.M. Hustinx-van Acker (1979), Coornhertdreef 24, Leiderdorp

Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse

Nieuwveen, Nieuwkoop, Noorden, Ter Aar, Langeraar, Leimuiden, Rijnsaterwoude en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978), Dorpsstraat 84, Nieuwveen

Noordwijk: mevrouw G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12, Noordwijk

Noordwijkerhout: J.J. Bergman (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: W.J. van Varik (1941), uivenvoordestraat 16, Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Voorhout: ir. A. Paardekoper (1976), Jacoba van Beierenweg 136, Voorhout

Voorschoten: A. Oosterbaan (1978), Diepenbrocklaan 34, Voorschoten

Warmond: A.G. van der Steur (1962), Nieuwe Gracht 17, Haarlem

Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Zijdeweg 33, Wassenaar

Zoeterwoude: mevrouw Th.M. van Harteveldt-Liesveld (1973), Hoge Rijndijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1980

Bestuurssamenstelling

In de samenstelling van het bestuur deden zich in 1980 geen wijzigingen voor.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 25 maart 1980 gehouden in het Stedelijk Museum de Lakenhal. Tijdens deze vergadering werd drs. F.J. Duparc benoemd tot lid van de kascommissie voor 1981 en 1982. Tevens werd een contributieverhoging (f 25,- voor leden, f 17,50 voor jeugdleden) door de vergadering aanvaard, alsmede het voorstel kapitaal en/of rente vrijgekomen uit de verkoop van huizen te bestemmen voor de vorming van twee fondsen, te weten een fonds voor de restauratie van kleine objecten en een publicatiefonds, waaruit eens in de twee jaar een prijsvraag zal worden uitgeschreven en waaruit incidenteel uitgaven op het gebied van Leiden en omstreken gesubsidieerd kunnen worden. Na afloop van de ledenvergadering werd de Oud-Leiden penning uitgereikt aan de Stichting Diogenes.

Leden

Het ledental groeide in 1980 aan tot 1335. Het aantal nieuwe leden bedroeg 63, terwijl 41 leden om diverse redenen van de ledenlijst moesten worden afgevoerd.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde in 1980 zeven maal. Het hield zich o.m. bezig met diverse problemen rond de monumentenzorg in Leiden en omgeving en het wel en wee van de vereniging. Evenals in voorgaande jaren werd het contact met de Adviesraad voor de Binnenstad door mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen onderhouden, terwijl Dr. Ir. H.A. van Oerle de vereniging in de Archeologische Begeleidingscommissie van Leiden en prof. dr. H. van der Linden in de Rijnlandse Molenstichting vertegenwoordigden. Het bestuur hield zich het afgelopen jaar eveneens bezig met de uitwerking van

de door de ledenvergadering aanvaarde voorstellen tot oprichting van een publicatiefonds en een fonds voor de restauratie van kleine objecten. Tevens werd geijverd voor de oprichting van een historische werkgroep, die geschiedenis en bebouwing rond de Vliet zou moeten uitzoeken. Deze werkgroep zal in 1981 van start gaan.

De door de vereniging in het verleden geschonken **Rembrandt-gedenkplaat** werd getraceerd en zal een nieuwe plaats krijgen op het aan te leggen pleintje tegenover Rembrandts geboortehuis. Het bestuur besprak tevens de overige plannen van de commissie Rembrandt.

In 1980 werd de ledenadministratie van de vereniging weer op orde gesteld en werd een administrateur aangetrokken om de financiële kant hiervan verder te behartigen. Aan de feestbundel die uitgegeven wordt ter ere van het afscheid als hoogleraar van de oud-voorzitter van de vereniging prof. Th.H. Lunsing Scheurleer werd een subsidie van f1000,- toegekend.

Leids Woonhuis

De problemen rond de bruikleengoederen in het door de vereniging aangekochte pand Kloksteeg 2 werden in overleg met de Gemeente Leiden opgelost door te besluiten de door de Gemeente geleden schade te vergoeden door het aanbieden van een gelijkwaardig geschenk aan het Stedelijk Museum de Lakenhal.

Wat betreft Vliet 9 besloot het bestuur opdracht te geven tot het maken van een restauratieplan en het doen verrichten van bouwkundig en kunsthistorisch onderzoek naar dit pand. E.e.a. zal in 1981 van start gaan.

Correspondenten

De jaarlijkse correspondentenvergadering werd gehouden op 23 september 1980 en werd tot grote vreugde van het bestuur door bijna alle correspondenten bezocht.

Publicaties

In september verscheen het 72ste deel van het Leids Jaarboekje. Het 220 pagina's omvattende boekje bevatte naast de vaste onderdelen als jaaroverzicht en kroniek een tweetal in memoria en zeventien artikelen. Drs. B.N. Leverland werd in september 1980 wederom voor een periode van 5 jaar als redactielid benoemd.

In het najaar werd voor de tweede maal een Oud-Leiden kalender uitgegeven; ditmaal met als thema winkels in Leiden rond de eeuwwisseling.

Lezingen

Op 15 januari sprak drs. F.J. Duparc voor 40 aanwezigen over Johan Maurits, graaf van Nassau Siegen, terwijl op 20 februari mevrouw dr. H.A.L.E. Bijvanck-Quarles van Ufford de geschilderde panelen in de Lutherse kerk besprak (44 aanwezigen). Op 12 maart werd voor de leden een lezing in de Leidse synagoge georganiseerd waar de heer A. Peetoom over de restauratie van de synagoge en dr. S.E. Bos over symboliek en gebruiken in het jodendom spraken (60 aanwezigen). Na de jaarvergadering op 25 maart sprak de heer M. van Hemert over beschermd stadsgezicht en stadsherstel in Leiden (60 aanwezigen). De kerkencyclus werd op 10 juni voortgezet met een lezing door dr. H.J. de Jonge in de Waalse kerk (ca. 70 aanwezigen) en een bezoek van ca. 80 leden aan de Hooglandse kerk op 30 september, waarbij mr. B. Plomp een inleiding hield en de organist van de kerk de heer J. Brons een concert gaf. Op 18 november werd in samenwerking met de Stichting Leidse Hofjes de film "Leids leven – een overzicht van de gebeurtenissen in 1979" voor 60 aanwezigen vertoond. Tot slot sprak de heer E.M.P.P. Verhey op 17 december voor 24 leden in de Oud-Katholieke kerk over de hoogtepunten uit de geschiedenis van die kerk in Leiden.

Excursies

Ook in 1980 organiseerde de excursiecommissie enkele tochten die druk door de leden bezocht werden. Met 24 deelnemers werd op 3 mei een excursie naar Den Haag gemaakt waarbij het Museum Meermanno Westreenia-num en het Kostuummuseum bezocht werden. Op 7 juni bezochten ca. 15 fietsende leden de gemeente Noordwijk, waar de burgemeester de groep langs verschillende monumenten leidde en in de St. Jorisdoelen met de kruisboog geoefend kon worden. Op 23 augustus bezochten 84 leden de stad Antwerpen, waar onder deskundige leiding een tocht langs de verschillende monumenten werd gemaakt, terwijl op 11 oktober 51 mensen deelnamen aan een tocht langs diverse kasteelruïnes en buitenplaatsen langs de weg naar Velsen.

REGLEMENT VOOR DE OUD-LEIDEN PRIJS

1. Ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Leiden en omstreken wordt door de Vereniging Oud-Leiden een "Oud-Leiden-prijs" uitgelooft, bestaande uit een geldbedrag en een oorkonde.

2. Deze prijs wordt uitgelooft voor een oorspronkelijke en nog niet uitgegeven studie – bij voorkeur op basis van bronnenmateriaal – betreffende de geschiedenis van Leiden of omstreken.
3. De prijs wordt toegekend door het bestuur van de Vereniging Oud-Leiden op voordracht van een door het bestuur te benoemen jury van ten minste drie personen, waarin in ieder geval zitting hebben een vertegenwoordiger uit het bestuur en een vertegenwoordiger uit de redactiecommissie van het Leids Jaarboekje.
4. Indien naar de mening van de jury geen inzending voor bekroning in aanmerking komt of indien het bestuur zich niet zou kunnen verenigen met de voordracht van de jury, wordt de prijs dat jaar niet toegekend.
5. De prijs wordt eenmaal per twee jaar uitgelooft, voor de eerste maal in 1982; inzendingen dienen telkens vóór 1 januari van het jaar waarin de prijs zal worden uitgereikt bij de jury te worden ingediend. De prijs wordt uitgereikt op de jaarvergadering.
6. Inzendingen dienen met de schrijfmachine te zijn vervaardigd en anoniem te worden ingestuurd; een op de tekst aangegeven motto dient herhaald te worden op een gesloten enveloppe, waarin naam en adres van de inzender vermeld zijn.
7. Inzendingen dienen minimaal 4000 en maximaal 8000 woorden groot te zijn.
8. De jury heeft het recht voor een prijsvraag een thema uit de geschiedenis van Leiden en omstreken vast te stellen, waarbinnen de inzendingen dienen te vallen.
9. De jury kan het bestuur voorstellen doen voor een eenmalige uitbreiding van de jury met één of twee deskundigen op het terrein van een vastgesteld thema.
10. Het bestuur draagt er zorg voor dat alle mogelijkheden worden aangewend om het bekroonde artikel te doen publiceren, hetzij in het Leids Jaarboekje, hetzij elders. Inzending van een bijdrage houdt in dat de schrijver accoord gaat met publikatie in het Leids Jaarboekje.
11. Bestuur en jury zijn over de beoordeling van de inzendingen en over de toekenning van de prijs geen verantwoording schuldig; correspondentie daarover zal niet worden gevoerd.
12. Juryleden worden benoemd voor een periode van zes jaar en zijn eenmaal herbenoembaar. Leden uit het bestuur en uit de redactie in de jury treden af indien zij hun functie in bestuur of redactie neerleggen. Voor de eerste maal worden tot leden van de jury benoemd: prof. mr.H. van der Linden, mevr. dr. C.W. Fock en mevr. H. Suurmond-van Leeuwen.

JAARREKENING 1980

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING	
	1980
Contributies	26.578.--
Advertenties (netto)	7.019.25
Bijdragen	<u>250.--</u> 33.847.25
Drukkosten jaarboekje	31.182.05
Kosten secr./penn.m.	9.254.31
Lezingen, zaalhuur	1.520.--
Bijdragen, lidmaatschappen	256.--
Representatie	177.47
Assuranties	53.--
Kosten penning	261.50
Overdrukken	<u>-,--</u> 42.704.33
TEKORT OP NORMALE ACTIVITEITEN	8.857.08
Rente	26.493.50
Opbrengst puzzels/boekjes	<u>3.113.50</u>
	29.607.--
Tekort kalender 198 1	+1.551.05
Afschrijvingen vorderingen	-,--
Koerswinst effecten	1.137.--
Excursies (saldo)	<u>428.18</u>
BATIG SALDO TER BESCHIKKING	29.621.13
Subsidies	<u>16.000.--</u> 13.621.13
OVERSCHOT	4.764.05

BALANS PER 31 DECEMBER 1980			
Pand Vliet		Fonds Mej. Versprille	15.000.--
Deposito	70.0015:~	Contributies 198 1	294.50
B ank/giro	20554.30	Subsidies	16.000.--
Obligaties	171.000.-- ¹⁾	Rek.courant Leids	
Aandelen	3.075.-- ²⁾	Woonhuis	6.042.07
Advertenties	900.--	Te betalen kosten e.d.	733.30
Rente	3.248.32	Kapitaal:	
Verkoop kalenders	2.706.25	Saldo	
R.J. Spruit inz. achter-		1/1/1980	228103.73
stallige huur		Batig saldo	
Kloksteeg	295.30	1980	4.764.05
		Idem Leids	
		Woonhuis	841.52
			<u>233.709.30</u>
	<u>271.779.17</u>		<u>271.779.17</u>

¹⁾ Aflossingwaarde Beurswaarde f 168.321

²⁾ Beurswaarde.

JAARREKENING 1980 VAN HET “LEIDSCHE WOONHUIS”

(afd. Vereniging Oud Leiden)

BATEN- EN LASTENREKENING 1980

Huur		803.40
Interest		760.56
		1.563.96
Exploitatie pand Vliet	2.50.44	
Diversen	<u>472.--</u>	<u>722.44</u>
OVERSCHOT		841.52

BALANS PER 31 DECEMBER 1980

Leidse Spaarbank dep.	11.70 1.5 1	Restauratieverplichting	
Bank	1.495.86	Vliet 9	20.000,--
Interest	760.56	Overschot 1980	84 1.52
Ver. Oud Leiden,		Naar Ver. Oud	
rek.crt.	<u>6.042.07</u>	Leiden	<u>841.52</u> -.-
	<u>20.000,--</u>		<u>20.000,--</u>

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1980

samengesteld door P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten J.J. Bergman, J.P. van Brakel, E. van Elk, Th. M. van Harteveldt-Liesveld, H.J. de Kort, S.C.H. Leenheer, J.M. van Leeuwen, H.N.M.A. Robertz, W.J. van Varik, G.T.M. Vio-Hoge, H. van de Wereld.

JANUARI

- 2 Start van de restauratie van de Grote Kerk te Rijnsburg.
- 7 Op de plaats van Noordeinde 5 - de voormalige Zeevaartschool - is het plan premie-koopwoningen te bouwen.
- 9 De fontein aan de Vismarkt is na restauratie weer in gebruik genomen.
- 11 Gemeentesecretaris J. Vreeken van Oegstgeest wordt bij zijn pensionering benoemd tot ereburger.
- 14 Jachtwerf B. van Wijk te Woubrugge bestaat 50 jaar; ter gelegenheid hiervan bouwt men een ijszeiler naar een model uit 1834.
- 21 Vroom en Dreesmann is begonnen met het in oude luister herstellen van de gevel van "In den Vergulden Turk".
- 22 B. en W. publiceren het ontwerp-bestemmingsplan "Pieterswijk".
- 23 Het pand op de hoek van de Turfmarkt en de Oude Vest van de firma Dusoswa mag van de Kroon niet gesloopt worden.
Openbare verkoping van het bekende hotel-café-restaurant "De Stad Rome" te Warmond, vroeger in gebruik als herberg en rechthuis.
- 24 Op de plaats van de voormalige fabriek van Van Wijk en Zaalberg tussen de Vestestraat en de Uiterstegracht zullen ca 80 woningen worden gebouwd.
- 31 Echtbaar J. van der Linden-van der Steen 65 jaar gehuwd.

FEBRUARI

- 1 H.J.M. Bosma, burgemeester van Noordwijkerhout, gaat met pensioen.
- 2 Het buurtcentrum "De Kooi" wordt geopend door minister van CRM mevrouw Gardeniers-Berendsen.
- 3 De burgemeester van Leimuiden opent de nieuwe brandweerkazerne voor Leimuiden en Rijnsaterwoude te Leimuiden.

- 8 Leiden vraagt aan het rijk ca 76 miljoen gulden subsidie voor diverse stadsvernieuwingsprojecten.
- 11 Dr. A.J. Vis, burgemeester van Leiden, wordt benoemd tot secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij krijgt de zilveren erepenning van de stad Leiden.
- 12 In het Stadsbouwhuis wordt als geschenk van de aannemers een glasreliëf van Floris van Tetherode onthuld.
De Stichting Oud-Zoeterwoude bestaat 10 jaar.
H. van der Werf onderscheiden met de Pauselijke ridderorde van St Gregorius, wegens zijn 60-jarige verdiensten als koorzanger van de R.K. parochies St. Jeroen en Maria ter Zee in Noordwijk.
- 13 De werken voor het vernieuwen van de walmuren aan de Beestenmarkt zijn begonnen.
- 15 Commissaris der Koningin Mr. M. Vrolijk slaat de eerste paal voor het nieuwe politiebureau te Katwijk.
- 18 De Welzijnsraad en de Leidse Jeugd Actie worden samengevoegd tot één ondersteuningsinstituut.
- 19 Het zwembad de Overdekte is nu gesloopt. De gemeente wil hier ca 20 woningen bouwen. Het ketelhuis (voormalige pastorie) zal worden gerestaureerd en geschikt gemaakt voor ca 10 wooneenheden.
- 22 Commissaris der Koningin Mr. Vrolijk opent het vernieuwde gemeentehuis van Warmond.
- 24 De Woubrugse wethouder C. van der Laan wordt in de onmiddellijke nabijheid van zijn woning te Hoogmade door onbekenden neergeschoten.

MAART

- 3 Tussen de resten van de Vrouwekerk in de Camp heeft men funderingen gevonden van een nog oudere kerk, die dateert van vóór 1300.
- 4 Mr. F. Winkel, burgemeester van Nootdorp, geïnstalleerd als burgemeester van Noordwijkerhout.
- 10 Echtbaar Van Zijst-Buijser te Katwijk 65 jaar gehuwd.
- 13 Minister Pais van Onderwijs geeft met het hanteren van de eerste spa het startsein voor de eerste fase van de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis.
- 20 Op de Vismarkt worden linden geplaatst; zij zijn een geschenk van het garagebedrijf Kamsteeg.
- 21 Het Spaanse koningspaar bezoekt de Leidse Universiteit.
Het dierenverblijf "de Hout" in de Leidse Hout wordt na brand weer heropend.

- 25 De Stichting Diogenes ontvangt de erepenning van de Vereniging Oud Leiden.
- 29 Zangvereniging “De Lofstem” in Woubrugge bestaat 50 jaar.

APRIL

- 1 B. en W. hebben het plan het Legermuseum voor Leiden te behouden, door versneld met de restauratie te beginnen.
Tevens hebben zij het plan het kasteel “Endegeest” te restaureren.
Echtpaar Buntsma-Kraan te Warmond 60 jaar gehuwd.
- 4 Pardouza zal niet worden gesloopt, omdat de eigenaar het niet aandurft nu hier woningen te bouwen.
- 15 Echtpaar Vlieland-van der Kwaak te Katwijk 60 jaar gehuwd.
- 22 Op het terrein van de Universiteit aan de Wassenaarseweg blijkt ca 10 jaar lang illegaal radio-actief materiaal te zijn opgeslagen.
Op de plaats van de voormalige grofsmederij aan de Zijlsingel heeft wethouder Waal het Ankerpark geopend.
De historische garnalenbomschuit KW 88, geheel gerestaureerd, aan het gemeentebestuur van Katwijk overgedragen.
- 26 Het buurthuis “t Spoortje” in Leiden-Noord geopend.
- 29 De gemeente Voorschoten protesteert bij de Tweede Kamer tegen de aanleg van rijksweg 1 1-west door deze gemeente.

MEI

- 2 Opening van het golfslagbad “‘t Waterbos” te Rijnsburg door Erica Terpstra.
- 3 De werkgroep “Het Oude Raadhuis” te Warmond neemt de helft van het gelijknamige gebouw in gebruik t.b.v. exposities enz.
- 8 B. en W. willen het Tolhuis aan de Haarlemmertrekvaart verkopen.
Minister Tuinman van Verkeer en Waterstaat geeft toestemming de plannen ~~uit~~ te werken voor de verdubbeling van de spoorbaan Leiden-Mariahoeve.
- 10 Feestelijke ingebruikname van de heringerichte Dorpsstraat. te Warmond.
- 14 De Nederlands Hervormde kerk van Hoogmade bestaat 250 jaar.
- 17 De Leidse horeca protesteert tegen het beleid van de gemeente door een avond te sluiten.
- 19 Er zal een wandelroute rondom de Burchtheuvel worden aangelegd.
De Plesmanlaan zal versmald worden om ruimte te maken voor kantorenbouw.

- 22 In de “Bockhorst” wordt de eerste woning opgeleverd.
- 27 In Oegstgeest wordt de “Van Eysingabrug” over het Oegstgeesterkanaal geopend. Hierbij wordt tevens een begin gemaakt met de woningbouw in Haaswijk.
- 29 De pomp op de Garenmarkt is gerestaureerd; er zal evenwel geen water uit komen.
- 31 De gemeente Nieuwveen bereikt het inwonersaantal van 3000.
De protestants christelijke lagere school te Nieuwveen bestaat 100 jaar.

JUNI

- 25-jarig jubileum van mevrouw T. Pouwels, geneesheer-directeur van de Dr. Willem van den Bergh stichting te Noordwijk.
- 2 Echtpaar J. Schrama-Verbaan 65 jaar gehuwd.
- 6 Mr. P. Cannegieter uit Zuid-Laren benoemd tot burgemeester van Voorschoten.
Mevrouw D.C. de Bruyn-Aveling, oudste inwoonster van Oegstgeest, op 102-jarige leeftijd overleden.
- 9 B. en W. hebben het bestemmingsplan “Stevenshof” gepubliceerd.
Echtpaar C. de Ridder te Noordwijk 60 jaar gehuwd.
- 16 Opening van twee fietspaden: Leiden-Zoeterwoude vanaf de Lammebrug langs Cronestein en de spoorbaan naar de Grote Polder, en Leiden-Wassenaar via de oude trambaan naar Den Haag.
De Gemeenteraad wil op de Kaasmarkt nieuwe scholen gaan bouwen met een parkeerkelder voor ca 200 auto's.
Echtpaar S. Brouwer-Ouwerkerk 65 jaar gehuwd.
In Noordwijk aan Zee wordt de museumboerderij van het genootschap Oud Noordwijk heropend. Een werkgroep van het genootschap gaat zich bezighouden met het conserveren en opnieuw maken van de Noordwijkse klederdrachten.
- 17 In de Kooi zullen 186 huizen in de Parkstraat-Atjehstraat-Ringkade plaats maken voor 125 nieuwe huizen.
- 18 De restauratie van de Zijlpoort is op het binnenwerk na gereed.
- 23 De Gemeenteraad stelt het verbeteringsplan Academiewijk vast. De voorgenomen bouw van een brug over het Rapenburg ter hoogte van de Groenhazengracht is geschrapt.
- 24 Echtpaar J.D. de Leeuw-de Graaf te Nieuwkoop 60 jaar gehuwd.
- 25 Voor de nieuwe kazerne van de regionale brandweer aan de Gooimeerlaan wordt de eerste paal geslagen.

JULI

- 1 Voor het buurthuis in de Zaanstraat wordt de eerste paal geslagen.
Het pand Hogewoerd 32, eigendom van de stichting Diogenes, is gerestaureerd.
De autobusonderneming N.A.L. uit Ter Aar is overgenomen door Centraal-Nederland.
- 2 De Openbare Bibliotheek is verhuisd van de Breestraat naar het Heerenlogement in het Burchtcomplex.
- 3 De renovatie van de Nieuwe Rijn tussen de Koombrug en het Gangetje is gereed.
De vier klokkefronten van het uurwerk van de Grote Kerk in Noordwijk-binnen worden na een restauratie door de firma Eijsbouts in Asten weer op de toren aangebracht.
- 5 Het veenderijmuseum "Op hoop van zegen" te Vinkeveen, Herenweg 240, geopend.
- 13 Echtpaar F.A. Buskop-den Dulk te Katwijk 60 jaar gehuwd.
- 15 Echtpaar J. Ouwehand-van Houten te Katwijk 60 jaar gehuwd.
- 23 Leiden krijgt 6 miljoen gulden subsidie voor de verbouwing van diverse panden voor de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren en de Stichting Studentenhuisvesting.
- 25 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland gaan een onderzoek instellen naar de haalbaarheid van een tramverbinding Leiden-Den Haag.
- 26 Echtpaar N.M. Kleijn-Hottinga te Ter Aar 60 jaar gehuwd.

AUGUSTUS

- 6 Het ministerie van Verkeer en Waterstaat verleent toestemming tot het bouwen van de voetgangers- en fietserstunnel onder de Willem de Zwijgerlaan bij de Kooilaan.
- 7 Burgemeester Detmers opent de start van de tunnelbouw in de nieuw aan te leggen omleidingsweg rond Zoeterwoude.
- 8 De plannen om het Legermuseum van Leiden naar Delft te verplaatsen zijn volgens het ministerie van CRM definitief. Pogingen van de gemeente om dit te verhinderen zijn dus mislukt.
Het Koninklijk Penningkabinet uit Den Haag zal daarentegen naar Leiden verhuizen.
- 9 De restauratie van het Groot Sionshof is voltooid.
- 14 Na jaren touwtrekken over de vraag, of er wel gebouwd mocht worden, is het koopcentrum Mijnders/Digros aan de Langegracht geopend.
Roofoverval op de RABO-bank aan de Oegstgeesterweg.

- 16 Mr. CH. Goekoop, vroeger raadslid en wethouder van Amsterdam, treedt aan als burgemeester van Leiden.
- 21 De brug over de Vliet tussen de Jan van Goyenkade en de Stadhouderslaan moet gesloten worden wegens bouwvalligheid.
De gemeente heeft het plan de overkluizing van het Kort Rapenburg te vernieuwen, zodanig dat rondvaartboten er door kunnen.
Als deel van het streekplan Zuid Holland-oost heeft de provincie een landinrichtingsplan opgesteld voor de gemeenten Alphen aan den Rijn, Bodegraven en Woerden, ter bescherming van het poldergebied tussen de Meije en de Oude Rijn, tot aanwijzing van beschermd natuurgebied.
- 25 Het pand Dorpsstraat 31-33-35 te Nieuwveen, beschermd op de Monumentenlijst vanwege de drie 18de-eeuwse gevelstenen voorstellend Geloof, Hoop en Liefde, is wegens onbewoonbaarverklaring gesloopt. De stenen zijn nu ingemetseld in de buitenvoorgevel van de R.K. Parochiekerk van de H. Nicolaas te Nieuwveen.
- 26 De heer P. Warmerdam te Noordwijk tot vierde wethouder gekozen, hetgeen een uitbreiding van het Noordwijkse college van B. en W. betekent.
- 27 Digros heeft een bouwplan ingediend voor een parkeergarage voor ca 375 auto's tussen de Langegracht en de Oude Singel.
De Zoeterwoudse bevolking neemt afscheid van zijn burgemeester, de heer J.A. Detmers.
- 29 De Herenbrug over de Herengracht is na restauratie geopend door wethouder Mr. C.J. Waal en de heer Ollie B. Bommel.
- 31 De St. Bonifatiuschool aan de Paradijslaan te Alphen aan den Rijn bestaat 100 jaar.

SEPTEMBER

- 1 B. en W. hebben het plan in de Mirakelsteeg 23 nieuwe woningen te bouwen.
De bedrijven Backer en Co en Felix Cohen aan de 3de Binnenvestgracht verhuizen naar Made (N.Br.).
- 4 De St. Sebastiaansbrug over de Nieuwe Rijn wordt door wethouder Waal opengesteld. Vroeger lag hier ook een brug die in 1728 werd gesloopt. De nieuwe brug ligt er echter op proef en zal alleen blijven, als er voldoende voetgangers en fietsers gebruik van maken.
Het nieuwe fietspad tussen Hoogmade en Woubrugge wordt geopend. Tevens wordt de nieuwe veetunnel, die onder de tertiaire weg 20 doorloopt in gebruik genomen.

- 6 Officiële opening van het met 160 zonne-collectoren verwarmde zwembad “De Thermen” te Alphen aan den Rijn door de Commissaris der Koningin in Zuid Holland, Mr. M. Vrolijk.
- 8 De werkeloosheid in de regio is het hoogst sinds de Tweede Wereldoorlog.
- 11 De restauratie aan de Latijnse School in de Lokhorststraat is begonnen. De gemeente heeft het plan om over het Galgewater een dubbele houten ophaalbrug te bouwen, de zgn. “Rembrandtbrug”. In 1820 lag hier de “Lange Houten Brug”.
- 16 Installatie van Ir. A.J.M. Houdijk als burgemeester van Zoeterwoude.
- 19 Nieuwkoop organiseert de eerste grote Welzijnsmarkt om het Gemeentehuis, mede ter voorbereiding van de herdenking van haar 700-jarig bestaan.
- 22 De raad heeft het bestemmingsplan “Vogelwijk” vastgesteld.
- 23 De Rembrandt Scholengemeenschap mag van het ministerie van Onderwijs in de Coebel gaan bouwen.
De gereconstrueerde Hooigracht wordt door wethouder Waal weer opengesteld.
Hoorzitting over het bestemmingsplan “Buitengebied” te Rijnsburg. Huize St. Liduina te Warmond bestaat 50 jaar.
- 26 Het eerste deel van de Waardgracht tussen Nieuwe Rijn en Oosterkerkstraat is weer opengegraven.
- 27 In de Hooglandse Kerk wordt het gerestaureerde orgel weer in gebruik genomen.
- 29 De Commissaris der Koningin in Zuid Holland, Mr. Vrolijk, brengt een werkbezoek aan Nieuwkoop.

OKTOBER

- 2 De heer P.F.S. Biegstraten, voorzitter van de Sportstichting Leiden, ontvangt de erepenning in zilver van de gemeente Leiden.
Het Ministerie van CRM kan de subsidies voor de restauratie van de kap van de Nederlands Hervormde Kerk en de uit 1613 daterende boerderij aan de Voorofsepolderkade, beide te Hoogmade, voorlopig niet honoreren.
- 3 Dr. W.D. van Wijngaarden, van 1939 tot 1959 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, te Leiden overleden.
- 5 Staatssecretaris Mevr. E. Veder-Smit van Volksgezondheid opent de nieuwe paviljoens (Honingraat, Bloemhof en Plataan) van het Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest.
Echtpaar H. Zomerveld-Hoek te Katwijk 60 jaar gehuwd.

- 7 Het plan tot vernieuwing van de overkluizing van het Kort Rapenburg wordt uitgebreid met de keuzemogelijkheid weer een open gracht te graven.
De gemeente Woubrugge is tegen de komst van een jachthaven voor ca 600 boten langs de Does tussen **Hoogmade** en de jachthaven van Leiderdorp.
Rin van Maren uit Zoeterwoude wordt Europees kampioen zeevissen.
- 8 De gemeente voteert gelden voor het inrichten van een “**Rembrandtplein**” in de Weddesteeg.
- 10 In Voorschoten wordt het zwembad “Het Wedde” geopend door burgemeester Mr. P. Cannegieter.
- 11 De heer D. van der Kwaak, in 1946 wethouder van financiën van Leiden en van 1958-1968 gedeputeerde van Zuid-Holland, overleden.
- 13 De Gemeenteraad stelt het bestemmingsplan “Merenwijk” vast.
- 14 De jarenlang onzichtbare tekst boven het bordes van het stadhuis wordt met bladgoud weer opgeknapt.
- 16 De brug over de Vliet bij de Jan van Goyenkade zal open blijven.
- 17 Met de bouw van de openbare bibliotheek aan de Robijnstraat in het Morskwartier wordt begonnen.
- 18 De uit 1722 daterende watermolen van de voormalige **Rijnenburgerpolder**, thans eigendom van de gemeente Hazerswoude, wordt na algehele restauratie weer in gebruik genomen.
- 22 In de Vestestraat worden tijdens de sloopwerkzaamheden resten van de **walmuur** gevonden, daterend uit de **14de eeuw**. Ten gevolge van de stadsuitleg in 1659 werd deze gedeeltelijk verwijderd.
- 25 Echtpaar J.J. Vos-Goddijn te Oegstgeest 60 jaar gehuwd.
- 28 De gemeenteraad Noordwijk ontvangt het ontwerpplan voor de bouw van een nieuw raadhuis op het parkeerterrein naast het huidige raadhuis in Noordwijk-binnen. Aan dit raadhuis-nieuwbouwplan is een verkeerscirculatieplan gekoppeld. Beide plannen tezamen zullen als het basisplan “Kernplan Noordwijk-binnen” ter discussie worden voorgelegd.
- 30 De Remonstrantse kerk aan de Middelweg moet plaats maken voor woningbouw.
De in Noordwijk wonende beeldhouwster baronesse Charlotte van **Pallandt** ontvangt uit handen van prinses Juliana de Singerprijs.
- 31 De nieuwe Domela Nieuwenhuisbrug, die het Waardeiland verbindt met de Hoge Rijndijk, wordt door wethouder Waal geopend.
Wethouder Tesselaar van Volkshuisvesting wijst in de stad ca 20 open plekken aan, waar volgens hem woningen gebouwd zouden kunnen worden.

NOVEMBER

- 4 Echtpaar Van Schie-Hoogervorst in Noordwijk 60 jaar gehuwd.
- 12 De 92-jarige zuster Maria Niceta (Maria Theodora van Wieringen) viert in **Hoogmade** haar 70-jarig kloosterjubileum als **Franciscanes**.
- 14 B. en W. brengen het economisch meerjarenplan uit, waaruit blijkt dat men 4000 kantoorbanen wil scheppen.
Het nieuwe veilingcomplex "Flora" te Rijnsburg wordt door de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, Mr. M. Vrolijk, geopend.
- 15 Burgemeester W.F. de **Vreeze** van Warmond wordt burgemeester van Leidschendam.
- 18 De Tweede Kamer besluit dat de rijksweg nr. 11 tussen Alphen aan den Rijn en Leiden een twee-baans autoweg wordt.
De Universiteit wil om uit de impasse te komen over de bebouwing van de Leeuwenhoek, een stuk Plesmanlaan verleggen.
- 21 De Leidsche Wolspinnerij (Neveda) gaat naar Veenendaal verhuizen.
- 24 De Adviesraad voor de binnenstad wil dat de Zijlpoortbrug weer in oude staat wordt hersteld, o.a. met twee houten ophaalbruggen.
Dezelfde raad stelt in "Architectonische richtlijnen voor nieuwbouw in de binnenstad" het beleid van de Welstandscommissie en van B. en W. aan de kaak.

DECEMBER

- 1 De Gemeenteraad stelt het bestemmingsplan "**Pancras-Oost**" vast.
- 3 Ernstig treinongeval bij Warmond. Twee treinmachinisten komen bij deze gecompliceerde botsing om het leven.
- 4 De staatssecretaris van CRM mevrouw Kraaijeveld-Wouters brengt een bezoek aan de gemeente Nieuwkoop.
- 10 J.A. Slijkerman, oud-pastoor van Warmond, overleden.
- 11 De gemeenteraad van Warmond besluit tot verplaatsing van het "Padox-molentje" in de Veerpolder (industrie-terrein) naar de **Hemmeer-** of **Hofpolder**.
- 15 De Gemeenteraad stelt het bestemmingsplan "**De Hallen**".vast.
Tevens vindt de raad, dat ca 14 scholen omdat ze te weinig leerlingen hebben zouden moeten sluiten.
Ook wordt besloten ca 130 woningen in de Sumatrastraat en omgeving te renoveren.
Prof. Mr. R.P. Cleveringa is op 86-jarige leeftijd overleden. Hij was van 1927 tot 1958 hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht aan de Universiteit van Leiden. Met zijn protestrede op 26 november 1940

- tegen het ontslag van de joodse hoogleraar E.M. Meijers, luidde hij het universitaire verzet in.
- 19 Burgemeester Van der Kroft opent de uitbreiding van de sporthal “De Ringkant” te Nieuwveen.
 - 20 Het geheel gerestaureerde raadhuis van Rijnsaterwoude door de burgemeester geopend.
 - 22 De gemeente Woubrugge is voorlopig niet bereid mee te werken aan een mogelijke verbreding van de provinciale weg Alphen aan den Rijn – Leimuiden.
 - 23 Echtpaar A. van de Berg-Vlieland in Noordwijk 60 jaar gehuwd.
 - 26 Warmond verwelkomt zijn 5000ste inwoner.
 - 27 Het ministerie van Verkeer en Waterstaat verleent subsidie voor aanpassing van de wegen rond molen “De Valk”.
 - 29 B. en W. publiceren de “Erfpachtnota”, waarin grondverkoop op een enkele uitzondering na wordt uitgesloten.
 - 30 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland hebben het bestemmingsplan “Transvaalbuurt” afgekeurd.

HET DAGELIJKS LEVEN IN EEN MIDDELEEUWS KLOOSTER

door

Marian Castenmiller¹

Van 1428 tot 1573 lag even buiten Leiden het nonnenklooster Mariënpoel. De gebouwen zijn al in de 18de eeuw verdwenen, maar dankzij een bewaard gebleven archief en enige literatuur² kunnen we toch het een en ander te weten komen over de geschiedenis van het klooster, over de organisatie, het economisch en sociaal leven en over de religieuze bezigheden.

In een artikel in het Leids Jaarboekje van 1905³ werd aandacht besteed aan het ontstaan van het klooster en aan de relatie met de geestelijke en wereldlijke overheden. Nu zal vooral aandacht worden besteed aan de interne organisatie van het klooster en het dagelijkse leven van de zusters. Daarvoor is gebruik gemaakt van archiefstukken en literatuur.

De archivalia van Mariënpoel bevinden zich voor het grootste gedeelte in het gemeente-archief van Leiden. Zij zijn in 1583, enige jaren na de verwoesting van het klooster, door de zusters bij de stad ingeleverd en daarna beschreven door stadssecretaris Jan van Hout. Praktisch al het toen ingeleverde materiaal is tot op heden bewaard gebleven.⁴

Verder is er gebruik gemaakt van de statuten voor de vrouwenkloosters van het Kapittel van Sion, uitgegeven door B.J.M. de Bont in "Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis" deel 6.

Ontstaan en geschiedenis

In Oudewater was in 1399 een kleine gemeenschap gevormd van vrouwen die leefden volgens de regel van de H. Franciscus.⁵ Zij woonden in het huis van een weldoener, de heer Van Vliet, aan de Capelstraat. Later volgden zij de regel van Augustinus. Ze leefden enige jaren in Oudewater terwijl hun bezittingen zich langzaam uitbreidden.⁶ In 1423 ontstond er in het bisdom van Utrecht een strijd rond een dubbele bisschopsverkiezing⁷, waardoor er veel onrust in het land ontstond. De zusters besloten rustiger streken op te zoeken en die vonden zij in Leiden, waar ze bovendien een nieuwe beschermheer ontmoetten: Boudijn van Swieten.⁸ Hij schonk de zusters

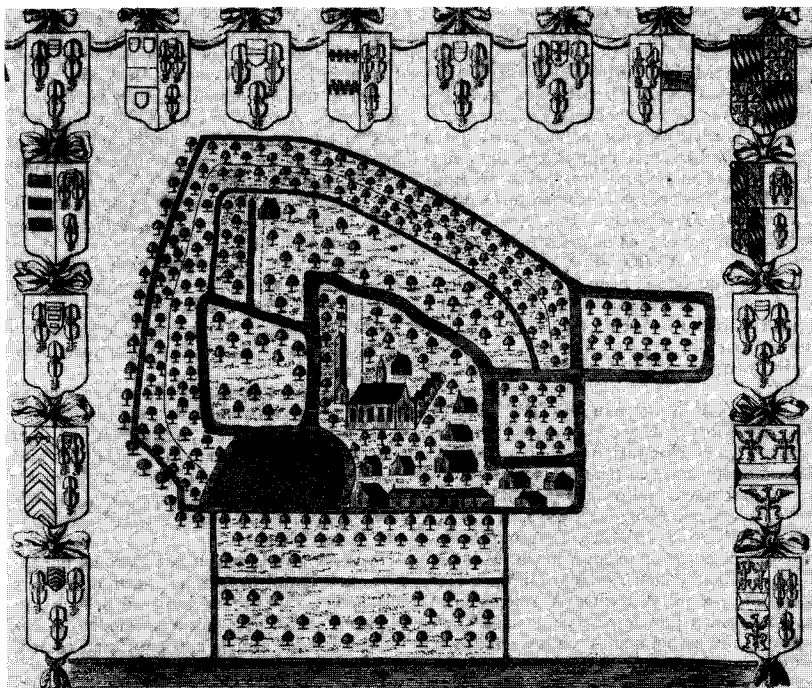
een boerderij genaamd “Podikenpoel”, huizen, 28 morgen land (ca. 23,5 ha.) en 3000 Philippusschilden. Hij stelde daarbij als voorwaarde dat de boerderij een vrouwenklooster zou worden, geheten Mariënpoel of Onze Lieve Vrouwenpoel en gesteld onder de bescherming van Christus en Maria.⁹

De stichting van het klooster werd officieel vastgelegd op 2 februari 1431 in een plechtige akte.¹⁰ In het klooster zouden maximaal 40 **geprofeste** zusters mogen wonen en 10 werk- of lekezusters, die het huishoudelijke werk moesten verrichten. De kloosterzusters werden aangeduid als “besloten nonnen regularissen van Sinte Augustijnsorde tot Sinte **Mariënpoel**” of als “devote **mageden** en nonnen regularissen wonende tot Sinte Mariënpoel bij Leiden”.¹¹

Boudijn van Swieten had het klooster gesticht “ten eeuwigen **dage**”, maar in 1573, 143 jaar na de oprichting, werd het door de Spanjaarden verwoest; de zusters trokken naar Leiden, waar ze nog een aantal jaren verbleven zonder een nieuw klooster te stichten.” De gebouwen van het klooster zijn in de loop der tijden geheel verdwenen en het is zeer moeilijk om vast te stellen waar het klooster precies gelegen heeft. De meest waarschijnlijke veronderstelling is dat het zich bevond aan de Rijsburgerweg in de omgeving van het Academisch Ziekenhuis.¹³ Het klooster had een eigen kapel en begraafplaats; het geheel werd omgeven door een gracht.¹⁴

Organisatie, regels en straffen

Mariënpoel was geen op zichzelf staand klooster, maar maakte deel uit van een vereniging van een aantal kloosters, die aangeduid werd met de naam “het Kapittel van Sion”.¹⁵ Het bestuur van deze vereniging had voor de vrouwenkloosters van de organisatie regels voor het dagelijks leven **opgesteld**.¹⁶ Uit een aantal archiefstukken van Mariënpoel valt op te maken, dat deze voorschriften hier ook daadwerkelijk gebruikt werden. Zo vinden we twee hoofdstukken uit de **statuten**¹⁷, namelijk 2-4 en 2-5, in bijna dezelfde woorden terug in een boekje met aanwijzingen voor de kerkdiensten in **Mariënpoel**.¹⁸ Voorschriften voor het luiden van de klok en diverse functies van kloosterzusters, die beschreven worden in de statuten, vinden we terug in **Mariënpoel**.¹⁹ In de statuten wordt Mariënpoel trouwens ook genoemd.²⁰ We kunnen dus wel aannemen, dat de statuten hier niet alleen bekend waren, maar dat ze ook gebruikt werden. Ze vertellen ons het een en ander over de organisatie van de aangesloten kloosters en over de daar geldende regels en voorschriften. En aangezien ook de archiefstukken daarover gegevens opleveren, ontstaat zo voor Mariënpoel een tamelijk compleet beeld.

afb. 7. Plattegrond van het klooster Mariënpoel. Kopergravure, 74 x 16,5 cm. Uit: *Oudheden en Gestichten van Rhijnland, 1719*. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

De belangrijkste personen in het klooster waren de rector, de priorin, de subpriorin en de procuratix. Zij hielden toezicht op de bezittingen van het klooster, de aan- en verkoop van goederen door het convent, zij registreerden de giften en bewaarden de sleutels en het zegel van Mariënpoel.

Brieven van het klooster werden gesteld op de naam van de rector, de priorin en het convent, soms werden ook de namen van de subpriorin en de procuratrix opgenomen. Brieven, die in het klooster ontvangen werden, mochten alleen geopend worden in aanwezigheid van de rector, de priorin, subpriorin en procuratrix.²¹

De rector, die priester moest zijn, had in de eerste plaats de zorg voor de religieuze diensten in het klooster: hij droeg de mis op en hoorde biecht. Daarnaast hield hij toezicht op de naleving van de regels. Verder vertegenwoordigde hij het klooster naar buiten toe, met name in rechtszaken.

De priorin werd gekozen door de rector en de twintig oudste zusters. Zij moest in haar gedrag een voorbeeld zijn voor alle zusters, ze hield eveneens toezicht op de naleving van de regels en corrigeerde de zusters wanneer dat nodig was.²³

De subpriorin werd aangesteld door de rector en de priorin. Zij moest, wanneer dat nodig was, de plaats innemen van de priorin.²⁴

De procuratrix, eveneens benoemd door de rector en de priorin, was belast met het ontvangen van renten en pachten, zij kocht de levensmiddelen en zorgde voor het bakken en brouwen.²⁵

In Mariënpoele werkte naast haar een rentmeester, over wie niets vermeld wordt in de statuten. Hij zorgde voor allerlei ontvangsten en uitgaven en hield dat bij in de rekeningen; hiervan zijn er enkele bewaard gebleven.²⁶ Het is niet duidelijk of de rentmeester ook een priester was en of hij bij het klooster woonde.

Naast deze personen was er een aantal zusters met een taak in de huishouding. Zo was er een “reventerwaard” (reventer = eetzaal), die de tafels moest dekken, het brood erop moest zetten en het water in de kannen doen. Zij moest zorgen dat de lakens en kannen gewassen werden en in de winter moest ze het vuur en het licht aanmaken. Er was een “kelrewaard”, die zorgde voor de voorraden in de kelder en in de keuken, een “siecwaard” die de zieken moest verzorgen, een “vesteriwaard” die de kleren van de zusters in orde hield en een “armaria”, een zuster die de boeken verzorgde.²⁷

Enkele zusters hadden een speciale taak bij religieuze plechtigheden: de costerin, die de kerk en alle voorwerpen daar schoonhield en op bepaalde tijden de klok moest luiden²⁸; de “cantrix” of *sangster*, die zelf voorzong in de mis en bepaalde welke zusters moesten zingen, ook gaf ze aan wanneer er sneller of langzamer gezongen moest worden en vermaande de *degenen* die verkeerd zongen²⁹; verder wordt er een “versicelaria” genoemd, een zuster die op vaste tijden in de mis de klok luidde.³⁰

De regels

Mariënpoele was een “besloten” klooster, wat wil zeggen, dat een zuster die ingetreden was, niet meer buiten het klooster mocht komen behalve bij brand, bij ernstige ziekte, wanneer het klooster aangevallen zou worden door moordenaars of met speciale toestemming. Slechts enkele personen mochten in het klooster komen, namelijk de bisschop, de oudste prelaat³⁶, de vorst, vorstinne of vrouwe van het land, de stichter of stichtster van het convent, de *visiteurs*³² en de rector. Wanneer een van deze personen op bezoek kwam, moesten de priorin, de subpriorin en de procuratrix bij hem of haar blijven tijdens het bezoek. De andere zusters mochten dan niet door

afb. 2. Zegel van het klooster Mariënpoeel. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

het klooster dwalen, maar moesten bij elkaar blijven in de kerk of in het kapittelhuis³³ totdat de gasten weer vertrokken waren. Alleen de priorin mocht met de bezoekers spreken.³⁴

Wanneer het nodig was, mochten werklieden in het klooster komen voor reparaties, maar er moest wel voor gezorgd worden dat niet altijd dezelfde werklieden aangetrokken werden. Mocht het gebeuren dat er per ongeluk iemand van buiten in het klooster verzeild raakte, dan moesten de zusters bij elkaar blijven in de kerk, terwijl de rector en de priorin de indringer(s) opspoorden en verwijderden³⁵

Om het klooster heen moest ook een hoge en sterke muur gebouwd zijn, zodat er niemand in of uit kon. De toegang moest uit twee deuren bestaan, die met twee verschillende sloten gesloten werden; de sleutel van de binnenste deur werd bewaard door de priorin en de procuratrix, de sleutel van de buitenste deur door de rector.³⁶ Als een zeer speciale gunst was het toegestaan, dat er in de muur een venster gemaakt zou worden met nauwe en ijzeren tralies, waardoor de ouders van een zuster tweemaal per jaar naar hun dochter mochten komen kijken.³⁷ In het klooster zelf was bovendien een spreekkamer, waar de zusters bezoek konden ontvangen. Wanneer er gasten kwamen, werd dit eerst meegedeeld aan de priorin, die toestemming

moest geven voor het ontvangen van het bezoek. De zuster mocht dan niet alleen naar haar gasten gaan, maar een andere zuster, uitgekozen door de priorin, moest haar begeleiden en moest goed opletten, wat er besproken werd. De zusters mochten niet langer dan een uur met hun gasten praten en mochten niets eten of drinken met hen. In de spreekkamer waren zij bovendien van hun bezoek gescheiden door een muur, waarin een getralied venster was en dat venster was dan weer bedekt met een zwart of blauw kleed.

Tijdens de mis, het bidden van de getijden, tijdens het eten en slapen was het niet toegestaan bezoek te ontvangen, tenzij de gasten van ver kwamen en niet konden wachten. 's Nachts mocht er alleen in noodgevallen bezoek ontvangen worden.³⁸

De kleding van de zusters was aan vaste voorschriften gebonden: zij moest vooral functioneel en eenvoudig zijn. Iedere zuster mocht twee overrokken en twee onderrokken bezitten, een mantel, een pels, twee hemden, een muts, kousen, doeken en sluiers. De mantels en mutsen werden gemaakt van grof zwart laken, de rokken en kousen van wit laken. Schoenen werden gemaakt van zwart koeie- of schapeleer, evenals riemen en gordels. In de kleding mocht geen goud of zilver verwerkt zijn.³⁹

Acht maal per jaar mochten de zusters hun hoofden laten wassen en scheren⁴⁰, viermaal per jaar mochten zij zich doen aderslaten.⁴¹ Na dit aderslaten mocht er extra gegeten worden – ook door zusters die niet adersgelaaten waren! – en mochten allen in de tuin wandelen. Om te zorgen dat een ieder weer snel zou aansterken, moest het aderslaten plaatsvinden op een dag, waar geen vastendagen op volgden.⁴²

De zusters werkten van 's morgens negen uur tot een uur of vier in de middag, met uitzondering van die uren, die bestemd waren voor de dienst aan God. Het is niet bekend welk werk er door de zusters gedaan werd. Op zondagen studeerden ze en lazen in de Heilige Schrift, op werkdagen werd er na de mis een uur gelezen. Zusters die nog maar kort in het klooster waren, mochten elke dag een extra uur besteden aan studie van zang en wetenschap.⁴³

's Middags en 's avonds werd er gezamenlijk gegeten. Na het luiden van de etensbel begaven alle zusters zich snel naar de reventer en gingen naar binnen, de oudste eerst. Tijdens de maaltijd werd er voorgelezen door een der zusters, die van te voren iets mocht eten. De overige zusters aten in stilte en luisterden aandachtig naar de lezing. Ieder at wat de pot schafte, zonder aanmerkingen op het eten te maken.⁴⁴

Boven in het klooster was een slaapzaal ingericht, met eenvoudige bedden, die door schotten van elkaar gescheiden waren. Alle zusters sliepen in deze slaapzaal.⁴⁵

afb. 3. Voorlezing tijdens de maaltijd in een Clarissenklooster. Scène uit het leven van St. Humilias, 1341.

In de eetzaal, in de slaapzaal en in de kerk moest iedereen zwijgen; dit mocht slechts verbroken worden bij brand of bij plotselinge ziekte. Op zondag van 12 uur tot aan het vespergebed (ongeveer 4 uur) en na de vesper tot aan het avondmaal mochten de zusters met elkaar spreken, op werkdagen alleen na de vespers. Tijdens deze “praaturen” mocht er echter niet gesproken worden over wereldlijke personen of zaken, doch uitsluitend over “goede en stichtige materie”.⁴⁶

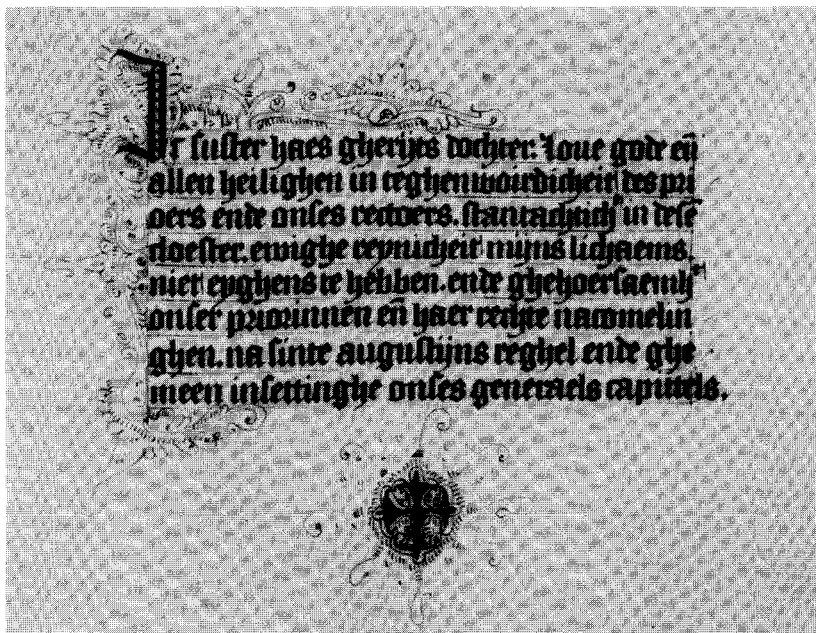
Voor het gedrag in de kerk waren er aparte voorschriften⁴⁷: de kerk is een gewijde plaats en daar moet rust en stilte heersen, zodat ieder zich volledig kan wijden aan de dienst aan God.

Na het luiden van de kerkklok staakten de zusters hun bezigheden en gingen naar de kerk, zich voorbereidend op de dienst met devote gebeden en heilige gedachten. Aangekomen in de kerk bogen zij zich diep naar het altaar en gingen daarna op hun plaats staan, met het gezicht naar het altaar. Mocht het gebeuren dat een zuster te laat in de kerk kwam, dan behoorde zij met “gebogen knieën” snel naar haar plaats te gaan. Tijdens de viering mochten de nonnen alleen in uitzonderlijke gevallen (“in dwangliker noot”) het koor verlaten; zij moesten daar eerst toestemming voor vragen en direkt (“techants”) terug komen.⁴⁸ Tijdens de plechtigheden moesten zij hun ogen niet door de kerk laten dwalen, daardoor zou verstrooiing plaats kunnen vinden en zouden de zusters afgeleid worden van de dienst. Wanneer de zusters zaten, mochten zij hun schenen niet te ver uitsteken en ook mochten zij niet het ene been over het andere leggen. Alle ledematen moesten rustig gehouden worden, zodat men niemand hinderde. Natuurlijk moest ieder er voor zorgen, geen boeken te laten vallen of stoelen om te gooien.⁴⁹ Indien een zuster iets verkeerd deed, een ander hinderde of lawaai maakte, behoorde zij zich direkt te verontschuldigen. Ernstige fouten werden onder aandacht van het kapittel gebracht.⁵⁰

Tijdens de viering konden er verschillende houdingen aangenomen worden: men kon zitten, staan, knielen, het hoofd neigen of zich voorover buigen. Om te zorgen dat dit rustig zou verlopen, waren ook hiervoor duidelijke regels. Enige van die regels waren: “Tijdens het Pater Noster, het Onze Vader, neigen wij het hoofd of knielen neer”; “Bij het lezen van het Evangelie staan wij zonder te leunen”; “Wanneer de gloriose namen van Jezus en Maria uitgesproken worden, dan neigen wij waardig het hoofd; indien deze namen gezongen worden, dan neigen wij alleen het hoofd bij het zingen van de laatste lettergrepen”.⁵¹

Ook het zingen moest ordelijk verlopen. De zusters verdeelden zich hiervoor in de kerk over twee koren, die tegenover elkaar stonden. Om beurten zongen zij een psalm of een vers, enkele gezangen werden door **allen** samen gezongen. Niemand mocht enige tonen boven of onder de zang zingen, allen moesten goed in de maat zingen en niemand zou uit lichtvaardigheid of curiositeit haar stem extra luid laten klinken; allen dienden ervoor te zorgen, dat de dienst gepast en devoot zou verlopen. Bij de viering mocht geen orgel bespeeld worden.⁵²

Een zuster die voorlas, moest rechtop staan, zonder te leunen. Wanneer alle andere zusters waren gaan zitten en het absoluut stil geworden was, mocht zij gaan lezen. Zij behoorde een kaars te dragen en moest ervoor **ZOR-**

afb. 4. Kloostergelofte van een non uit Mariënpool.

gen, dat deze kaars tijdens de lezing bleef branden. Met een levendige stem, duidelijk maar bescheiden, moest ze lezen, zodat ieder haar goed kon verstaan. De andere zusters moesten vol aandacht naar haar luisteren, zonder gerucht te maken.⁵³

Sancties op overtreding van de regels

Al deze regels moesten door de zusters onderhouden worden, anders werden zij gestraft. Elke week was er gelegenheid om fouten en tekortkomingen te bekennen tijdens een algemene openbare boetedoening, het zogenaamde “kapittel van schulden”. Ieder noemde luid haar fouten op en ook was het gebruikelijk om fouten van medezusters te noemen. Lichte overtredingen, zoals het niet aandachtig zingen of te laat komen in de kerk, werden bestraft met het verplicht bidden van een psalm. Wanneer iemand zonder opgave van reden weggebleven was van een maaltijd of uit de kerk, wanneer iemand een medezuster had aangesproken zonder het voorvoegsel “zuster”, moest zij haar verontschuldigen aanbieden, enige psalmen bid-

den en kreeg zij slagen in haar hals. Wanneer een zuster ruzie gemaakt had of gegeten of gedronken had met mensen van buiten het klooster moest zij het middagmaal op de grond eten, een psalm bidden en ook werd ze geslagen. Ongehoorzaamheid aan de overste werd bestraft met slagen, de schuldige moest een aantal dagen in een boetekleed lopen en op de grond eten.

Indien een zuster kontakten onderhield met een man en verviel tot de zonde van het vlees – wat God verhoeden moest! – behoorde zij streng te worden gestraft, tot voorbeeld van allen. Allereerst moest zij haar zonde in het openbaar bekennen en om vergeving vragen. Dan moest zij haar rug ontbloten en alle zusters mochten haar slaan. Hierna werd ze afgezonderd van de gemeenschap, ze moest op de grond eten en kreeg slechts grof brood en dun bier. Bij het naar de kerk gaan moest de zondige zuster voor de kerkdeur gaan liggen en alle zusters mochten op haar trappen. Tijdens de boetepriode gingen enige oudere zusters regelmatig naar haar toe om haar te troosten en tot inkeer te brengen.

Als een zuster een overtreding had begaan en niet gecorrigeerd wilde worden, werd haar het habijt uitgetrokken en werd zij opgesloten. Een zuster, die weggelopen was uit het klooster, mocht eigenlijk niet meer terugkeren; wanneer zij echter berouw toonde mocht ze weer opgenomen worden in het convent, maar ze moest dan wel zwaar gestraft worden.⁵⁴

De bovenstaande regels en voorschriften geven een vrij duidelijk beeld van het leven in het klooster Mariënpoele, maar er moet wel bij opgemerkt worden, dat het bijna niet na te gaan is of die voorschriften in de praktijk ook zo uitgevoerd en onderhouden werden. Op het eerste gezicht komen de regels niet als overdreven zwaar of onredelijk voor, waardoor men kan aannemen, dat ze ook opgevolgd werden; dit kan echter pas na verder onderzoek en vooral na vergelijking met andere kloosterregels bewezen worden.

Er zijn nauwelijks berichten bekend over wangedrag en misdragingen in Mariënpoele, ook zijn er geen klachten van bezoekers overgeleverd. Dat zou er op kunnen wijzen dat er in dit Leidse vrouwenklooster een goede orde en tucht heerste.

AANTEKENINGEN

1. Dit artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie geschiedenis "Het klooster Mariënpool bij Leiden, 1428-1575". Deze scriptie bevindt zich in de bibliotheek van het gemeente-archief van Leiden.
2. Literatuur over Mariënpool, vooral: E. Ypma, *Het generaal kapittel van Sion*, Nijmegen 1949 en B.J.M. de Bont, "Statuten voor de kanunnikessen van het kapittel van Sion", *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (NAKG) 6 (1909), p. 52-120.
3. W.J.C.C. Bijleveld, "Het nonnenklooster Mariënpool en de stichter Boudijn van Swieten", *Leidsch Jaarboekje* 2 (1905). p.138-178.
4. Mr. Dr. J.C. van Overvoorde, *Archieven van de Leidse kloosters*, Leiden 1917, p. XIV-XVI en p. XIX (verder genaamd Kloosterarchieven).
5. Kloosterarchieven, inv.nr. 873a, oorkonde d.d. 1428, november 4.
6. Kloosterarchieven, inv.nr. 889, fol. 3r.
7. Het zogenaamde Utrechts Schisma, 1423-1449, een strijd tussen Zweder van Kuilenburg en Rudolf van Diepholt. Zie hiervoor J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsschisma*, 's-Gravenhage 1892.
8. Boudijn van Swieten, 1370/73-1454, vervulde diverse functies onder de regeringen van graven van Holland, was onder andere tesorier van Jan van Beieren en Philips de Goede.
9. Kloosterarchieven inv.nr. 860, oorkonde d.d. 1431, februari 2.
10. Kloosterarchieven inv.nr. 860.
11. Kloosterarchieven inv.nr. 858, fol. 23 v, Kloosterarchieven inv.nr. 866.
12. Kloosterarchieven, V en XVII.
13. Dr. Ir. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975, deel 2: Atlas, kaart 31a.
14. Kloosterarchieven inv.nr. 876, oorkonde d.d. 1457, mei 24 (kerk en begraafplaats) en kloosterarchieven inv.nr. 901, rekening 1519.1520, fol. 32r (gracht).
15. Zie E. Ypma, *Het generaal kapittel van Sion*.
16. B.J.M. de Bont, "Statuten voor Kanunnikessen".
17. NAKG, p. 86-92.
18. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 3r en 5v.
19. Kloosterarchieven inv.nr. 883 en 884.
20. NAKG, p. 55, het eerste hoofdstuk "Van den generael kapittel" vermeldt dat de rectoren van de nonnen van Sinte Marienpoel buiten Leiden en de prioren (van de overige kloosters, MC) jaarlijks bijeen moesten komen.
21. NAKG, p. 61-64.
22. E. Ypma, p. 77.
23. NAKG, p. 60-62.
24. NAKG, p. 64.
25. NAKG, p. 65.
26. Kloosterarchieven inv.nr. 901, rekeningen van het klooster over de jaren 1518-1526, 1527-1530, 1532.1539 en 1549.
27. NAKG, p. 67-78. Voor de reventerwaard ook Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 20r.
28. Kloosterarchieven inv.nr. 883 en 884, NAKG, p. 73.
29. NAKG, p. 75.
30. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 6v. Het is mij niet bekend, wat deze functie verder inhield.
31. Het is mij niet duidelijk wie er met "de oudste prelaat" bedoeld werd.
32. Visiteur: geestelijke, belast met een jaarlijkse inspectie van een klooster.
33. Kapittelhuis: vergaderzaal in een klooster.
34. NAKG, p. 101-102.
35. NAKG, p. 100.
36. NAKG, p. 101.
37. NAKG, p. 98-99 en 101.

38. NAKG, p. 97.
39. NAKG, p. 71-72.
40. NAKG, p. 107.
41. Dit adlerlaten was bij monniken verplicht gesteld in verband met het houden van het celi-
baat. Hier wordt het niet nadrukkelijk verplicht voorgeschreven.
42. NAKG, p. 108.
43. NAKG, p. 92.
44. NAKG, p. 104.
45. NAKG, p. 103.
46. NAKG, p. 95.
47. NAKG, p. 86-92; Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 3r-7r.
48. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 3r.
49. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 3v.
50. Voor het kapittel der schulden, zie p. 35.
51. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 3v-4v.
52. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 4r-7r. Dit verbod op het laten spelen van een orgel ver-
schilt met het gebruik in het klooster Egmond, waar ter verhoging van de feestelijkheden juist
orgel gespeeld werd. (J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage-Haar-
lem 1973, p. 230).
53. Kloosterarchieven inv.nr. 882, fol. 4r, 6v.
54. NAKG, p. 93, 115.119.

ZILVEREN PRIJZEN BIJ TWEE LEIDSE LOTERIJEN UIT HET BEGIN VAN DE 16DE EEUW

door

C. Willemijn Fock

Goklust is een algemeen menselijke eigenschap en loterijen waarin men dit kan botvieren hebben dan ook een lange geschiedenis. De Nederlanden liepen daarbij bepaald niet achteraan. Integendeel, de oudste loterijen die bekend zijn vonden in de Nederlanden plaats vanaf 1444.¹ De meeste vroege loterijen werden ingesteld ten behoeve van de stadskas als geheel, of voor een specifiek onderdeel zoals de bouw van vestingwerken, hoewel ook reeds vanaf het begin loterijen werden gehouden ter vergeving van een bepaald stadsambt. Loterijen ten behoeve van kerken of liefdadige instellingen zijn pas vanaf de 16de eeuw bekend. In alle gevallen moest de landelijke overheid de loterij goedkeuren.

Het was dus in de eerste plaats de slechte financiële situatie van een stad die de aanleiding vormde tot het houden van een loterij. Ook Leiden heeft reeds in een vroeg stadium naar dit middel gegrepen om haar financiële problemen die - ook toen reeds - angstwekkende vormen aannamen op deze wijze op te lossen.

De periode na de dood van de landsheer Karel de Stoute in 1477 was er een van politieke onrust, kleinere veldtochten, met in 1491 het uitbreken van een nieuwe oorlog tegen de hertog van Gelre. De beden van de landsheer, Maximiliaan van Oostenrijk, om deze veldtochten te bekostigen en daarnaast de achteruitgang van de handel ten gevolge van de onrustige tijden, waardoor de stedelijke inkomsten uit de belastingen terugliepen, brachten de steden, zeker in de Noordelijke Nederlanden steeds meer in financiële moeilijkheden. Men probeerde dit onder meer op te vangen door lijf- en losrenten op de stad uit te geven; de kopers werden hierbij vooral gezocht in de rijkere steden van Brabant en Vlaanderen?

Leiden deed in het laatste kwart van de 15de eeuw aan deze verkoop van renten ijverig mee. Dejaarlijkse uitbetaling van dit toenemende aantal renten werd daarmee een steeds groter probleem. Aan inlossen van de losrenten viel niet te denken; slechts de lijfrenten hielden op, wanneer iemand stierf, en de bode die de blijde tijding bracht dat de bezitter van een lijf-

rente was overleden, werd dan ook door de stad beloond met een extra drinkgeld. Wanbetaling van stadswege nam zo toe dat men na 1492 geen renten meer in de Zuidelijke Nederlanden geplaatst kon krijgen. Eigenaren van niet uitbetaalde renten namen Leidse burgers in gijzeling om de stad tot uitbetaling te dwingen, goederen werden in beslag genomen. De stad waarschuwde haar burgers niet meer te reizen via steden waar dit gebeurde. Vanaf 1493 werden telkens nieuwe maatregelen genomen om de financiële situatie van Leiden, dat volgens een onderzoek uit 1494 een schuld had van ca. £ 200.000, weer gezond te maken.

Tot tweemaal toe, in 1504 en 1519, heeft Leiden daarbij gegrepen naar het middel van de stadsloterij. Aangezien het verminderen van de renten hoofddoel was, kon niet alleen geld maar ook een rente geheel of gedeeltelijk worden ingezet.³ Het is dan ook begrijpelijk dat in beide loterijen de prijzen uitsluitend uit zilverwerk bestonden en niet uit renten, zoals daarvoor wel gebeurde. Tevens wordt duidelijk waarom beide keren de zilveren prijzen niet op de Leidse markt werden gekocht, waar voldoende bekwame zilversmeden hadden kunnen leverend, maar in Antwerpen en eerst ook daar werden tentoongesteld. Daar immers waren veel eigenaren van Leidse renten, daar zat het geld, daar waren dus de meeste intekenaren te verwachten.

De eerste loterij vond plaats in 1504⁴, het jaar waarin de Leidse stadsregering als het ware onder curatele werd gesteld, met Mr. Floris Oem van Wijngaerden als “superintendent ende overhoofd” van de stad. De loterij was goedgekeurd volgens octrooi van Filips de Schone als graaf van Holland, uitgegeven in Brussel op 27 januari 1503 (oude stijl = 1504 nieuwe stijl) en werd gehouden in hetzelfde jaar op 25 augustus, de dag na St Bartholomeus. Men inspireerde zich onder meer op een loterij die kort te voren door de stad Haarlem was gehouden; notaris meester Philip Vranckenz reisde daarom anderhalve dag naar Haarlem vanwege “copien van der loterye ghehouden by die van Hairlem” die voor Leiden nuttig konden zijn. Ook Leiden heeft van de loterij een plakkaat laten drukken door de Leidse drukker Huych Jansz van Woerden.⁶ Een dergelijk plakkaat is niet teruggevonden, maar zal in opzet niet sterk hebben afgeweken van het plakkaat van de loterij gehouden in Brugge in 1496, waarvan een exemplaar in Middeburg bewaard is gebleven.⁷

Er waren in totaal 206 prijzen, waaronder zes voor degenen die het hoogst hadden ingelegd; bovendien nog voor het eerste en het laatste lot dat werd getrokken telkens zes lepels. De prijzen varieerden van zes zilveren kannen, wegende 40 marck (als hoofdprijs) tot schalen, kroezen, waterpotten, zoutvaten en grote aantallen zilveren lepels.⁸ In verband met deze prijzen die bij elkaar uiteindelijk 3X7.6.8 pond kostten, reisde de Leidse

goudsmid Willem Jansz⁹ 24 dagen naar Bergen en Antwerpen om aldaar de zilveren “juwelen” “te besteeden, te doen macken ende te ontfangen”. Ook een van de lootmeesters reisde naar Antwerpen om de betaling te regelen. Een speciale kas werd gemaakt om prijzen in Antwerpen ten toon te stellen en drie weken en vier dagen werd een kamer gehuurd waar het zilver voor alle Antwerpenaren te zien was. De zoon van de goudsmid Willem Jansz, Jacob, die later eveneens goudsmid zou worden, hielp bij het bewaren en elke dag opzetten en een speciaal kleed werd gekocht om het zilver tegen de regen te beschermen. Tenslotte werd al het zilver goed verzegeld per schip naar Delft vervoerd en vervolgens per wagen naar Leiden. Daar werd de toonkas door de schrijnwerker Danel Jansz nog uitgebreid en door de schilder Jan Jansz keurig gezwart. Ook in Leiden was alles nog 50 dagen te zien.

De trekking duurde zeven hele dagen en nachten, want alle loten, opgeborgen in grote manden, werden van het eerste tot het laatste lot in het openbaar getrokken, op een schavot dat waarschijnlijk, zoals dat ook in 1519 het geval was, voor het stadhuis was opgesteld. Gerecht en vroedschap die daarbij aanwezig moesten zijn werden intussen op kosten van de stad met “broet, bier, wyn, vleesch en visch” versterkt. Gedurende de hele trekking en ook al daarvoor op de markt op Sinte Margriete (20 juli) werd door drie trompers van Haarlem muziek gemaakt om de bevolking aan te sporen. De namen der prijswinnaars werden uiteindelijk op grote borden opgeplakt op het stadhuis en op de kerkdeur.

Al deze maatregelen resulteerden in het aantrekken van grote aantallen goklustigen. Vooral de reclame in Antwerpen was succesvol, want naast Leiden zelf blijken verreweg de meeste inleggers uit Antwerpen afkomstig. Haarlem en Dordrecht waren goede tweeden. Ook in plaatsen als Den Haag, Gouda, Gorkum en Delft waren veel intekenaren. Overigens was de intekening verspreid over vrijwel alle Nederlandse gewesten. Boden hadden van te voren vooral Holland, Brabant, Vlaanderen, Kennemerland, Zeeland en het Sticht Utrecht wekenlang doorkruist, zodat de registers ook veel namen uit kleinere steden vermelden, tot in de noordelijke provincies toe.

Velen hoopten hun kans op de prijs te verhogen door hun naam te doen vergezellen van een al of niet vrome spreuk.¹¹ In de meeste hiervan spreekt vooral de hoop op geldelijk gewin: “Meester Thomas van Medenblyck waer gaerne haestich ryck” of “Een onnozele Jan hadde gaeme een silveren kan”. Een Antwerpenaar verzuchtte: “Sonder ghecken oft spotten ick soude gaerne hebbe die potten”. Heer Gerrit die Brune, pater van het Sint Barbara klooster te Leiden probeerde wel vier spreuken, waaronder “scamelheyt doet derven” en “onscamelheyt doet verwerven”. Ook goddelijke hulp werd ingeroepen: “Vader zoen en heilige geest wilt ons verblyen van dezer

feest” en “Hemelsche coninghinne helpt my een goet lot te gewinnen”. De zusters van Sinte Aechte buiten Leiden vermeldden zelfs onomwonden “Sinte Thomas vraecht na die silveren cas”. Geertruyt, de vrouw van de schout van Bodegraven uitte echter een geheel ander soort wens: “Ick had gaeme een jonge knecht”. Eén intekenaar slechts wenste dat Leiden ook zelf zou profiteren. “Ick woude die stede van Leyden waer vry ende dat grote lot waer my”. Mogelijk was dit een notabel van Leiden, die een grote som had ingelegd. In ieder geval trok hij vijf prijzen, vier zilveren schalen en een lepel!

Onder de intekenaren vinden we mensen uit alle rangen en beroepen. Meester Huych Jansz van Woerden, de drukker van het plakkaat, had loten genomen, evenals de schilders Jan Jansz en Claes Aelbrachtsz uit Leiden, Ary Dircxz uit Delft en Willem Jansz uit Haarlem die een zilveren lepel won. Ook een aantal goudsmiden wordt genoemd, zoals Geryt Hugenz (Hoechstraets) uit Leiden met zijn hele gezin, Gillis goudsmid van Delft, Comelie, weduwe van Macharius goudsmid uit Middelburg¹² en Zeger Loers, goudsmid in Antwerpen, wonend bij meester Jan van Nijmegen¹³. Interessant zijn ook de namen onder de intekenaren van Lieven de Vos, tapiissier van Gent¹⁴, Jasper die patroenscriver uit Antwerpen en Jacop die clockgieter uit Mechelen, die maar liefst 60 loten had en daarmee een zilveren kroes en schaal won. In het register, voorzover dat bewaard is gebleven (letters A-M), had ridder Adriaen van Poelgeest de hoogste inzet 162 loten -, hij zal dus zeker een gooi hebben gedaan naar de prijs voor't meeste inleggen van zes zilveren schalen.¹⁵

Wat echter vooral opvalt is de grote hoeveelheid religieuze Leidse instellingen onder de prijswinnaars. Weliswaar ging de eerste prijs naar een zekere Hans Wollick van Overwezel, die slechts drie loten had ingezet, maar de tweede prijs van 12 zilveren schalen viel op het klooster van Abcoude aan de Vollersgracht, dat ook nog een zilveren lepel won. Het klooster Onze Lieve Vrouwe te Engelendaal bij Leiderdorp kreeg niet minder dan zeven prijzen (twee schalen, vier kroezen en een lepel), de nonnen van Marienpoel kregen een lepel, evenals het Sint Agnieten convent achter de Haarlemmerstraat en de moeder van het Sint Catharijne Gasthuis. Misschien had dit te maken met het feit dat in die tijd renten vaak met opzet aan religieuze instellingen of personen werden geschonken, omdat deze via religieuze rechtspraak (ex-communicatie) meer dwang konden uitoefenen op een stad om uit te betalen; en deze renten konden nu makkelijk worden ingezet.

De verlichting van de financiële zorgen die onder meer het gevolg was van de loterij uit 1504, was niet van lange duur. Na het vertrek in 1510 van Mr. Floris Oem van Wijngaerden, die zich vrij gehaat had gemaakt, staken

de oude misbruiken weer de kop op en al in 15 14 ging Leiden opnieuw gebukt onder een schuldenlast van ruim 128.000 pond! In een nieuw uitstel van betaling van schulden voor zes jaar, door keizer Maximiliaan in 1514 aan de stad Leiden verleend, wordt opnieuw gesproken van “een, ofte twee Lothinghen, ende daer toe opsetten by manieren van Lothingen, alsulcke pryzen **ende** juweelen, als zy tot oirboir **ende** prouffyte der selver Stede vinden zullen best dienende, ter **somme** toe van vierduysent ponden, van XL. grooten Vlaems elck pont eens daer onder: behoudelyck, dat die penningen, baten, **ende** prouffytten, comende van der voorschreven Lothinge, bekeert, **ende** geëmployeert zullen werden tot betalinge van den voorschreven **Stede**”.¹⁶ De toestemming hiervoor werd bij oktrooi van 27 oktober 15 18 nog eens bevestigd, waarbij tegelijkertijd de datum werd vastgesteld van de nieuwe loterij, waarvan de trekking zou beginnen in 1519, weer op 25 augustus.¹⁷

Van deze loterij is, evenmin als uit 1504, het plakkaat, gedateerd 22 december 1518, dat dit keer werd gedrukt door de Leidse drukker Jan Zevertsz¹⁸, teruggevonden, maar een afschrift van de volledige tekst is opgenomen bij de afrekening van de loterij.¹⁹ Behalve de prijzen (bijlage 11) geeft dit ook de regels volgens welke de loterij werd gehouden, die voorzover dit blijkt na te gaan, niet veel van die uit 1504 afweken. Nog in het bijzonder wordt vermeld dat mensen die in verband met deze loterij in Leiden wilden komen, tijdens de loting en twee weken ervoor en erna een vrijgeleide hadden, dat zelfs op weg naar Leiden in alle landen van Karel V gold.

Dit keer waren er iets meer prijzen – 235 – te verdelen en het totaal gewicht aan zilver lag ook aanzienlijk hoger. Om de mensen nog extra te stimuleren grote aantallen loten aan te schaffen was nu bovendien uitgeoofd voor elke 1000 loten die men op één naam nam, een zilveren “juweel” van twee **marck**.²⁰ Bovendien kreeg men elk elfde lot gratis. Deze opzet blijkt goed gewerkt te hebben. Hoogste inlegger was pater Beyer uit Den Bosch met liefst 3063 loten! Hij won daarmee twee wijnkannen (voor de hoogste inleg), drie “juwelen” elk van twee **marck**, terwijl op zijn loten bovendien nog vijf lepels, vier kroezen en een schaal vielen. Vijf mensen hadden meer dan 2000 loten ingezet en nog eens drie, waaronder het klooster van Sint Maria Magdalena buiten Leiden onder het motto “wat geven doet vrolick leven”, meer dan 1000.

Ook dit keer waren de intekenaren over alle gewesten verspreid met weer een nadruk op de rijkere zuidelijke gewesten vlaanderen en Brabant, maar ook in steden als Bergen op Zoom en ‘s-Hertogenbosch. Opnieuw waren er veel religieuze instellingen onder de prijswinnaars, zoals het convent van Marienpoel, het klooster ter Leede, de bagijnen van Sinte Agniete, het gasthuis van Oudewater, de abt van Egmond, de koster van de Sint

Pieterskerk, of de pastoor van Bodegraven en de reeds genoemde pater **Beyer** uit Den Bosch. Wel gingen de grote prijzen dit keer alle naar partikulieren: de eerste prijs naar **Zeger** Jan Goeyensz uit Hedel, de tweede naar Alyt Harmans tot Lubbert die hoedemaicker, de derde naar de Leidenaar Comelis Paedse **Jansz** (die totaal 1086 loten had gekocht). Spreuken waarmee men intekende zijn dit keer alleen overgeleverd van de prijswinnaars en geven precies dezelfde thema's als in 1504. Alleen de **bagijnen** van het **Faliede** of Sint Agnietenbagijnhof sloten aan bij een zeer aktuele gebeurtenis – waarmee zij ook een schaal wonnen – “Die baghynen van Sinte Agnieten van die loten om Sinte Pieterstoren **vall souden zy gaime genieten**”.²¹

Antwerpen, waar dit keer circa 1500 loten aan geld en 3000 loten aan renten werden opgehaald, was hierdoor ook in 1519 een belangrijke faktor bij het welslagen van de loterij, hetgeen opnieuw tot uitdrukking kwam in de koop van de prijzen bij een Antwerpse goudsmid. Alvorens deze naar Leiden te **vervoeren**²², werden ze eerst bovendien in Antwerpen nog 33 dagen tentoongesteld in een speciaal daartoe gemaakte kas op een stellage aan de straat, vóór de herberg “inden **Rooden Schilt**”, terwijl een zekere Comelis **Jansz** “van smorgens **datte** pryssen t'**Antwerpen** opgeset worden tot des avonts laet als die weder inne genomen worden” voor drie stuivers per dag was belast “sittende, gaende **ende** staende altyt het oege hebbende **opten** pryssen off dair enige juwelen vuyter **casse** mochten vallen, waeyen oft **oick** gestoten mochten worden”. Men nam dus geen risico's, hetgeen begrijpelijk is gezien tegen de totale waarde van de prijzen van 447.9.4 pond.

Het is echter ook bekend wie in 1519 de prijzen leverde: **meester Jan** van Nymegen, goudtsmit tot Antwerpen, die zelf ook in de loterij een zilveren lepel weer terugwon. Deze Jan van Vlierden, alias van Nymegen, was een van de meest vooraanstaande goudsmiden van Antwerpen, waar hij in 1483 als goudsmid en zegelsnijder lid werd van het Sint Lucasgilde, dat hij vanaf 1494 ook herhaalde malen als deken diende.²³ Vanaf 1487 was hij bovendien muntsnijder voor de munt te Mechelen, was dit korte tijd ook te Namen en bleef tot 1520 muntsnijder voor de Antwerpse munt. Zelfs sneed hij in 1500 verschillende muntstempels voor Maastricht. Een aantal zegels en penningen zijn op basis van deze gegevens aan hem toegeschreven. Als goudsmid leverde hij herhaaldelijk aan het hof, maar misschien het meest interessant voor ons is dat zijn roem ook reeds vóór de Leidse opdracht de Noordelijke Nederlanden had bereikt. Dit blijkt onder andere uit een opdracht reeds uit 1495 voor een monstrans voor de Oude Kerk te Amsterdam en in 1505 voor een monstrans voor de kerk te Culemborg. In beide gevallen leidde dit na enkele jaren tot gerechtelijke stappen van de betrokken kerkmeesters, omdat de leverantie maar steeds op zich liet wachten.²⁴

Overbelasting van goudsmeden met name in Antwerpen leidde in die tijd vaak tot dergelijk uitstel, waarbij natuurlijk het hof altijd voorrang kreeg boven kerken en partikulieren. Ook Leiden heeft haar opdracht aan Jan van Nymegen trachten te bespoedigen door zijn knechts tot tweemaal toe een drinkgeld toe te kennen, de laatste maal met name “alsoe die tyt zeer verloopen was **ende** die pryssen haest hadden”.

Van de grote Leidse opdracht, die in ieder geval wel is afgeleverd, is niets over. Dit is jammer, want hoewel de keuze van de Leidse magistraat voor een Antwerpse goudsmid bij beide loterijen vooral door economische en politieke motieven zal zijn ingegeven, had Antwerpen ook toen reeds als centrum voor de edelsmeedkunst zo'n internationale faam, dat deze twee Leidse bestellingen, waarbij men zich - gezien de keuze voor iemand van het niveau Jan van Nymegen - ook niet met tweederangswerk liet afscheppen, binnen de Leidse stadsopdrachten een unieke plaats innemen.

BIJLAGE 1 loterij 1504

Prysen **ende** juwelen die in **deser** loterye te winnen zyn geweest

Item voerden oppersten prys zes zilveren kannen wegende XL marck

Item voer dat eerste **comen** naden oppersten prys **eenen waterpot** wegende 11 marck

Item voerden **tweesten** prys XII zilveren **scalen** wegende X1111 marck

Item voer dat eerst wtcomen na tvoers. tweede lot VI zilveren lepelen wegende 1 marck

Item voer tderde lot XII zilveren croesen wegende VI marck

Item voer teerste vuytcomen na tderde lot een zilveren **zoutvat** wegende 1111 onsse

Item XX loten off pryzen **elck** van eene **scale** wegende 11 marck beloipt XL marck

Item XXXII loten off pryzen **elck** van eene **schale** wegende 1 marck beloipt XXXII marck

Item XL loten off pryzen **elck** van een **croes** wegende 1111 onsse beloipt XX marck

Item C loten off pryzen **elck** van een lepel wegende een onsse maecken XII marck

Item voer tmeeste inleggen vp **eenen** naem **ende** een woert VI zilveren **scalen** mit een **verdect** wegende X marck

Item voer tweede meest inleggen vp **eenen** naem **ende** vp een woert VI zilveren **schalen** wegende VI marck

Item voer tderde meest inleggen vt supra VI zilveren croesen wegende 1111 marck

Item voer tvierde lot van meest inleggen vt supra **eenen** zilveren water pot wegende 11 marck

Item voor tyvte meest inleggen vp **eenen** naem **ende** een woert 11 zilveren zoutvaten wegende 1 marck

Item tseste meest inleggen vt supra een zilveren **zoutvat** wegende 1111 onssen

Item voer deerst vuytcomen VI zilveren lepelen wegende VI onssen
Item voer tleste vuytcomen VI zilveren lepelen wegende VI onssen

BIJLAGE 11 loterij 1519

Copie vanden placcaten die de stede vuytgegeven heeft

Alle den ghenen die dese onse litteren sullen sien oft horen lesen saluyt ende alle vrintscape doen wy schout burgermeesteren scepenen ende raidt der stede van Leyden te weten eenen yegelicken dat wy by consent ende octroye van onsen geduchsthen heer die coninck van Castillien etc. grave van Hollant opgesteld ende geordonneert hebben te houden eene lotinge binnen deser stede van Leyden ten dage ende plecke hier nae verclaert aldair te winnen sullen wesen veel schoender pryssen ende juwelen van silveren al troys gewichte in manieren hiemae volgende

Eerst soe worden hier gestelt die pryzen ende juwelen die in dezer lotinge te winnen zyn

Item eerst voirden oppersten prys sullen dair te winnen zyn VI silveren stoops kunnen wegende tsamen XL marck troys

Item die ghene die naest den voirs. vppersten prys eerst vuytcompt sal hebben een silveren waterpot wegende 11 marck

Item voirden Ilen prys VI silveren wynkannen wegende tsamen XXIII marck

Item die gene die naist den voirs. Ilen prys eerst vuytcompt sal hebben een schael wegende een marck

Item voirden IIlen prys III silveren wynkannen wegende tsamen XVI marck

Item die ghene die naist den voirs. IIlen prys eerst vuytcompt sal hebben eenen silveren croes wegende VI onchen

Item voirden IIIlen grooten prys 11 silveren wynkannen wegende VIII marck

Item die ghene die naeden voirs. IIIlen prys eerst vuytcompt sal hebben een croes wegende III onchen

Item noch viertich pryssen elck prys van eenen silveren schale wegende een marck maicken XL marck

Item noch tachtich pryzen elcken prys van eenen silveren croes wegende III onchen maicken XL marck

Item noch hondert pryzen elcken prys van eenen silveren lepel wegende een onche maicken XII marck III onchen

Item die ghene die eerst vuytcomen oft getogen sal worden sal hebben II silveren soutvaten wegende een marck

Item die alder lest vuyt sal comen sal hebben gelycke II silveren soutvaten wegende een marck

Prysen van meest inleggen

Item soe wie meest loten inleggen sal op eenen naem ende op een woert sal hebben
voirden mesten prys van dien 11 silveren wynkannen wegende VIII marck

Item voirden IIen prys van meest inleggen op eenen naem ende op een woert sal te
winnen zyn sesse silveren schalen stuck van een marck beloipt VI marck

Item voirden IIIen prys van meest inleggen op eenen naem ende op een woert sal te
winnen zyn vier schalen stuck van een marck beloipt 1111 marck

Item voirden IIIIen prys van meest inleggen op eenen naem ende op een woert sal te
winnen zyn eenen waterpot van 11 marck

Item voirden Ven prys van meest inleggen op eenen naem ende op een woert sal te
winnen zyn 11 silveren soutvaten van een marck

Item alle die ghene die duysent loten oft meer inleggen sullen op een name ende op
een woert die sullen boven tghene dat zy vanden pryzen van meest inleggen
gewonnen sullen hebben noch hebben van elcke duysent loeten een juwel van 11
marck silvers sulcx als men een daer toe sal maicken oft vier pont grooten dair
voir

[volgen de bepalingen voer inleggen en trekking]

AANTEKENINGEN

1. G.A. Fokker, *Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden*, Amsterdam 1862, p.2-3.
2. Gegevens over de financiële situatie van Leiden in deze periode zijn ontleend aan W. Döw-
ner, *Definanciële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500*, typescript, aanwezig in Gemeentear-
chief Leiden (GAL), bibl. van Leiden 18652^x.
3. Volgens het afschrift van het plakkaat van 1519 (GAL, Secretariearchief(SA) I 988). Dit was
ook het geval in bv. de loterijen in Brugge (1496) en Den Bosch (1506 en 1522) die met dezelfde
doeleinden zijn gehouden (Fokker, a.w., p. 12).
4. Zie C.W. Fock, "Een Leidse kelk uit 1510", *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 59-70.
5. Hiervan zijn bewaard gebleven de *Rekening van de lootmeesters*, waarin ook de afbetaling
d.m.v. de loterij van lijf- en losrenten (GAL, SA 1987 = 98.5); verder het *Register van inleggers*
(SA I 986), bewaard gebleven t/m de letter M. Voor de gegevens hieruit wordt verder niet spe-
ciefiek meer verwezen.
6. Belangrijkste Leidse drukker ca 1500, werkzaam in Leiden van ca 1494 tot zeker 1515,
waarna hij naar Den Haag verhuisde (J.D. Bangs, "Huych Jansz van Woerden's Leiden years",
Quaerendo 7 (1977), p. 316-325, met eerdere literatuur).
7. Fokker, a.w., daar als faksimile toegevoegd.
8. De volledige lijst is als bijlage I hier gepubliceerd (SA I 987, f. 1-1v).
9. Al werkzaam in 1484 en gestorven in of kort voor 1533. Verschillende malen leverde hij ook
aan de stad; hij maakte o.a. in 1493 de prijzen voor de rederijderskamers, die een landelijk
wedstrijd hadden uitgeschreven. Behalve zijn zoon Jacob, werd ook zijn zoon Jan Willemsz
alias Jerusalem later goudsmid.
10. Waarschijnlijk de Pieterskerk, evenals in de loterij in 1519.
1.1. Vergelijk ook de spreuken bij de loterij van Brugge gehouden in 1446 en die van 's-Herto-
genbosch in 1522, beide uitvoerig gepubliceerd door E. Neylants, "Loterijen en volksleven te
Brugge vijfhonderd jaar geleden", *Biekorf* 40 (1934), p. 289-297, en Idem, "Loterij en volksle-
ven", *Biekorf* 41 (1935), p. X1-83.

12. Genoemd in Middelburg in 1499 (J. de Bree, *Zeeuws zilver*, Schiedam 1978, p. 128 nr. 353).
13. Zie hieronder.
14. Te identificeren met de Gentse schilder Lieven de Vos?
15. De prijswinnaars voor het meeste inleggen zijn de enigen die niet in de bronnen staan opgetekend.
16. Gepubliceerd in: F. van Mieris, *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vrijheden der stad Leyden*, Leiden 1759, p. 441.
17. Ibidem, p. 441-443; ook in GAL, SA 1 988.
18. Werkte te Leiden vanaf ca 1502, in de jaren twintig tevens te Antwerpen (J.D. Bangs, "Further adventures of Jan Zevertsz., bookprinter and parchmentmaker of Leiden", *Quaerendo* 7 (1977), p. 128-143, met eerdere literatuur). Ditmaal werd ook een Franse versie te Antwerpen gedrukt.
19. Van deze loterij is bewaard gebleven de *Rekening van de lootmeesters*, waarin ook de afbetaaling van de lijf- en losrenten (GAL, SA I 988).
20. Hiermee wordt niet specifiek een sieraad bedoeld, maar een zilveren voorwerp.
21. De toren van de Pieterskerk te Leiden was in 1512 ingestort.
22. In Leiden werden de prijzen nog eens 4 1 dagen opgesteld vóór het stadhuis. De goudsmid Claes Jansz woog alle prijzen nog eens voor de uitgifte.
23. Zie over hem vooral D. Schlugleit, "Antwerpsche goudsmeden en zilverdrijvers in de samenleving", *Bijdragen tot de Geschiedenis gesticht door P.J. Goetschalckx*, 26 (1935), p. 197-211; D. Schlugleit, "Alphabetische naamlijst op de goud- en zilversmeden te Antwerpen vóór 1600", *Bijdragen tot de Geschiedenis gesticht door P.J. Goetschalckx* 27 (1936), p. 48.
24. Zie specifiek Schlugleit, a.w. 1935, p. 199-202. Jan van Nymegen stierf in 1531, nadat hij in ernstige geldelijke moeilijkheden was geraakt, die hem zelfs in het gevang brachten.

PORTRET TEN VAN DE FAMILIE VAN DER GRAFT

door

R.E.O. Ekkart

In de loop der eeuwen zijn er in ons land ontelbare portretten geschilderd. Een stad als Leiden, die in de late 16de en 17de eeuw een grote bloei gekend heeft, moet in die enorme produktie zeker een rol van betekenis hebben gespeeld, aangezien er in die periode een groot aantal mensen geweest is voor wie de kosten om zich door een schilder te laten portretteren gemakkelijk te dragen waren. Oude inventarissen geven vaak opsommingen van tientallen familieportretten, die de wanden van Leidse woningen bekleedden en we weten dat er in de stad steeds schilders gewoond hebben, die geheel of gedeeltelijk leefden van het "conterfeiten" van hun medeburgers.

Wanneer men nu echter een lijst gaat maken van die Leidenaars uit vroeger eeuwen, van wie we nog portretten kunnen aanwijzen, blijkt de oogst vrij beperkt te zijn. Uiteraard bevat het Stedelijk Museum de Lakenhal een flinke reeks beeltenissen van Leidse regenten, kooplieden en andere inwoners, is er in het Academieggebouw een galerij van portretten van vroegere hoogleraren en vinden we verspreid over openbare en particuliere collecties in Nederland en daarbuiten nog tal van andere afbeeldingen van Leidenaars, maar het is slechts een fractie van wat er ooit gemaakt moet zijn.

Voor het ontbreken van een zo groot deel van wat er vervaardigd is, zijn verschillende oorzaken aan te wijzen, waarvan wel de belangrijkste is dat er in de loop der tijden zeer veel verloren is gegaan. Na enkele generaties verhuisden bij voorbeeld oudere familieportretten, waarvan men dan vaak ook al niet meer wist wie er op waren afgebeeld, naar de zolders en gingen daar geleidelijk aan verwaarlozing ten onder of werden bij het opruimen van een boedel eenvoudig weggegooid. Herhaaldelijk is het ook gebeurd dat wanneer iemand de laatste van een tak van een familie was, alle familie-relieken, soms wel op uitdrukkelijke wens van de overledene, werden verbrand om ze niet in handen van vreemden te brengen. Geleidelijk verval van schilderijen die generaties lang aan de muur hadden gehangen en gebrek aan belangstelling om ze te laten restaureren hebben ten slotte ook vele stukken naar de asvaalt doen verhuizen, vooral in een tijd dat oude

portretten nog geen handelswaarde bezaten, behalve dan wanneer ze van de hand van een beroemd meester als Rembrandt waren.

Daarnaast is er echter een belangrijke tweede oorzaak aan te wijzen voor het feit dat er verhoudingsgewijs zo weinig Leidse burgers meer op portretten kunnen worden aangewezen. Wanneer men immers rondkijkt in musea, in particuliere verzamelingen en op veilingen vindt men daar enorm veel afbeeldingen van personen, van wie de naam niet meer bekend is. In de loop der eeuwen is eenvoudig de kennis over de namen van de voorgestelden verloren gegaan, zodat deze portretten anonieme dames en heren geworden zijn, een verschijnsel dat begrijpelijk wordt wanneer men zich bedenkt dat zulke kunstwerken van hand tot hand zijn gegaan en dat bij voorbeeld een achterkleinzoon van de afgebeelde al vaak niet meer precies weet wie de personen zijn op de schilderijen die hij van zijn ouders heeft geërfd. Bovendien weten we ook dat sinds het ogenblik dat men portretten met meer of minder opbrengst te gelde kon maken, mensen familieportretten op de markt hebben gebracht, maar daarbij, zich tegenover familieleden en anderen generend voor hun winstbejag, zorgvuldig zorg gedragen hebben dat niemand zou kunnen achterhalen wie de voorgestelde personen waren en wie de verkoper was; er zijn zelfs voorbeelden bekend dat portretten eerst van eventuele opschriften en andere tot identificatie van de voorgestelden leidende kenmerken werden ontdaan, voordat ze op de markt gebracht werden.

De gegevens die door vergeetachtigheid of bewuste versluiering van feiten verloren zijn gegaan, blijken in de praktijk vaak moeilijk terug te vinden. Indien van een portret de naam van de schilder bekend is, geeft dat vaak een aanuiding in welke stad men moet zoeken, maar dat is bij een plaats van wat grotere omvang dikwijls ook nog als het zoeken naar een naald in een hooiberg. Zo zijn er van tal van Leidse kunstenaars beeltenissen van onbekende mensen, waarvan we met geen mogelijkheid kunnen uitmaken wie ze zijn. Nog moeilijker is dit uiteraard wanneer ook de kunstenaar niet bekend is of wanneer aan een schilderij slechts op grond van veronderstellingen de naam van een schilder verbonden is.

Gelukkig zijn er vaak nog enige andere gegevens, die ons op weg kunnen helpen om de voorgestelde personen te identificeren. Tot die gegevens kan bij voorbeeld de herkomst behoren: wanneer we te weten komen dat een beeltenis afkomstig is uit een bepaalde familie, waarin het betreffende stuk als familieportret vererfd is, hebben we althans een aanwijzing om verder in de reeks van voorouders van die familie te gaan zoeken. Gemakkelijker, maar ook niet altijd afdoende, is de aanwezigheid van gegevens over de afgebeelde op het portret zelf. Daartoe kunnen behoren een jaartal, waarin het werk vervaardigd is, een leeftijdsaanuiding op het ogenblik van por-

trettering en een wapenschild van de voorgestelde persoon, gegevens echter die wanneer ze los voorkomen veelal onvoldoende informatie geven. De meeste mogelijkheden heeft men dan doorgaans ook wanneer men over enkele van dergelijke gegevens beschikt, bij voorbeeld wanneer men enerzijds een aanwijzing heeft uit welke familie een portret komt en anderzijds jaartal, leeftijd en wapenschild te ontcijferen zijn; wanneer dan bovendien nog verschillende beeltenissen blijken onderling nauw samen te hangen, is de kans op identificatie doorgaans niet gering.

Dit was het geval bij enkele portretten die zich tot voor kort bevonden in het Fonds van de Familie Antheunis te Rotterdam en in 1974 werden geveild.¹ Het betreft behalve drie portretten uit de jaren 1652 en 1658² de beeltenissen van een jong echtpaar uit 1598³ en de afbeelding van een moeder met haar kind van ongeveer een kwart eeuw later.⁴ Het laatste portret draagt geen wapen, jaartal of leeftijdsaanduiding, doch de schilderijen uit 1598 (afb. 1-2) vermelden als leeftijden van de afgebeelde man en vrouw respectievelijk 30 en 18 en geven bovendien hun wapens: voor de man op groen een roodachtig weergegeven burcht, voor de vrouw op rood drie rozetten (2, 1) en een dwarsbalk.

Zowel wapens als stijl van de schilderijen maken duidelijk dat hier geen leden van de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige en pas in de tweede helft van de 17de eeuw via Delft naar Rotterdam gekomen familie Antheunis kunnen zijn voorgesteld. Derhalve was het nodig het verdere voorgeslacht van de stichters van het katholieke liefdadige fonds, dat de schilderijen reeds zolang bezeten had, te bezien. Het onderzoek voerde onder andere naar Leiden, aangezien er een dubbele verbintenis met de katholieke Leidse familie Van de Velde geweest is: in 1702 hertrouwde de eerste in Holland gevestigde Antheunis, Balthasar, als weduwnaar met Johanna Maria van de Velde, terwijl in 1717 zijn zoon uit zijn eerste huwelijk, Caspar François Joseph Antheunis, huwde met haar jongere zuster Eva Maria van de Velde.⁵ Beide vrouwen waren dochters van Jacob van de Velde en Maria Theresia Gael, welke laatste op haar beurt een dochter was van Johan Huyghensz. Gael en Eva van Campen. Wanneer we de genealogie nog even vervolgen komen we bij Johans ouders Huygh Jacobsz. Gael en Maria van der Graft; laatstgenoemde was een dochter van het echtpaar Jan Jansz. van der Graft en Beatrix Hendricksdr. van der Hall, die in 1597 in Leiden waren gehuwd en die de wapens voerden die op de twee schilderijen uit 1598 voorkomen!⁶ Een nader onderzoek van het echtpaar Van der Graft-van der Hall heeft duidelijk gemaakt dat zij inderdaad de afgebeelden zijn op de twee laat-16de-eeuwse portretten, die dan via de families Gael en Van de Velde uiteindelijk in bezit zijn gekomen van de familie Antheunis.

afb. 7. Portret van Jan Jansz. van der Graft door onbekend kunstenaar, 1598.

afb. 2. Portret van Beatrix van der Hall door onbekende kunstenaar, 1598.

Jan Jansz. van der Graft was een zoon van de Leidse veertigraad Jan Jacobsz. van der Graft (overleden 1568) en zijn vrouw Heyltje Joosten de Bye (overleden 1620). Gezien het feit dat hij blijkens de inscriptie op het portret in 1567 of 1568 geboren is en zijn vader in laatstgenoemd jaar overleed, was hij vermoedelijk de jongste van de vijf ons bekende kinderen van het echtpaar Van der Graft-de Bye.⁷ Op 6 juni 1597 ondertrouwde Van der Graft met Beatrix van der Hall, een dochter van Hendrick Egbertsz. van der Hall (overleden 1632) en Maria Dircksdr. van Heussen. Het feit dat het huwelijk voor schepenen werd voltrokken wijst er op dat Van der Graft katholiek gebleven is, terwijl we weten dat zijn broer Tyman van der Graft gereformeerd was en van 1591 tot 1618 zitting had in de Veertigraad van Leiden. Beatrix van der Hall was vermoedelijk gereformeerd opgevoed, aangezien we ook haar vader tegenkomen onder de leden van de Veertigraad, waarin hij van 1584 tot 1632 zitting had, en hij tussen 1597 en 1618 veertien maal schepenen en twee maal burgemeester was. Ook in de verdere familie ontmoeten we nog diverse personen die tot de Leidse regentenkringen behoorden, zoals burgemeester Pieter Arentsz. Deyman, die gehuwd was met Jan van der Grafts zuster Dieuwertje.

Over Jan van der Graft en zijn vrouw is maar weinig bekend. We weten dat er verschillende kinderen uit hun huwelijk geboren zijn en dat de vrouw in december 1623 overleden is, terwijl haar man toen nog in leven was. Van de kinderen werd zoon Hendrik priester, terwijl zijn broer Jacob in 1622 trouwde met Johanna Adriaensdr. van Leeuwen, uit welk huwelijk een dochter Beatrix van der Graft werd geboren die huwde met haar achterneef Tyman Sprong en de moeder werd van Cornelis Sprongh van Hoogmade (1642-1706), de stichter van het Heilige Geest- of Cornelis Sprongh Hofje te Leiden.* Jan Jansz. van der Graft en Beatrix van der Hall hadden ook enkele dochters, namelijk Cecilia, die in 1627 trouwde met Cornelis Huyghensz. van Swanenburghs, en Maria, die al enige jaren eerder, in 1624, gehuwd was Huygh Jacobsz. Gael (overleden 1634), een telg uit een familie waarin men eveneens naast elkaar gereformeerde magistraten en katholieken aantreft.¹⁰ Via het echtpaar Gael-van der Graft vererfd, zoals we zagen, de twee Leidse portretten uit 1598, waarop de ouders van de vrouw zijn afgebeeld.

Over die schilderijen moet nog iets worden verteld. Het zijn uiterst statige beeltenissen, waarop de voorgestelden in zelfbewuste houding zijn afgebeeld en waarbij men bij voorbeeld niet direct zou kunnen raden dat de vrouw pas 18 jaar oud is. Wanneer men de beeltenis van de man vergelijkt met die van enkele van zijn neven, zien we een duidelijke gelijkenis, die niet beperkt blijft tot de wilskrachtige sik, maar ook in andere details van het gezicht voor de dag treedt: men vergelijkte slechts de afbeelding van Jan

afb. 3. Portret van Jan Tymansz. van der Graft (links), detail uit een schutterstuk door Joris van Schooten, 1626. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

afb. 4. Portret van Tyman Cornelisz. Sprongh door Jan Anthonisz. van Ravesteijn. Leiden, Cornelis Spronghhofje. Foto Iconographisch Bureau.

Jansz. van der Graft met die van zijn oomzegger Jan Tymansz. van der Graft op één van de Leidse schuttersstukken uit 1626 (afb. 3) en met die van zijn oud-oomzegger Tyman Cornelisz. Sprongh in het Heilige Geesthofje (afb. 4).

De twee portretten uit 1598 zijn, zoals de meeste dergelijke kunstwerken uit die tijd, niet door de schilder gesigneerd. Helaas is het ook niet mogelijk er de naam van een schilder aan te verbinden, hoewel we het werk van verschillende Leidse portrettisten uit die periode goed kennen.¹¹ Er zijn echter in die tijd meer kunstenaars werkzaam geweest, zodat we een aantal werken, waarvan we mogen aannemen dat ze in Leiden zijn vervaardigd, voorlopig als anoniem moeten bestempelen totdat er wellicht een keer een aan-

wijzing gevonden wordt, die het ons mogelijk maakt de maker ervan aan te wijzen.¹² Derhalve blijven de beeltenissen van Jan van der Graft en zijn vrouw, die we mogen beschouwen als iets verlate huwelijksportretten van het een jaar te voren gehuwde echtpaar, vooralsnog aangeduid als werken van een onbekende, vermoedelijk Leidse schilder, die laatste voorzichtige toevoeging omdat het uiteraard niet geheel onmogelijk is dat zij zich niet in hun woonplaats, maar liever in Den Haag of in een andere stad hebben laten uitschilderen.

Eerder werd al gesproken over een derde portret uit dezelfde verzameling, waarop een moeder en haar kind zijn afgebeeld (afb. 5). Het lijkt waarschijnlijk dat we hier een beeltenis voor ons hebben van de dochter van het zojuist besproken echtpaar, namelijk Maria van der Graft, die op 13 juli 1624 in Leiden voor schepenen getrouwd was met Huygh Jacobsz. Gael; het kind is dan waarschijnlijk één van haar twee zoontjes, of Johan Gael, van wie de latere eigenaren afstamden, of zijn broer Jacob, die priester geworden is. Opmerkelijk is dat van dit dubbelportret van moeder en kind een tweede versie bestaat, die zich bevindt in de John G. Johnson Collection te Philadelphia¹³ en iets kleiner is. Naar de afbeelding te oordelen is het Amerikaanse exemplaar iets afwijkend van het Rotterdamse in de detaillering van de gezichten, maar het belangrijkste is dat men indertijd in Philadelphia een thans niet meer leesbaar jaartal 1625 en de letters RF heeft menen te kunnen ontcijferen, een datering die uitstekend lijkt te kloppen met het vermoeden dat hier Maria van der Graft met haar eerste kind is voorgesteld. Dit zou betekenen dat het afgebeelde kind niet ouder dan ruim een half jaar zal zijn, hetgeen ons gezien de wijze waarop in die tijd babies werden geportretteerd niet behoeft te verbazen. Op grond van de letters RF heeft men het schilderij in Philadelphia toegeschreven aan de Haagse schilder Jan Anthonisz. van Ravesteyn (ca. 1572-1657), aan wiens stijl het inderdaad sterk herinnert; het is echter even goed mogelijk dat een andere schilder aan het werk geweest is, vooral wanneer we ons realiseren dat de vermoedelijk indertijd al wat vage letters misschien ook nog wel anders gelezen konden worden. Wat dat betreft moeten we aan de vraagtekens over de schilder van de twee portretten uit 1598 nog een vraagteken toevoegen over het auteurschap van de twee exemplaren van de beeltenis uit 1625.

Het is duidelijk dat over de schilderijen die hier besproken zijn nog verschillende vragen moeten worden opgelost. Niettemin leek het nuttig om datgene wat reeds bekend is samen met de afbeeldingen voor het voetlicht te brengen, vooral omdat we daardoor de portretten leren kennen van enkele telgen uit een in de 17de eeuw in Leiden op de voorgrond tredende, gefortuneerde katholieke familie.

afb. 5. Vermoedelijk portret van Maria Jansdr. van der Graft met haar oudste kind door onbekende kunstenaar, 1625.

AANTEKENINGEN

1. Veiling Rotterdam (B.V. Vendu Notarishuis), 20/26-6-1974, nrs. 68-73.
2. Geschilderd door Godart Kamper, namelijk een portret van een 25-jarige man uit 1652, dat van een 21-jarige vrouw uit hetzelfde jaar (beide paneel 72 x 60 cm) en dat van een 47-jarige man uit 1658 (paneel 85 x 68 cm).
3. Veiling a.v., nr. 69 en 68. Beide doek 110 x 95 cm.
4. Veiling a.v., nr. 70. Paneel 110 x 80 cm.
5. E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert met de daaruit in vrouwelijke lijn gesproten familiën*, 's-Gravenhage 1914, p. 677-678.
6. Een detail-verschil is dat de burcht in het manswapen goudkleurig behoort te zijn, maar dergelijke afwijkingen komen vaker voor en zijn soms ook toe te schrijven aan latere restauraties.
7. Zie voor deze en de volgende gegevens Wittert van Hoogland, a.w., p. 1580-1582, aangevuld met gegevens uit andere bronnen, met name uit de Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden.
8. R.E.O. Ekkart, "Cornelis Sprongh en zijn hofje aan de Breestraat", *De Leidse Hofjes* 3 (1974), p. 29-36.
9. R.E.O. Ekkart, "Familiekroniek van Heemskerck en Van Swanenburg (II)", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 33 (1979), p. 75.
10. M. Thierry de Bye Dölleman, "De oorsprong van het geslacht Gael", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970), p. 58-61, met nap. 40de huwelijksportretten van Huyghs ouders Jacob Huyghensz. Gael en Guertje Adriaensdr. Deyman.
11. R.E.O. Ekkart, "Leidse schilders, tekenaars en graveurs uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw", *Leids Jaarboekje* 66, (1974), p. 171-196.
12. Zie ook: R.E.O. Ekkart, "Sleutelfiguren", *Leids Jaarboekje* 66 (1974), p. 210-211; dezelfde, "De portretten van de familie van Brouchoven", *De Leidse Hofjes* 5 (1976), p. 7-22.
13. Paneel 98 x 78 cm. *Catalogue of Flemish and Dutch Paintings*, John G. Johnson Collection, Philadelphia, 1972, p. 69, nr. 451 en afb. op p. 202.

VIER EEUWEN BOUWEN IN DE HORTUS

Deel 11 (1815-1980)"

door

Else M. Tenuen-Dionisius

In het eerste deel van dit artikel (*Leids Jaarboekje* 72, 1980, p. 35-65) heb ik geprobeerd een overzicht te geven van de bouwkundige activiteiten in de Leidse Hortus Botanicus vanaf zijn ontstaan in 1587 tot 1815, het jaar waarin voor de gehele Universiteit, maar zeker ook voor de Hortus als zodanig, een nieuwe periode aanbreekt.

De 17de en 18de eeuw werden, zoals we hebben gezien, voornamelijk gekenmerkt door een viertal - telkens weer hoogstnoodzakelijke - terrein-aanwinsten, respectievelijk in 1610, 1643, 1686 en 1736. De Leidse botanici werkten in deze eeuwen nl. stap voor stap aan vermeerdering van kennis over en daadwerkelijke uitbreiding van het aantal soorten gewassen, niet in de laatste plaats om de goede naam van de zeer snel internationaal bekend geworden Hortus hoog te houden. Dat de zich eveneens uitbreidende ruimtelijke voorzieningen, als winterplaatsen en kassen, daarmee niet altijd gelijke tred hielden, architectuurhistorisch gezien, is misschien te betreuren, maar zeker wel te verklaren.

Op de eerste plaats beschikte men nog niet over voldoende ervaring op het gebied van Hortus-architectuur. Zelfs de eigentijdse voorbeeldenboeken besteedden, voor zover dit aspect van tuinaanleg en -inrichting al behandeld werd, niet veel aandacht aan de esthetische vormgeving van gebouwen. De winterplaats of kas moest vóór alles functioneel zijn, d.w.z. hij moest zo goed mogelijk voldoen aan de eisen die een nuttiggebruik er aan stelde. En op de tweede plaats hadden Curatoren bijna voortdurend te maken met zeer moeilijke budgettaire omstandigheden. Als men soms over financiële middelen beschikte nieuwe gebouwen op te richten of bestaande gebouwen aan te passen, dan stelde men zich al gauw tevreden met het allereenvoudigste. Afbeeldingen van de 17de-eeuwse Leidse Hortus laten dan ook duidelijk zien hoe weinig men zich gelegen liet liggen aan de uiterlijke vorm van de omringende gebouwen. Uiteraard vanwege de gunstige ligging, werd bijv. de noordzijde van de tuin tussen 1610 en 1710 letterlijk volgestouwd met galerijen, kassen en broeibakken van de meest uiteenlo-

pende soort (zie de prent van N. Cruquius uit 1718, afgebeeld in *Leids Jaarboekje* 72, 1980, p. 41).

Het *Ambulacrum* aan de zuidzijde (Jan Ottensz. van Zeyst, 1600), en de nog bestaande 18de-eeuwse *Oranjerie* in de 'nieuwe tuin' (Daniël Marot, 1744), nemen daarnaast echter een wat meer representatieve plaats in, maar dit zijn dan ook juist die gebouwen die niet primair en uitsluitend een botanische functie te vervullen hadden. Zij herbergden van het begin af aan nl. ook een *museumcollectie*, respectievelijk een naturaliën-kabinet en de collectie pleisterbeelden (afgietsels van antieke sculpturen) van Van Papenbroeck. Aan deze gebouwen ligt een *ontwerp* ten grondslag en daarom kunnen zij zonder veel moeite in hun tijd geplaatst worden, d.w.z. zij zijn duidelijk herkenbare vertegenwoordigers van een op dat moment heersende historische bouwstijl: het *Ambulacrum* vertoont de onmiskenbare vormen en ornamenten passend bij de Hollandse (Manieristische) Renaissance (vgl. het Stadhuis te Leiden), terwijl de Oranjerie nog sterk herinnert aan het Hollands Klassicisme, met dien verstande, dat het interieur de kenmerken draagt van de sobere Hollandse versie van de Lodewijk XIV-stijl.

Maar niettegenstaande de bijzondere aandacht **aan** deze beide gebouwen besteed, heeft men anderzijds toch niet gearzeld, in 1744, direct grenzend aan de Oranjerie, een broeikas op te richten. Afgezien van het feit dat deze aanpalende kas, uiteraard vanwege zijn specifieke functie, een volkomen ander aanzien kreeg, had ik de Oranjerie liever als vrijstaand gebouw willen zien. Het effect van dit destijds letterlijk misplaatste kasgebouw is zelfs vandaag nog zichtbaar!

Wij zullen zien hoe ná 1815 in de houding ten opzichte van de Hortus-architectuur een duidelijke verandering optreedt, d.w.z. men gaat meer aandacht besteden aan de zgn. *utilitaire* architectuur, de kassen, waarbij op *vorm* en *functie*, maar ook op *plaatsing* gelet zal worden.

De metamorfose

Aan het begin van de 19de eeuw vindt de omvangrijkste vergroting uit de geschiedenis van de Hortus plaats. De verandering die dit met zich meebracht voor de *architectuur* in de tuin is echter niet zo zeer het gevolg van deze kwantitatieve uitbreiding als zodanig, als wel van de wijze waarop het pas verworven terrein werd *aangelegd*.

De reeds in de 18de eeuw zich aandienende nieuwe opvattingen met betrekking tot de aanleg en inrichting van tuinen, bleken inmiddels ook Leiden bereikt te hebben. En evenals men zich 80 jaar eerder, bij de grote uitbreiding van 1736, had laten inspireren door de Franse *formele tuin*, zo

liet men zich nu, in de 19de eeuw, leiden door de met name in Engeland gepropageerde *landschapstuin*.

Het principe van een dergelijke, tot park geworden tuin, was eigenlijk heel eenvoudig. Men koos de ongetemde natuur als Leitmotiv, d.w.z. men deed rigoreus afstand van het regelmatig aangelegd en door een muur duidelijk afgebakend terrein. In plaats daarvan werd een zo natuurlijk mogelijk, eventueel glooiend gebied, met slingerende paden en beekjes beschouwd als de ideale tuin. Deze diende *gestoffeerd* te worden met o.a. willekeurig verspreid staande boomgroepen en architectonische elementen zodat verrassende doorkijkjes ontstonden?

Voor de architectuur in de Leidse Hortus betekende deze principiële keuze in vele gevallen, zoals gezegd, een essentiële verandering. Op de eerste plaats zouden de kassen, volgens de nieuwe opvattingen onderdeel gaan uitmaken van het tuinontwerp als geheel, d.w.z. zij kwamen *verspreid* en *rondom vrij* in de tuin te staan, maar ook duidelijk in *relatie tot* die tuin, en niet meer zoals in vroeger eeuwen, van lieverlee aaneengeregeng als *randbebouwing*. Op de tweede plaats moest, als logisch gevolg hiervan, nu ook aan de *vorm* van de gebouwen zelf meer aandacht besteed worden, hetgeen vanuit architectuurhistorisch oogpunt uiteraard alleen maar als winst beschouwd kan worden. Dat de parallel lopende revolutionaire technische ontwikkelingen, die de 19de eeuw zouden kenmerken, hierbij een belangrijke rol gespeeld hebben zal voor iedereen duidelijk zijn.

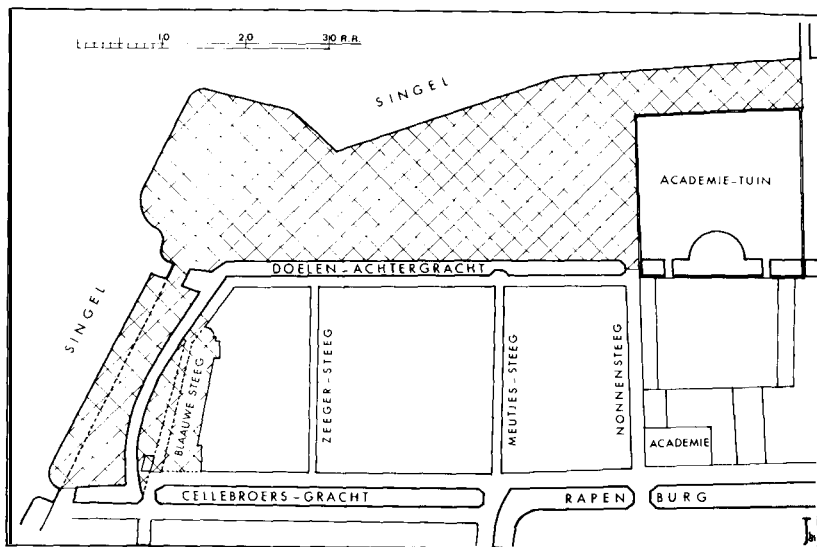
Wat de 20ste eeuw betreft hebben wij helaas moeten constateren dat in de jaren dertig schijnbaar gemakkelijk weer ongedaan gemaakt werd wat in de vorige eeuw zo 'natuurlijk' en als vanzelfsprekend tot stand gekomen was.

In het vervolg van dit artikel krijgen wij dus in eerste instantie te maken met de bouw van een aantal verspreid staande 19de-eeuwse kassen (decentralisatie), terwijl wij in een later stadium geconfronteerd zullen worden met het tegengestelde 20ste-eeuwse streven: één groot kassencomplex (centralisatie). Om dit te kunnen uitvoeren moesten jammer genoeg alle 19de-eeuwse gebouwen weer worden gesloopt!

De uitbreiding van 1786-1788

Na enkele jaren onder Franse overheersing bekendheid te hebben genoten als onderdeel van de *Université Impériale* vindt in 1815, in een kersvers Koninkrijk der Nederlanden, de plechtige herinwijding van de Universiteit plaats. Het College van Curatoren kon zich weer, evenals vroeger, verheugen in een vrij grote mate van zelfstandigheid.

Nog geen jaar later, op 12 augustus 1816, besluit Z.M. Koning Willem 1

afb. 7. Plattegrond Hortus Botanicus, uitbreiding 1816-1818. Tekening J.J. Temen.

zijn goedkeuring te hechten aan de grootste uitbreiding uit de geschiedenis van de Leidse Hortus.² De promotor van het nieuwe plan was de ondernemende **Brugmans** (hoogleraar Botanie, Natuurlijke Historie, Medicijnen en Chemie).³ De tuin werd langs de Doelen-Achtergracht naar het zuiden toe meer dan verdubbeld. Hiervoor moesten de nog op dit terrein aanwezige 35 huisjes afgebroken worden, terwijl bovendien de in onbruik geraakte vestwal, vanaf het Paterstraatje tot en met het Blauwe Bolwerk, door de stad ter beschikking werd gesteld. In 1818 werd tenslotte nog een terrein tussen hetJerusalemshofje,Cellebroersgracht (Kaiserstraat) en Singel verworven. Op afb. 1 zien wij de nieuwe tuin in kaart gebracht.

Wat te doen met een dergelijk groot gebied nadat de stadswal zou zijn opgeruimd en het terrein omgespit? Het lag eigenlijk wel voor de hand dat men ook hier aan de uit Engeland overgewaaid belangstelling voor een landschappelijke aanleg tegemoet zou komen door er een *park* aan te leggen. Dit nu is volgens Veendorp en Baas Becking een ongelukkige keuze geweest. Zij merken op dat de bij een dergelijke tuin behorende neiging veel bomen **aan** te planten iedere poging het assortiment gewassen te vermeerderen letterlijk heeft overschaduwd. En zij constateren dat deze *land*-schapstuin er dus de oorzaak van is geweest dat de tot dan toe stijgende lijn

met betrekking tot het aantal soorten tenslotte niet werd voortgezet.⁴ Dit mag dan zo zijn, maar dat wil niet zeggen dat ooit de landschappelijke tuin als doel op zichzelf is nagestreefd, waarmee willens en wetens aan de ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek paal en perk zou zijn gesteld. Ik geloof eerder dat het een toevallige samenloop van omstandigheden was, (het beschikbaar worden van de stads-vestwal en de in de mode zijnde Engelse landschapstuin), die Brugmans er toe bracht om aan het voor zuiver botanische doeleinden veel te uitgestrekte terrein, althans voorlopig, een aardig aanzien te geven.⁵

Vanuit deze behoefte kan waarschijnlijk ook Brugman? plan tot het stichten van een *menagerie* verklaard worden. Wij weten dankzij het reisverslag van Pat. Neill, die in de herfst van 1817 in opdracht van *The Caledonian Horticultural Society* een bezoek aan Leiden brengt, dat de Hortus zelfs al over enkele dieren beschikte. Hij trof er een Afrikaans schaap met vier horens en een Amerikaanse buffel met haar kalf aan.⁶ De combinatie botanische tuin - dierentuin was nog vrij zeldzaam in die dagen, (Wenen 1752; Parijs 1793). Maar Brugmans was een vooruitstrevend man en aangezien hij dus in februari 1818 de beschikking kreeg over een aangrenzend terrein tussen het Jerusalemshofje en de Singel, leek niets hem in de weg te staan. Maar enkele dagen later liet de Minister weten dat de stichting van een menagerie voorlopig niet kon doorgaan.⁷ Brugmans bleef echter volhouden en kreeg zelfs medewerking van de Koning en zijn moeder (Prinses Wilhelmina), in de vorm van schenkingen. In 1818 nl. werden door *Haare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Princesse Douariere van Oranje Nassau* 64 ponden sterling en 19 schellingen betaald voor transportkosten van een tweede Kangaroo voor de menagerie *dezer* Universiteit. En op 12 juni 1819 lezen we in de notulen dat het Zijne Majesteit behaagd heeft aan deze Akademie te donateren twee levende vogels, man en wijf, bekend onder den naam van *Vultur Papa*, als ook een jonge Russische Beer, welke Dieren door Zijne Hooggel. [Brugmans] in goede orde *ontfangen* waren.⁸ Van zijn collega Bernard (Geneeskunde) krijgt hij een koper traliewerk aangeboden, *zeergeschikt tot het maken van een menagerie*. Juist enkele dagen eerder had Brugmans toestemming gekregen een huisje, grenzend aan het voor de menagerie bestemde terrein, aan te kopen om tot 'bergplaats' (!) te worden ingericht. Was het misschien zijn bedoeling in dit gebouwtje tijdelijk de verschillende dieren onder te brengen?⁹

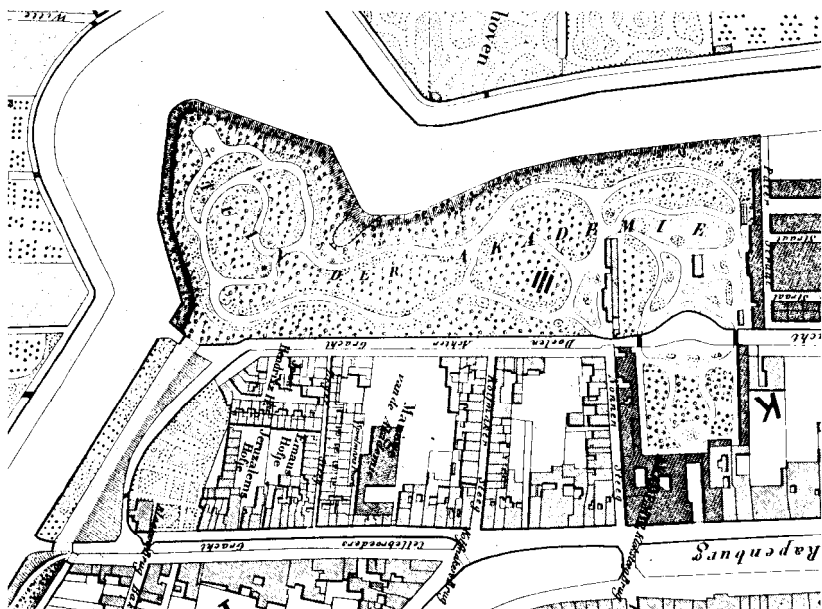
Niettegenstaande Brugmans' volharding, de koninklijke en collegiale bijdragen, is het tot een officiële stichting nooit gekomen. Als hij op 22 juli 1819 sterft is de nieuwe tuin zo goed als aangelegd maar voor de menagerie nog steeds geen toestemming ontvangen. Na zijn dood werd nog een poging gewaagd om de kosten van verzorging en onderhoud van de dieren

op de jaarlijkse begroting geplaatst te krijgen, maar in september ontvingen Curatoren opnieuw een teleurstellend antwoord van de Minister: *Het al of niet aanleggen eener Menagerie heeft reeds vroeger een opzettelijk punt van onderzoek uitgemaakt, met dit gevolg, dat door den Koning uitdrukkelijk is verklaard, dat, althans provisioneel, in het voorstel tot het oprigten eener Menagerie niet kon worden getreden.*¹⁰ Voor de merkwaardige rol van de Koning in deze aangelegenheid heb ik geen verklaring kunnen vinden!

Helaas zijn de ontwerptekeningen voor het park niet teruggevonden en daarom weten wij eigenlijk ook niet wie de auteur van de nieuwe aanleg is geweest. Brugmans zelf zal zeker een belangrijke inbreng gehad hebben, terwijl hij de uitvoering ervan misschien aan anderen overliet. Wij moeten dan denken aan de Duitser Th. Friedrich L. Nees von Esenbeck, een botanicus, die op 30-jarige leeftijd door Brugmans in de gelegenheid werd gesteld zich verder in 'het vak der Natuurlijke Wetenschappen' te bekwamen.¹¹ Op 1 oktober 1817 kreeg hij een beurs en de titel: Inspecteur van de botanische tuinen.¹² Hij schijnt goed werk verricht te hebben want in *Lofreden op Brugmans* (1825) door Van der Boon Mesch, wordt ook Nees niet vergeten: *Wij mogen bij deze gelegenheid de groote diensten niet verzwijgen, die de kundige kruidkenner Mees van Esenbeck mede in het aanleggen en versieren van den Academischen tuin heeft bewezen.*¹³

Hoe zag de nieuwe Hortus er precies uit? Door het ontbreken van de oorspronkelijke ontwerptekeningen moeten wij deze vraag schuldig blijven. De tot 1850 gemaakte stadsplattegronden zijn ofwel onvoldoende gedetailleerd, ofwel onbetrouwbaar in datering en bebouwing, zodat we hiermee ook niet veel verder komen. Om toch enigszins een beeld van de oorspronkelijke toestand te krijgen kunnen wij het beste Siegenbeek, een tijdgenoot van Brugmans, aan het woord laten: *Nu kwam de Hof, binnen den tijd van twee jaren, door de kunde, den ijver en smaak van den ontwerper dezer groote verbetering, in eene geheel vernieuwde gedaante te voorschijn, waarbij nut en bevalligheid zich, in de schoonste overeenstemming, vertoonden. Immers, terwijl de kundige, in de geregelde schikking der planten en gewassen volgens het stelsel van Linnaeus met de daaraan door Persoon toegevoegde verbeteringen, aan de eischen der wetenschap volkomen voldaan zag, werd ieder, wie hij zijn mogt, in verrukking opgetogen, wanneer hij den tuin in een' bekoorlijken lusthof herschapen vond, welks kronkelende en met smaak beplante paden hem, onder het toestroomen der liefelijkste geuren, alomme de fraaiste vertooningen en bevalligste gezigten opleverden. Voorts zal het naauwelijks melding behoeven, dat, bij deze gelegenheid, ook voor de vermeerdering en uitbreiding der noodige broei-, stookkassen en bewaarplaatsen op de beste wijze gezorgd werd.*¹⁴

De eerste en enige betrouwbare weergave van de nieuwe aanleg in Engelse landschapsstijl vinden wij op de stadsplattegmd die W.J. van

afb. 2. Plattegrond Hortus Botanicus, detail van de “Nieuwe Kaart der Stad Leyden” door W.J. van Campen, 1850. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Campen in 1850 maakte (afb. 2).¹⁵ Het is **dáárom** een belangrijke kaart omdat de Hortus er nog in zijn grootste omvang op voorkomt. Zeven jaar later nl., in 1857, werd het gehele Bolwerk, inclusief het zich naar het oosten uitstrekkende gedeelte van de tuin tot aan de Cellebroersgracht (Kaiserstraat), weer afgestaan ten behoeve van de bouw van een nieuwe Sterrewacht. De uit 1736 daterende muur rond de oude tuin vinden wij op Van Campens kaart niet meer terug, want deze werd op verzoek van de toenmalige hoogleraar De Vriese in 1847 afgebroken.¹⁶ We herkennen nog wel, in het verlengde van de Nonnensteeg, het zuidelijk deel van de muur dat blijkbaar goed als achterwand heeft kunnen dienen voor een aantal tuingebouwen. Toch bleef men nog lang na 1847 spreken over de ‘binnen-’ en de ‘buitentuin’. In hoeverre de landschappelijke aanleg vóór de afbraak van de muur in de ‘binnentuin’ was doorgedrongen weten we niet, wél is op een ‘kadastraal’ kaartje uit ± 1832-1835 te zien dat de vijver zijn 18de-eeuwse strakke halve cirkelvorm heeft prijsgegeven ten gunste van een meer natuurlijk verlopende oeverlijn. Hoe het ook zij, bij het afbreken van de muur in 1847 heeft in ieder geval in die omgeving enige aanpassing

moeten plaatsvinden, maar de rest van de tuin zal tussen 1820 en 1850 nauwelijks gewijzigd zijn, zodat de kaart van Van Campen waarschijnlijk een goede indruk geeft van de oorspronkelijke aanleg.

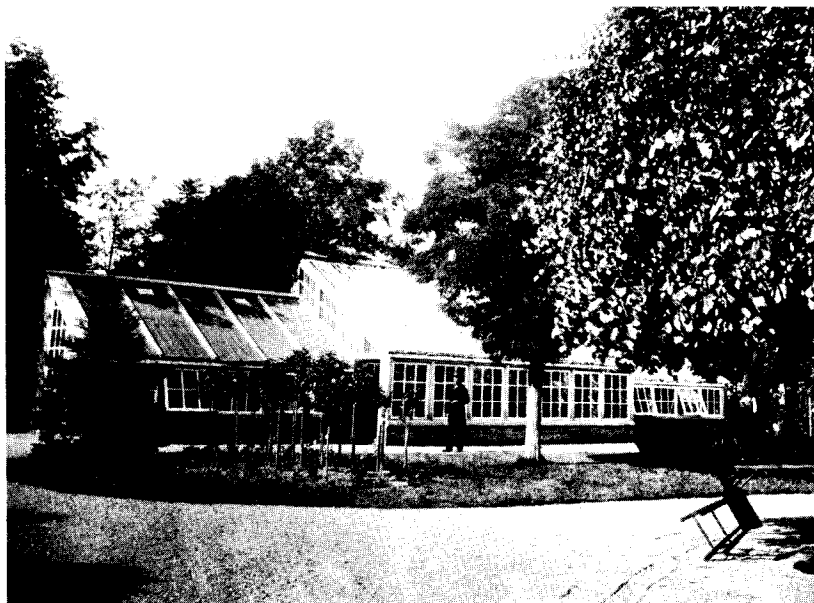
Dit kan helaas van de *bebouwing* niet gezegd worden. De situatie in 1850 zoals Van Campen die weergeeft beantwoordt in het algemeen niet aan de oorspronkelijke toestand van 1816-1818. Er werd intussen steeds bijgebouwd, weer afgebroken en vernieuwd.

De eerste 19de-eeuwse kassen

De enorme uitbreiding van de Hortus had uiteraard ook nieuwe voorzieningen in de vorm van kasgebouwen, bergplaatsen en schuren tot gevolg. Van de vele geraadpleegde kaarten valt, hoe onbetrouwbaar soms ook, af te leiden dat het zuidelijk gedeelte van de 18de-eeuwse scheidingsmuur, in het verlengde van de Nonnensteeg, een ideale plaats was. De kassen werden aan de gunstigste kant, de zuidzijde dus, tegen de muur aangebouwd, terwijl de noordkant van de muur vooral gebruikt zal zijn voor schuren e.d.¹⁸

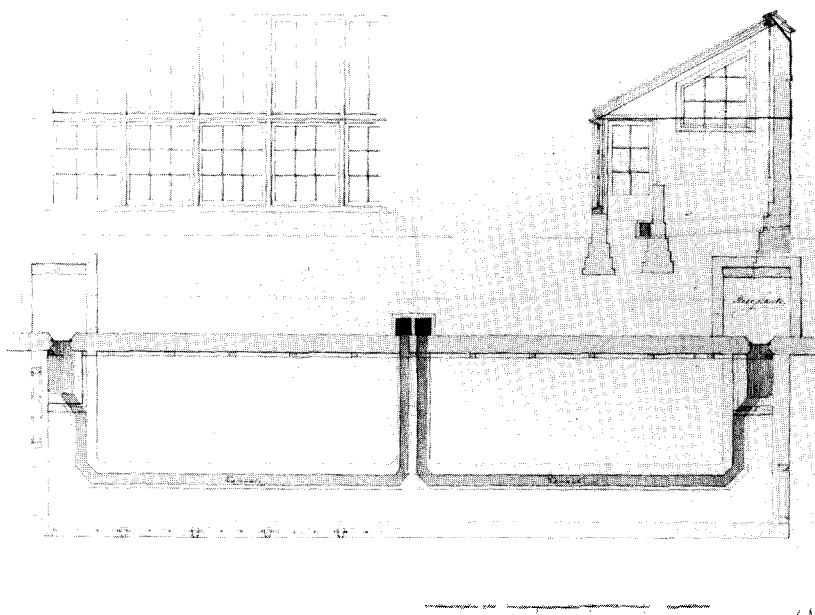
Maar **Brugmans** had ook andersoortige voorzieningen op het oog. Zo zal er ten behoeve van de menagerie zeker een *dierenverblijf* in de plannen opgenomen zijn geweest, en bekend is dat voor de begroting van 1818 toestemming werd gevraagd voor het zetten van een *Coepel of Tempel van Flora*, waarschijnlijk op het Bolwerk. Deze plannen zijn niet uitgevoerd.¹⁹ Het ontwerp voor de tempel is helaas niet teruggevonden en zelfs de maker is onbekend gebleven. Wel is het erg verleidelijk om de opdracht aan de Architect der Koninklijke Paleizen, Jan de Greef (1784-1834), in het kader van een groot aantal bouwplannen voor de Universiteit in 1817, tekeningen te maken voor *eengebouwtje teplaatsen in de Botanische tuin*, in verband te brengen met de door **Brugmans** verlangde *Flora-tempel*. Het ging immers om een bijzonder architectonisch element in de tuin, belangrijk genoeg om het ontwerp aan de architect des Konings op te dragen.²⁰ Jammer dat een en ander niet is doorgegaan want Nederland was een, waarschijnlijk neo-klassicistisch monument rijker geweest. Aan de andere kant geloof ik niet dat men dit gebouw bij de reorganisatie van de Hortus in 1938 zou hebben gespaard, als het niet al verdwenen zou zijn bij de stichting van de nieuwe **Sterrewacht** op dat terrein (1857-1861).

Vervolgens moet **Brugmans** in 1818 met het bouwen van een kas begonnen zijn, waarvan wij weten dat hij het jaar daarop mocht worden voltooid, maar waarvan verder geen bijzonderheden bekend zijn.²¹ Dit is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de **Curatoren Notulen** in deze jaren onvolledig zijn. Toch meen ik deze eerste kas in de 19de eeuw op het spoor te zijn geko-

afb. 3. "Warme Kast", 1818-1821. Foto J. Goedeljee, album 1866. Leiden, Academisch Historisch Museum.

men, o.a. dankzij een foto die zich in het Academisch Historisch Museum bevindt (afb. 3). Zoals hiervoor al is opgemerkt ben ik ervan uitgegaan dat de zuidzijde van de oude scheidingsmuur voor een kas in de nieuwe situatie de meest ideale plaats was. Op afb. 3 is duidelijk te zien dat dit gebouw inderdaad oorspronkelijk tegen een muur gestaan moet hebben. Op de kaart van Van Campen (1850; afb. 2) staat deze kas, met zijn naar voren springende middenpartij, in plattegrond aangegeven in het verlengde van de Nonnensteeg. Dankzij een door Prof. Karstens teruggevonden tekening van de hand van J. Dobbe, (opzichter der universiteitsgebouwen), uit 1820, heb ik echter kunnen vaststellen dat de kas op afb. 3 in drie etappes is ontstaan.²² De tekening laat nl. alleen het verhoogde middengedeelte zien, als vergroting van een reeds bestaande kas aan de linker zijde. Hiervan is nog juist de aanzet te zien, terwijl de rechter vleugel op de tekening volledig ontbreekt. In de bijbehorende notulen lezen we: *Nog is door den Hoogleraar [Sandifort] overgelegd eene tekening bestek en begrooting van eene warme kas, waaromtrent reeds prealabel was geresolveerd dat dezelve nog in den loopende jare zou worden gemaakt.*²³ De linker vleugel zou dus als eerste zelfstandige

afb. 4. Stookkas, ontwerp. Pentekening J. Dobbe, 1826. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

gebouw in 1818-1819 onder Brugmans kunnen zijn opgetrokken (zie aantekening 21). De rechter vleugel tenslotte werd waarschijnlijk in 1821 al, op verzoek van Sandifort tot stand gebracht: “...aan de thans bestaande warme kast zodanige uitbreiding te accordeeren als geschikt zoude zijn tot goede verzorging der planten. . .”. Deze brief van Sandifort werd in de notulen als volgt geformuleerd: “...daarbij verzoekende dat eene kast ter plaatsing van planten in de kruidtuin naast die welke in den voorleden jaren gemaakt is, zoo spoedig mogelijk mogt worden aanbesteed.”²⁴ De totale lengte van de kas was daarmee gekomen op ongeveer 23 m. De middenpartij was 5 m diep, en de grootste hoogte bedroeg 5.40 m, hetgeen betekende dat hij ongeveer 2 m boven de muur uitstak (deze was 11 voet hoog: 3.45 m).

In 1826 werd opnieuw toestemming gegeven voor het bouwen van een kas. Het ging nu niet om een uitbreiding maar om een zelfstandig gebouwtje, dat overigens vlak naast het vorige complex werd opgetrokken (zie kaart van Van Campen, afb. 2). De ontwerptekening, eveneens van de hand van Dobbe, heb ik in het archief teruggevonden (afb. 4).²⁵ Deze kas

was 14 m lang, en even diep als de zijvleugels van de oudere kas: ongeveer 3.60 m. De grootste hoogte was 3.80 m.

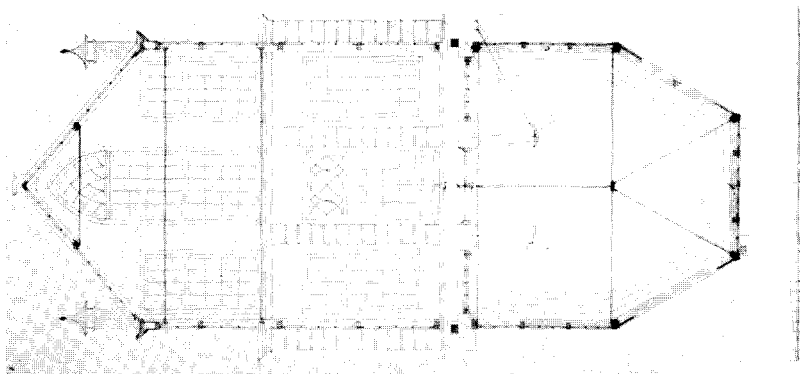
Wanneer wij de beide kassen met elkaar vergelijken (afb. 3 en 4) dan vallen duidelijke overeenkomsten op. Kennelijk kreeg Dobbe de opdracht de nieuw te bouwen kas zoveel mogelijk aan te passen aan de bestaande kas. Zo ontstond dus een vergelijkbaar type, niet alleen uit dezelfde materialen baksteen en hout – opgebouwd, maar ook zal Dobbe min of meer gebonden zijn geweest aan hoogte, diepte, dakhelling, kozijnmaten e.d. Zelfs de roede-verdeling in de vensters werd door Dobbe uit de middenpartij van zijn ‘buurman’ overgenomen.

Vervolgens laten Dobbes tekeningen zien dat de verwarming in beide kassen nog op de conventionele manier geschiedde, nl. met behulp van hete lucht (rook), die ditmaal door bovengrondse kanalen werd geleid. De kachels werden van buiten gestookt. Ten behoeve van een goede warmte-isolatie zijn de muren ongeveer 30 cm dik uitgevoerd, d.w.z. 1½ steen, terwijl de achterwand in het laatste geval bovendien nog extra isolerend gemaakt werd door middel van een houten beschot. Er was dubbel glas in de raamkozijnen.

Al met al lijkt er sinds de *Engelsche kast* van 1787 (*Leids Jaarboekje* 72, 1980, p. 60, afb. 10) principieel niet veel veranderd te zijn, hoewel daar alle aanleiding toe zou hebben bestaan, gezien de ontwikkelingen die zich inmiddels in de landen om ons heen ten aanzien van de kassenbouw hadden voltrokken. Hierop kom ik later nog terug.

Op deze plaats dient het wel zéér merkwaardige plan ter sprake te komen dat Brugmans op 28 november 1818 ter goedkeuring aan Curatoren voorlegde. Het behelsde *het stigten eener groote glaze kast voor de aankweking van hoog opgaande bomen en planten uit de warme gewesten*. De ontwerpen die Brugmans door de opzichter Dobbe al had laten maken, heb ik in het archief kunnen terugvinden (afb. 5a en 5b).²⁶ Zijn voorstel was om tegen de middenpartij van de Oranjerie, als een soort voorportaal, een hoog opgaande geheel glazen kas te plaatsen. Brugman? argument voor een dergelijk gebouw was dat de enige warme kas tegen het zuiden slechts 7 voet (2.20 m) hoog was, terwijl hij inmiddels behoefte had aan een serre voor bomen en planten die een hoogte van 36 voet (11.30 m) zouden kunnen bereiken. Soortgelijke kasten had hij in Engeland, Frankrijk, Herrnhagen, Göttingen en Stuttgart gezien, en dit ontwerp zou geïnspireerd zijn op de kas in Göttingen.

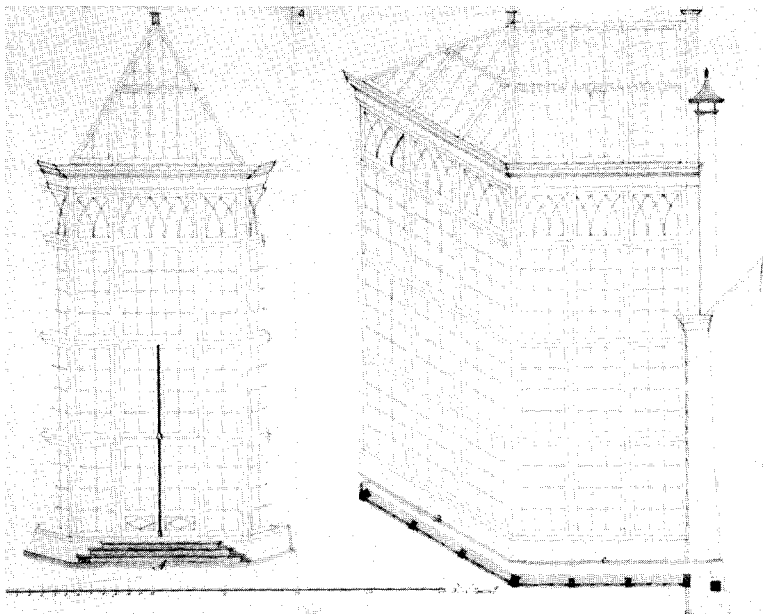
Als we de tekeningen nader bekijken zien we een vrij smal, inderdaad zeer hoog opgaand portaal, dat vóór de ingangspartij van de Oranjerie tussen de pilasters zou moeten worden opgetrokken. De plattegrond is zeshoe-

afb. 5a. Grote glazen kas, plattegrond en doorsnede. Niet uitgevoerd ontwerp voor aanbouw aan Oranjerie. Pentekening J. Dobbe, 18 18. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

kig, d.w.z. begint met een rechthoek, bestaande uit twee vierkanten, en eindigt naar buiten toe in een omgekeerde trapeziumvorm. Het ontwerp laat zich gemakkelijk analyseren omdat alle hoofdmaten terug te voeren zijn tot een basismaat (= modulus) van 14,5 voet (4.55 m). Deze ongebruikelijke 'modulus' kwam te voorschijn toen men besloot uit te gaan van de ingangspartij van het bestaande gebouw, met name om de afstand tussen de pilasters als grootste breedte te hanteren. Deze is 29 voet (9.10 m); onze 'modulus' is daar dus de helft van! In de vijf zijden, die even lang zijn, ligt deze (modulus-)maat nauwkeurig verankerd, terwijl de hoogte tot aan de lijst twee maal de 'modulus' en de totale hoogte van de kas drie maal de 'modulus' meet. Dat men in het ontwerp, behalve met de afgeleide basismaat, absoluut geen rekening hield met het hoofdgebouw is wel zeer merkwaardig te noemen. De glazen 'erker' zou als een hoge toren ver uitrijzen boven de Oranjerie, en bovendien was ook qua stijl op geen enkele wijze getracht tot een relatie te komen. Hoe aardig het op zichzelf ook is te signaleren dat de decoratieve raamtraceringen van het spitsboogvenster en in het glas onder de kroonlijst wijzen op een beginnende belangstelling voor de gotiek, het ontwerp heeft niets te maken met de vormtaal van het 18de-eeuwse hoofdgebouw.

Brugmans kreeg het hoopgevende bericht dat het bouwen van deze kas nog een jaar uitgesteld zou moeten worden. Desondanks twijfelen wij er

afb. 5b. Als afb. 5a, voor- en zijaanzicht. Niet uitgevoerd ontwerp voor aanbouw aan Oranjerie. Pentekening J. Dobbe, 7818. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

aan of dit absurde plan wel ooit serieus is overwogen, laat staan uitgevoerd.²⁷

Zoals Witte in zijn artikel over de Hortus opmerkt is het niet waarschijnlijk dat er in de eerste helft van de 19de eeuw ‘merkbare veranderingen’ zijn aangebracht in de *inrichting* van de tuin.²⁸ Maar wat de *gebouwen* betreft is er toch wel wat gebeurd tijdens het directoraat van Prof. C.G.C. Reinwardt (1823-1845).

Onmiddellijk na zijn aankomst in Leiden schrijft hij een brief naar Curatoren met het verzoek zijn woonhuis in de Nonnensteeg te mogen vergroten, en het daarnaast gelegen physica-gebouw “te veranderen tot een *chemisch laboratorium*”.²⁹ De uitbreiding van zijn woonhuis, gerealiseerd in 1824, had echter enkele consequenties voor de Hortus, want niet alleen moest het (lage) achterhuis op het Academieplein, direct grenzend aan de tuin, plaats maken voor een gebouw van twee verdiepingen, maar ook werd ten behoeve van deze nieuwe vleugel een strook grond van ongeveer 2.70 m

breed aan de oostgrens van de Hortus afgenomen.³⁰ Hierbij werd tevens de linker deur van het Ambulacrum opgeofferd. Toen bovendien in 1828, grenzend aan de nieuwe tuinkamer van Prof. Reinwardt, een identiek gebouw werd opgetrokken ten behoeve van Curatoren en Faculteiten, en eveneens de ingang van de tuin werd veranderd door middel van een half rond gebogen poort met verdieping, had de oostelijke afsluiting van de Hortus definitief zijn oorspronkelijke aanzien verloren. Tenslotte werd in 1936 de toegang tot de Hortus nogmaals veranderd en verscheen op het terrein links van de poort in plaats van de hortulanuswoning het huidige collegezalencentrum.³¹

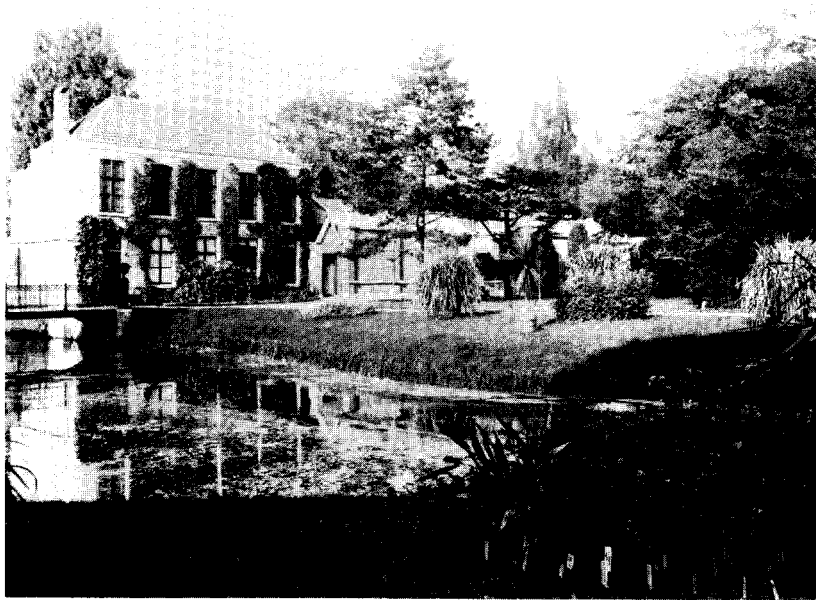
De 'oude oranjerie': begin van het einde

Zoals de 'oude oranjerie' aan de noordgrens van de tuin geleidelijk aan was ontstaan (1610; 1643; 1686), zo werd hij ook in fasen gesloopt, (zie Dl. 1, p. 42, afb. 3:G).

In 1825 bleek het noodzakelijk een adequate ruimte te vinden voor de opstelling van het *herbarium*. Daarvoor was de verzameling gedroogde planten ófwel ondergebracht in het middengedeelte van het Ambulacrum, ofwel in de linker vleugel van de Nieuwe Oranjerie, waar zich immers sinds 1751 ook de overige natuurhistorische verzamelingen bevonden (opgezette dieren, mineralen etc.). Vanaf 1820 kregen deze collecties ruimten elders in de stad toegewezen, terwijl het herbarium voor de Hortus behouden bleef.³² Hiervoor werd het linker gedeelte van de inmiddels bouwvallig geworden 'oude oranjerie' over een lengte van vijf traveeën gesloopt (12.90 m). In plaats daarvan trok men een gebouw van twee verdiepingen op, waarin dus o.a. het herbarium een plaats kon vinden (afb. 6).³³ Het restant van de 'oude oranjerie' liet men nog tot 1841 ongemoeid.

Orchideeën en palmen

Zoals blijkt uit de respectievelijk in 1819 en 1831 gepubliceerde plantencatalogi was het aantal gekweekte soorten in de Hortus sinds Brugmans aanzienlijk toegenomen: het aantal liep op van 3227 tot 5600.³⁴ Zeker heeft de enorme vergroting van de Hortus en de uitbreiding van het aantal kassen hierin een belangrijke rol gespeeld. Voor wat de aard van de verworven planten betreft, met name een flinke groei van de Australische, Japanse en Chinese collecties, moeten vooral de inspanningen van Prof. Reinwardt en de arts-botanicus-diplomaat Ph.F.B. von Siebold genoemd worden. Reinwardt onderhield ook na zijn terugkeer van Java goede betrekkingen met Oost-Indië (1823), terwijl Von Siebold zorgdroeg voor een geregelde

afb. 6. Herbariumgebouw, 1825. Rechts depalmkas van 1877. Foto J. Goedeljee, album 7884. Leiden, Academisch Historisch Museum.

invoer van Japanse gewassen zowel tijdens als na zijn verblijf op Decima (1830). Er werd zelfs een *Koninklijke Maatschappij tot Bevordering van de Invoer van Japanse planten opgericht*.³⁵

Het was natuurlijk noodzakelijk voor deze toevloed van exotische planten extra voorzieningen te treffen. In het begin van de jaren dertig ontstond dan ook een aparte *orchideeënkas*. Het aanvankelijk rechthoekige gebouwtje van 10x5 m, recht tegenover de Nieuwe Oranjerie, werd in 1861 uitgebreid met een aanbouw in noord-zuidrichting, zodat er een gebouw met een T-vormige plattegrond ontstond (afb. 2 en afb. 7). De twee gescheiden afdelingen hadden een verschillende *temperatuur*.³⁶ Witte vermeldt met enige trots dat de collectie orchideeën in 1880 was opgelopen tot 600, waarmee zij de grootste van Nederland was. Verder kon men er ook ananasachtige planten, aronskelken en anthuriums bewonderen. De orchideeënkas was het eerste vrijstaande kasgebouw in de Hortus, misschien noodgedwongen vrijstaand, en hij zou in de landschappelijke aanleg allesbehalve een storende factor zijn geweest als hij niet zo pal op de Oranjerie had gestaan.

Deze ereplaats was vanwege zijn aantrekkelijke inhoud zeker gerechtvaardigd maar ik veronderstel dat de acht meter die tenslotte tussen de beide gebouwen nog restte wel wat benauwd zal zijn geweest. Bovendien heeft deze frontale plaatsing natuurlijk een goed zicht op de Oranjerie vanuit het zuiden danig verstoord. Dit alles heeft echter niet verhinderd dat de kas met zoveel zeer fraai bloeiende planten voor bezoekers aan de Hortus de grootste trekpleister was.

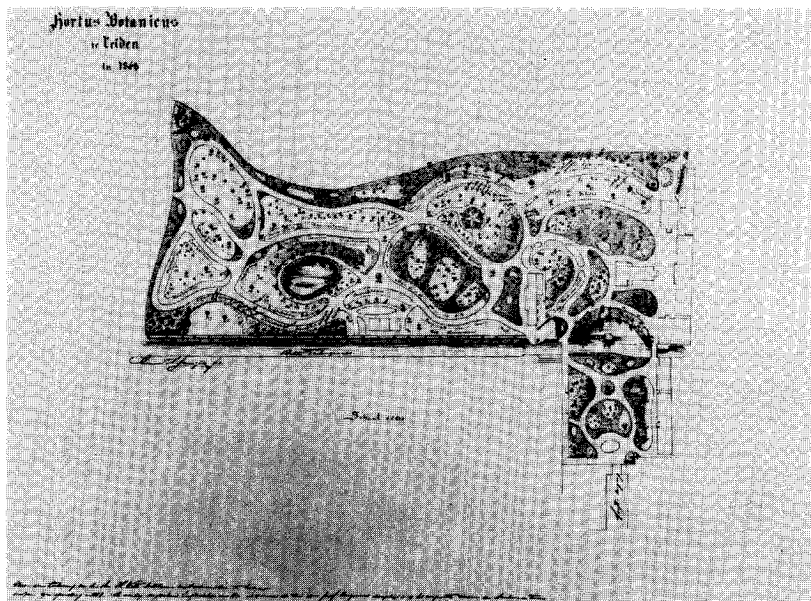
Volgens Veendorp en Baas Becking heeft men rond 1840 (opnieuw) het plan opgevat om op het hoogst gelegen punt van de Hortus (het Bolwerk) een *Floratempel* te bouwen, bedoeld als een permanente expositieruimte voor al het schoons dat de tuin te bieden had, een romantisch idee dat echter niet kon worden uitgevoerd omdat de benodigde f 3000,- voor dit project niet konden worden vrijgemaakt. Voor de tweede maal in korte tijd moest dus van een Flora-tempel worden afgezien, als wij er tenminste van uitgaan dat de informatie van Veendorp en Baas Becking juist is, en niet per vergissing dezelfde tempel in het geding is. Het aanzienlijke verschil in de geraamde kosten voor een, dergelijk bouwwerk, (resp. f 700,- en f 3000,-), doet echter vermoeden dat het in 1840 inderdaad om een geheel nieuw plan ging.

Ik kom nu even terug op de 'oude oranjerie'. Een gedeelte hiervan had reeds, zoals we hebben gezien, plaats moeten maken voor het herbarium. Vervolgens had hij zijn eeuwenoude functie van 'winterplaats' moeten afstaan aan de Nieuwe Oranjerie nadat de verzamelingen daaruit verdwenen waren. Toen bovendien door het groeiend aantal tropische planten ook de behoefte aan een ruime, en vooral hoge warme kas was ontstaan, besloot men het restant van het onttakelde gebouwte nu ook maar te slopen. En zo kwam er dus in 1841 een definitief einde aan deze lange smalle galerij, waarvan het oudste, meest rechtse gedeelte in 1610 was ontstaan.

Blijkens het 'kadaster-kaartje' (1832-1835) was de 17de-eeuwse 'ronde kas' tegen het oostelijk uiteinde al eerder verdwenen, maar de laat 18de-eeuwse 'Engelsche kast' heeft men als *fiekaskast* waarschijnlijk nog enige tijd gehandhaafd, op de kaart van 1868 (afb. 7) komt hij niet meer voor.

Voor een warme kas was de plaats van de 'oude oranjerie' aan de noordzijde uiteraard ideaal, en dus bouwde men daar de *nieuwe palmkast* (1841), 33 m lang, aan de voorzijde "één aaneengeschaald lichtkozijn met drie *deurkozijnen*".³⁷

Een laatste, maar architectuurhistorisch gezien onbelangrijke aanwinst uit de periode Reinwardt is de lange schuur, ook wel 'loots' genoemd, die links tegen de Oranjerie werd aangebouwd. Hij zal vermoedelijk in 1842

afb. 7. Plattegrond Hortus Botanicus door H. Witte, 1868. Copie door L.A. Springer. Landbouw Hogeschool Wageningen. Foto L.H. Wageningen.

zijn ontstaan omdat in dat jaar de westelijke toegang tot de Oranjerie werd dichtgemetseld. Het is waarschijnlijk een eenvoudig houten gebouwtje geweest voor het opslaan van allerlei tuingereedschap en later zeker ook voor het drogen en bewaren van *zaden*. In 1849 werd hij nog eens met acht meter verlengd tot ruim 26 m (afb. 2).³⁸

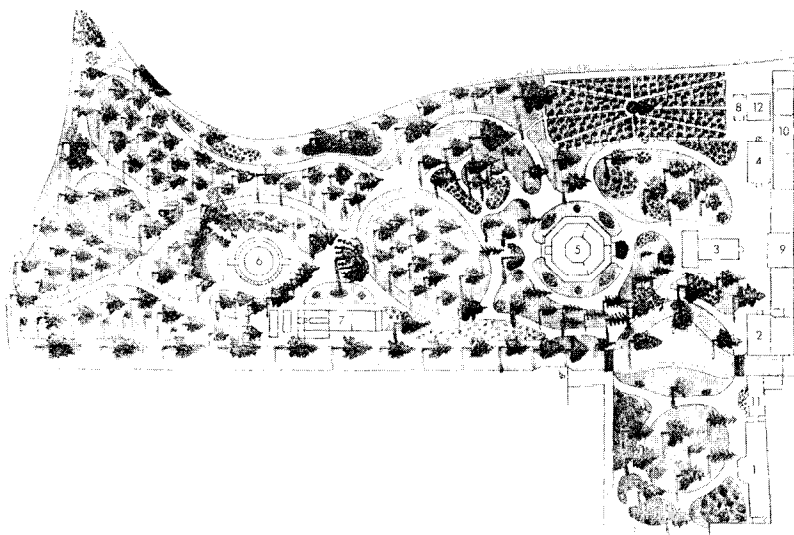
Tweede helft 19de eeuw: de hortulanus H. Witte, 1855-1898

Voor de reconstructie van deze periode staat ons aanzienlijk meer materiaal ter beschikking. Op de eerste plaats is er de 'inventarisatie' van de hortulanus H. Witte zelf, vastgelegd in zijn artikel 's Rijks Academietaun te Leiden', (Haarlem 1887), en op de tweede plaats zijn ons een aantal kaarten en foto's overgeleverd.

Het Kadaster heeft uiteraard zo nu en dan opmetingen gedaan, maar ook de Hortus zelf vervaardigde kaarten van het terrein, telkens wanneer bepaalde belangrijke veranderingen daartoe aanleiding gaven.³⁹ De oudst bekende plattegrond van de nieuwe aanleg in landschapstijl die speciaal

voor de Hortus werd gemaakt is van de hand van Witte zelf en dateert van 1868. Hij bevindt zich, overigens helaas in een betreurenswaardige staat, in het archief van de Hortus Botanicus. Vervolgens werd in 1884 door de opzichter van de universiteitsgebouwen K. de Boer een nieuwe kaart getekend omdat de situatie intussen ingrijpend gewijzigd was. Het origineel heb ik helaas niet teruggevonden, maar er bestaat een copie, evenals trouwens van de kaart uit 1868 (afb. 7), van de hand van niemand minder dan de bekende tuinarchitect Leonard A. Springer (1855-1940), die ik wel zeer toevallig terugvond in de collectie tekeningen van de Landbouw Hogeschool te Wageningen.⁴⁰ En tenslotte maakte Witte in 1887, ten behoeve van zijn artikel over de Hortus, een nieuwe kaart die echter slechts op een enkel punt afwijkt van de kaart uit 1884 (afb. 8). Op deze plattegronden is de *verkleining* van de Hortus uiteraard de meest opvallende verandering. Voor de sterrekunde, die vanaf 1632 in gevarieerde behuizingen op het dak van het Academiegebouw was bedreven, kreeg Prof. Kaiser in 1857 toestemming een eigen afzonderlijk gebouw op te richten. Het meest geschikte punt vond men tenslotte op het iets hoger gelegen Bolwerk aan de Witte Singel, dat sinds 1818 onderdeel van de Hortus was en nu dus weer moest worden afgestaan. De scherpe driehoekige plattegrondvorm van het vroegere bastion, op de kaart van Van Campen nog duidelijk aanwezig, is op de kadasterkaart van 1861 nauwelijks nog te herkennen. Waarschijnlijk om het terrein wat bruikbaar te maken heeft men bij de bouw van het Observatorium de karakteristieke bastioncontouren wat vervaagd tot een bijna vierkante plattegrond met afgeronde hoeken. Toen ook de sterke inbuiging halverwege de Hortus spoedig wat werd bijgewerkt verliep de oever niet alleen vloeiender, maar werd de Hortus daar ter plaatse ook een vijftiental meters verbreed. Er bleek nu zelfs zoveel ruimte te zijn dat er een ovaalvormige vijver kon worden aangelegd van ongeveer 22x18 m. Het spreekt vanzelf dat het verloop van de slingerpaden na deze wijzigingen moest worden aangepast (afb. 7), zoals dat ook reeds was gebeurd bij het afbreken van de 18de-eeuwse muur tussen binnen- en buitentuin (1847), en zoals het later in de 19de eeuw bij het bouwen van de vele nieuwe kassen nog enkele malen noodzakelijk zou zijn.

Dat in ruim dertig jaar, tussen 1856 en 1887 een achttal nieuwe kassen konden ontstaan moet ongetwijfeld tot de verdiensten van Witte gerekend worden. Deze hortulanus, die van 1855 tot 1898 de dagelijkse leiding over de Hortus had, is een harde werker geweest met veel liefde voor zijn vak die ook in talrijke wetenschappelijke publikaties tot uitdrukking kwam. In zijn artikel over de Hortus, ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan, komen ook alle nieuwe kassen uitvoerig aan de orde.

afb. 8. Plattegrond Hortus Botanicus door H. Witte, 1787. Uit H. Veendorp en L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno Batavus 1587-1937*, Haarlem 1938.

7. palmkas 1787; 2. rolkas 1786; 3. orchideeënkas 1832(?), 1867 en 1782; 4. rolkas 1785; 5. boomvarenkas 1786; 6. Victoria-kas 1780; 7. kweekkas 1788; 8. cactuskas 1787; 9. Oranjerie 1736; 10. zaadhuis 1780; 11. herbarium 1782; 12. schaduwkwartier.

Zoals ik reeds in het begin van dit artikel opmerkte hebben de 19de-eeuwse verworvenheden ten aanzien van de kassenbouw tenslotte ook de Leidse Hortus bereikt. Het grote voorbeeld was ook nu weer Engeland. Vooral J.C. Loudon, een autodidact op het gebied van de tuin- en landbouw, bracht met zijn *Remarks on Hothouses* (1817) een revolutionaire ontwikkeling op gang in de constructie van broeikassen door het gebruik van gietijzer in gebogen vormen. Een andere belangrijke pionier op dit gebied was Joseph Paxton, die o.a. in Londen het beroemde Crystal Palace bouwde, een kolossale ijzer- en glasconstructie voor de wereldtentoonstelling van 1851.⁴¹ De toepassing van een gebogen ijzeren skelet in combinatie met een maximum aan glas, maakte niet alleen het ontstaan van zeer hoge kassen mogelijk (o.a. voor palmen), maar zorgde ook voor nóg meer

afb. 9. Rolkassen, resp. 7856 en 7866. Links tussen de bomen de orchideeënkas. De ijzeren brug dateert van 7870. Foto J. Goedeljee (?). Leiden, Archief Hortus Botanicus.

licht en optimale zonnewarmte. Een belangrijk extra voordeel was uiteraard het feit dat de ijzeren spanten in bijna elke gewenste vorm als massaproducten konden worden vervaardigd en er ontstonden dan ook speciale firma's die gedrukte catalogi samenstelden waaruit men zijn keuze kon maken. Er waren ook nadelen aan het gebruik van ijzer bij broeikassen, zoals bijvoorbeeld de snelle roestvorming, die men echter van het begin af aan probeerde tegen te gaan door het aanbrengen van een roestwerende laag van teer, verf, lood of tin.

In het begin van de 19de eeuw bouwde men in de Leidse Hortus, zoals we hebben gezien, nog kassen op de traditionele manier: een grotendeels uit steen (of hout) opgetrokken skelet met houten kozijnen en ramen. De eerste kas waarbij ijzer werd toegepast ontstond in 1856, één jaar nadat Witte als hortulanus was aangesteld! Deze zgn. *rolkas*, (vanwege de **oprolbare** jalouzieën?) werd als vrijstaand gebouw links van de Oranjerie opgetrokken. Hij zou tien jaar later aan de rechter kant van de Oranjerie een pendant krijgen die met de nog bestaande kas uit 1736 zou worden verbonden (afb. 8 en afb. 9). Als we deze symmetrische opstelling eens nader bekijken is het duidelijk dat het inderdaad, zoals Witte meedeelt, serieus in de bedoeling heeft gelegen te zijner tijd *tussen* deze beide kassen een hogere middenbouw te plaatsen om te komen tot het type kas dat in **Engeland** al zo lang bekend was (bijv. in **Kew** Gardens). De inmiddels 120 jaar oude Oranjerie had dan misschien zelfs moeten verdwijnen. Het plan werd echter om onbekende redenen verworpen, maar de Oranjerie heeft nog lange tijd met de beide kassen als losstaande vleugels een merkwaardige compositie moeten vormen. Deze nieuwe gebouwen waren niet bijzonder hoog – volgens Witte ongeveer zes meter – maar zullen in die tijd wel de hoogste in de Hortus zijn geweest. Elk van de kassen had een oppervlakte van ongeveer 95 ms. Op afb. 10 is goed te zien dat de gebogen ijzeren spanten de belangrijkste constructieve elementen zijn, waartussen een maximum aan glas voor afdekking zorgt. Deze kassen waren hoofdzakelijk voor palmen bedoeld, die dan wel niet te hoog mochten worden.

De meest opvallende 19de-eeuwse kas is de zgn. *Victoria-kas* (afb. 11). Hij werd gebouwd in 1870 om de Victoria Regia, een gigantische waterlelie afkomstig uit het Amazone-gebied, een passend onderkomen te verschaffen. Voor het eerst kwam er een kas bestemd voor één plantensoort. Het zou een heel bijzondere kas worden. Hij werd gebouwd in het smalste deel van de Hortus op de plaats van de dikwijls droog staande vijver en was als geen andere kas bedoeld om rondom vrij te staan. De plattegrond was zuiver cirkelvormig, 15 m in doorsnede, met aan de zuid- en noordzijde een ingangs- en stookportaal. De kas bestond uit een stenen onderbouw en een

afb. 10. Interieur rolkas, 1866, met doorkijk naar de 18de-eeuwse stookkas. Foto J. Goedeljee, album 1884. Leiden, Academisch Historisch Museum.

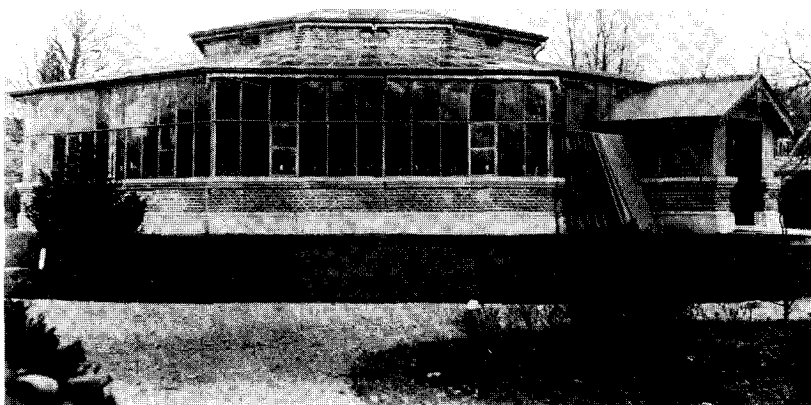
elegant gebogen glazen kap, waarop in het midden een vergulde kroon geplaatst was bij wijze van extra eerbetoon aan de 'koningin van de Amazone'. De uitzonderlijke vorm van deze kap was natuurlijk alleen mogelijk dankzij de toepassing van graciele ijzeren spanten, want in hout zou dit praktisch onuitvoerbaar zijn geweest. De plant kan, eenmaal op het toppunt van zijn bloei, reusachtige afmetingen aannemen, vandaar ook dat een bassin van 10 m doorsnede werd gebouwd om de groei van bloemen en bladeren niet af te remmen. Om dezelfde reden moest de kas betrekkelijk laag blijven (4 m), om de plant zo dicht mogelijk bij het licht te brengen. Hieruit blijkt dat de vorm van deze kas eigenlijk als vanzelf ontstond door zijn functie als uitgangspunt te nemen. Het materiaal moest de uitvoering mogelijk maken. Eerlijkheidshalve moet vermeld worden dat Leiden niet erg origineel was met dit ontwerp. Blijkbaar onderhield de Leidse Hortus contacten met de *Jardin Botanique* in Gent, want daar beschikte men al twintig jaar eerder over een bijna identieke 'Victoria-kas'. Een aardige afbeelding van dit Belgische exemplaar is te vinden in een tijdschrift uit die dagen: *Flore des Serres* (185 1- 1852, nr. 6). Het is interessant te vermelden dat

afb. 17. Victoria-kas, 7870. Foto J. Goedeljee (?). Leiden, Archief Hortus Botanicus.

de Leidse Hortus-directeur, Prof. W.H. de Vriese, in deze jaren redactie-lid van dit Belgische tijdschrift was, zodat ook langs deze weg de Gentse Victoria-kas in Leiden bekend kon zijn. Onze zuiderburen zullen zich op hun beurt geïnspireerd hebben op Engelse voorbeelden want Loudon had in 1822 al een dergelijke cirkelvormige kas ontworpen – hoewel niet speciaal voor de Victoria Regia, maar voor waterplanten in het algemeen – en afgebeeld in zijn *Encyclopaedia of Gardening*.⁴² Van de Leidse kas is een tekening bewaard gebleven, een eerste schets eigenlijk, die heel goed door Witte gemaakt zou kunnen zijn. Hierop is aangegeven hoe de kas zal moeten worden ingericht en hoe de ‘waterhuishouding’ geregeld zal moeten worden.⁴³

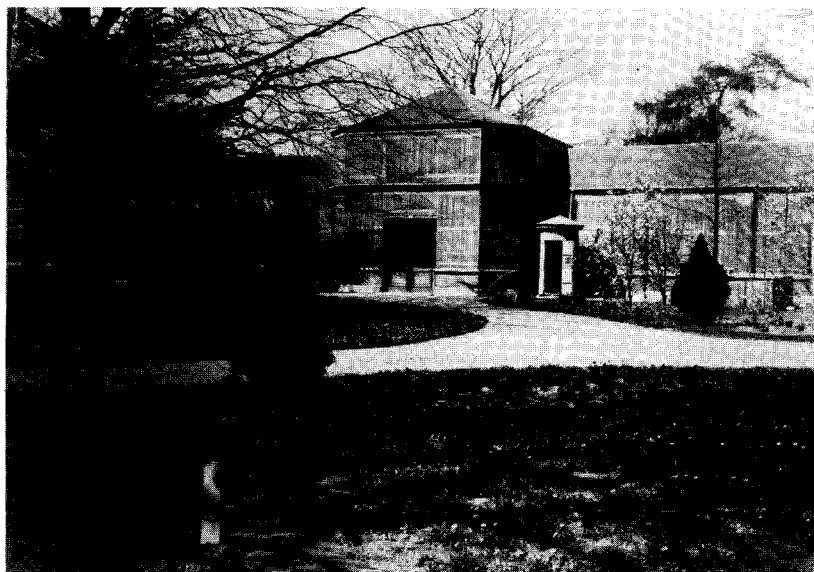
Het vroeg 19de-eeuwse complex kassen dat overgebleven was na het afbreken van de oude muur in 1847 vormde tenslotte in het midden van de tuin een merkwaardig geheel (afb. 7). De gebouwen waren niet ontworpen om rondom vrij te staan en toen zij bovendien bouwvallig geworden waren besloot men in 1876 het hele zaakje te slopen. In plaats daarvan bouwde men, in één lijn met Oranjerie, orchideeënkas en Victoria-kas, de achzijdige *boomvarenkas*, (afb. 12 en afb. 8). Door zijn vorm en centrale ligging

afb. 72. Achtzijdige boomvarenkas, 7876, (binnenkas nog niet verhoogd). Foto J. Goedeljee (?). Leiden, Archief Hortus Botanicus.

paste hij uitstekend in de landschappelijke aanleg. Het terrein was ter plaatse iets opgehoogd, zodat men hem zowel vanuit het oosten als vanuit het zuiden naderend niet ongezien kon passeren. De ingang was aan de zuidzijde ontworpen waar, het toegangspad flankerend, portretbustes werden opgesteld van de vier geleerden die ieder op eigen wijze voor de geschiedenis van de Hortus van bijzondere betekenis zijn geweest: Dodonaeus († 1585), Clusius († 1609), Linnaeus († 1778) en Brugmans († 1819).

De kas werd ontworpen door de opzichter van de universiteitsgebouwen K. de Boer. Aangezien de tekeningen en het bestek bewaard gebleven zijn weten wij precies hoe de constructie is geweest.⁴⁴ Het gebouwtje bestond uit twee ruimten, d.w.z. een achtzijdige kern als binnenkas, en een rondom gaande buitenkas. De gemetselde binnenkas was afgedekt met een glazen kap, bestemd voor subtropische boomachtige varens, die voor een optimale groei alleen licht van boven krijgen. Het interieur van de binnenkas was met bruine lavasteen bedekt, niet op de eerste plaats vanwege het rustieke effect, maar vooral om zijn duidelijke functionele eigenschappen: warmte-isolerend en poreus (waardoor het nodige vocht werd vastgehouden). Tussen deze met mossen begroeide wanden voerde een trapje omhoog “om de

afb. 73. *Palmkas*, 1877, (centrale partij nog niet verhoogd). Foto J. Goedeljee. Leiden, Academisch Historisch Museum.

prachtige loofkronen der Varen te [kunnen] bewonderen”.⁴⁵ De om deze kern rondlopende buitenkas was de zgn. *gemengde koude kas*. Behalve de gemetselde onderbouw bestond deze ‘ring’ geheel uit ijzer en glas. De voorzijde kreeg een in ‘chalet-stijl’ versierd ingangsportaal, terwijl aan de andere zijde een identiek stookportaal werd aangebouwd. Hoe functioneel van opzet ook, de behoefte om te decoreren, die ook tot uitdrukking komt in het kleine koepelvormige torentje, bleef nog bestaan.⁴⁶

Kort daarna, in 1877, was men weer aan een nieuwe kas toe. De pas in 1841 op de plaats van de ‘oude orangerie’ opgerichte *palmkast* was blijkbaar te klein geworden en men gaf opzichter De Boer opdracht daar een grotere kas te ontwerpen. Van deze *nieuwepalmkast* zijn tekeningen en bestek bewaard gebleven (afb. 13 en afb. 8).⁴⁷ De nieuwe kas werd 40 m lang (zeven meter langer dan de oude), terwijl de grootste hoogte 7.35 m bedroeg. Omdat het gebouw tegen een muur kwam te staan werd de aandacht vooral gericht op de voorgevel. De plattegrond bestond uit een lange rechthoek, in het midden onderbroken door een veelhoekig naar voren springende centrale partij, die echter in het aanzicht opvalt als een aparte, hoger opgaande ruimte.

afb. 74. Kweekkas, 1883. Foto J. Goedeljee (?). Leiden, *Archief Hortus Botanicus*.

Deze suggestie werd in het interieur weer teniet gedaan omdat men, eenmaal binnen gekomen zich in één grote ruimte bevond waar het centrale deel slechts weinig hoger opging. In tweede instantie heeft men dit gedeelte nog flink verhoogd (1899). Er was een stenen onderbouw en ter versteviging van het skelet bracht men een aantal gemetselde 'steunberen' aan. Verder bestond de serre uit de inmiddels tot traditie geworden ijzeren glasconstructie. Aan weerszijden van de kas bevonden zich neo-gotisch versierde ingangs- en stookportalen (nog juist te zien op afb. 6).

Binnenkomend via de centrale ingang liep men tegen een vijvertje aan, een vriendelijke entree in deze overwegend romantisch aangeklede kas. Het gehele interieur bestond uit 80 cm hoge aarden wallen waartussen kronkelende paden waren uitgespaard. Deze werden in stand gehouden door een borstwering van lavasteen. Aan de oostzijde bevond zich een hoog opgaande wand, ook weer van lavasteen, met tropische planten bezet en waartussen water naar beneden viel dat in een reservoir werd opgevangen, hetwelk volgens Witte de imitatie opleverde van een schilderachtig stukje natuur.

Zoals we hebben gezien was de eenvoudige schuur links van de Oranjerie in 1849 tot ruim 26 m verlengd, maar ook deze bleek in 1880 toch weer onvoldoende te zijn. Daarom besloot men de schuur af te breken en te vervangen door een veel ruimer, deels stenen, deels houten gebouw.⁴⁸ Dit uit vier ruimten bestaande complex, waarin ondergebracht werden *bergplaatsen* en een *zadenkamer*, behoort tot de weinige gebouwen in de Hortus die de sloopwoede van de jaren dertig hebben overleefd en het is ook nu nog in gebruik. De oorspronkelijke zadenkamer fungeert momenteel als kantine en vergaderruimte. In de loop van zijn nu honderdjarig bestaan is er uiteraard aan het gebouw wel eens wat opgeknapt. Een andere reden om dit complex hier te noemen is de typische stijl waarin het is opgetrokken, een combinatie van steen en hout op een manier die doet denken aan de bouwwijze van bijvoorbeeld Zwitserse chalets. Een landelijke, romantische stijl dus, passend in zijn omgeving en een produkt van zijn tijd. Deze zgn. 'chalet-' of 'stickstyle' werd in een wat rijkere uitvoering ook in óns land toegepast bij villa's en landhuizen, maar voor een gebouw als dit is de hier gekozen sobere versie uitermate geschikt.

In 1883 verscheen vervolgens langs de Doelengracht in plaats van de 'kasjes van Thomas' een nieuwe *kweekkas* (afb. 14 en afb. 8).⁴⁹ Hoewel wij tekeningen en bestek hebben kunnen raadplegen is nog onbekend wie de architect is geweest.⁵⁰ De neo-renaissance stijl van dit ontwerp doet ons niet direct weer aan De Boer denken, hoewel in deze tijd - dat moet gezegd - de verschillende neo-stijlen elkaar snel afwisselden. Een toeschrijving wordt zeker ook bemoeilijkt door het feit dat deze kas een totaal andere functie kreeg dan de hiervóór besproken kassen en, zoals we nog zullen zien, zelfs andere bouwmaterialen vereiste. Het ontwerp vertoont eerder overeenkomsten met het werk van de toenmalige gemeente-architect Ir. D.E.C. Knuttel, die in dezelfde stijl o.a. in 1887 de Gemeenteschool aan de Langebrug bouwde.⁵¹ Maar een definitieve toeschrijving aan hem zou ik liever toch nog even willen laten rusten.

Het gaat hier om een betrekkelijk laag, langgerekt gebouw van ongeveer 27 m, bij een diepte van 6 m. Evenals de achzijdige kas werd hij ongeveer een meter boven het normale terreinniveau opgetrokken. De kas was bestemd voor het kweken van tropische gewassen waarbij hoge temperaturen, en dus een hoge vochtigheidsgraad kenmerkend zijn. Daarom kwam hier een ijzer-glasconstructie niet in aanmerking. Het gebouw is uit bakstenen opgemetseld, terwijl het glas gevat werd in kozijnen van teak- of djatihout. De architect is er bij zijn ontwerp kennelijk van uitgegaan dat het gebouw alleen van voren gezien zou worden, want de achter- en zijgevels hebben nauwelijks aandacht gekregen. De voorgevel daarentegen was rijk

gedecoreerd. De beide flankerende portalen gaan hoger op dan de middenhouw en vertonen versierende renaissancistische elementen, zoals zandstenen kapiteeltjes, balustertjes en een ‘klassieke’ houten kroonlijst. Onder de dakgoot bevonden zich over de gehele lengte van het gebouw een aantal uit hout gesneden koppen, als een soort consoles, waarvan bij de sloop in 1938 de beste exemplaren gered zijn en in het archief van de Hortus bewaard worden. De beide zandstenen figuren hoven de ingangen zouden Prof. Suringar en de hortulanus Witte voorstellen. Men zegt dat de kas zó efficiënt en doelmatig was ingericht dat hij al vrij spoedig op verschillende plaatsen elders tot voorbeeld diende. Hij was in drie ongeveer even grote ruimten verdeeld en er waren opgemetselde ‘tabletten’ op werkhoogte. In het rechter portaal bevond zich een stookplaats met twee ketels en rechts achter de kas was een praktisch ingerichte werkplaats aangebouwd die eveneens verwarmd kon worden en waar overvloedig daglicht naar binnen viel.

De laatste kas die onder Witte tot stand kwam was de *cactuskas* uit 1887, een betrekkelijk klein gebouwtje in de noord-Westhoek, bestaande uit een gemetselde onderbouw en een bovenbouw van hout en glas (afb. 8).

Afbraak van het Ambulacrum

Wij kunnen de 19de eeuw niet afsluiten zonder de lotgevallen van de 300 jaar oude ‘beestengalerij’ te vermelden. Uit de verschillende **onderhouds**-bestekken tussen 1842- 1861 blijkt dat de galerij nog steeds in gebruik was, zij het dat het niet bewoonde middengedeelte een ondergeschikte functie vervulde.⁵² Zoals in deel 1 van dit artikel is vermeld was er in de 18de eeuw de ‘prepareerkamer’ gehuisvest, en daarna, waarschijnlijk tot het einde toe, ook een ‘zadenkamer’.⁵³

Voor de geschiedenis van het oude gebouwtje bleek 1870 een belangrijk jaar te zijn. De toenmalige directeur, Prof. W.F.R. Suringar, diende nl. een voorstel in om het bij hem in gebruik zijnde gedeelte van het Ambulacrum met een verdieping te verhogen! Deze uitbreiding was noodzakelijk om o.a. het Botanisch Laboratorium meer ruimte te geven. Zijn verzoek ging vergezeld van een schetsje, waaruit bleek dat ook het oude Chemisch Laboratorium in de Nonnensteeg in de verbouwingsplannen opgenomen was. Het Ambulacrum en het daarachter gelegen laboratorium waren al geruime tijd met elkaar verbonden, waarschijnlijk sinds de uitbreiding in 1743 van dit oorspronkelijk Fysisch Laboratorium.⁵⁴ In 1845 had de vorige hoogleeraar in de ‘kruidkunde’, W.H. de Vriese, in het verlaten Chemisch Laboratorium de beschikking gekregen over college- en werkkamers en dus was

afb. 15. Restant Ambulacrum (sterk gewijzigd sinds 1600). Links het twee verdiepingen hoge gebouw waarin o.a. het Botanisch Laboratorium van Suringar, 1873. Foto J. Goedeljee (?). Leiden, Archief Hortus Botanicus.

een definitieve vereniging van beide panden een logische oplossing. Suringar ondervond echter veel tegenwerking van de gemeente-architect en opzichter van de universiteitsgebouwen J.W. Schaap, die de plannen te onrijp en te duur vond. De botanicus liet zich echter niet van de wijs brengen en bleef bij Curatoren op verbouwing aandringen. In 1873 werden zijn plannen inderdaad uitgevoerd.⁵⁵ Tot mijn verrassing vond ik in het Hortus-archief enkele foto's, opgenomen rond 1900 waarschijnlijk door Goedeljee, die de nieuwe toestand weergeven (afb. 15). Er kwam dus volgens Suringars wens een twee verdiepingen hoog gebouw, ruim 24 m lang, hetgeen betekende dat twaalf traveeën van de 'beestengalerij', tot en met één travee voorbij de ingang, afgebroken moesten worden. Bij deze gelegenheid ging dus ook de karakteristieke middentop van het Ambulacrum verloren. Het monumentale pand werd acht traveeën breed en reikte in de diepte tot aan

de Nonnensteeg (ongeveer 11 m), waar het oude laboratorium gespaard bleef maar wel werd aangepast en van een verdieping werd voorzien. Dat het lage lange gebouw op afb. 15 inderdaad de oorspronkelijke 16de-eeuwse galerij is blijkt uit het feit dat de pedestals waarop de balusterzuiltjes stonden, tussen de vensters nog zichtbaar zijn.⁵⁶ Opvallend is dat de dakkapellen, die in 1849 vernieuwd waren, niet meer aanwezig zijn. Wanneer de merkwaardige, veel te hoge attiek op het dak verscheen hebben wij niet achterhaald. Aardige details zijn de rechts tegen de woning van de hortulanus aangebouwde stenen oven en het 'klokkehuisje' op de attiek.

Dit gehele complex, het Botanisch Laboratorium van Suringar en dat wat nog overgebleven was van het oude Ambulacrum uit 1600, werd in 1904 afgebroken om plaats te bieden aan het nieuwe Botanisch Laboratorium (1908) en het Rijksherbarium (1914), die de hele zuidzijde van de oorspronkelijke Hortus, tot voorbij de Doelengracht, in beslag zouden nemen.⁵⁷

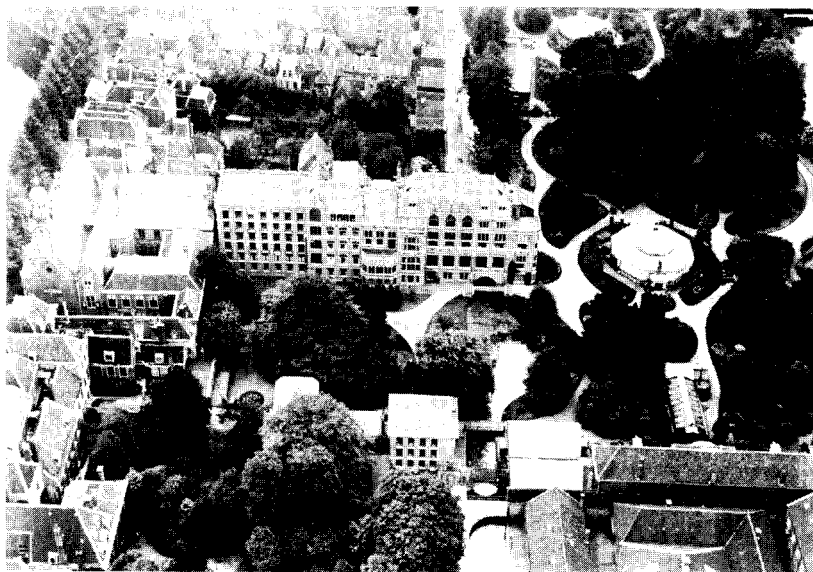
Bij vergelijking van de afbeeldingen 8, 16 en 17, valt op dat ook het oude Herbarium-gebouw werd veranderd, d.w.z. het gebouw werd tot de grond toe afgebroken en tegelijk met het Botanisch Laboratorium en Rijksherbarium aan de overzijde, nu als het zgn. *Spiritusgebouw* nieuw opgetrokken (tussen 1908-1914). Dit gebouw werd smaller dan het vorige, zodat het vrij kwam te staan van de gracht. Als compensatie werd het een verdieping hoger en kon het naar achteren toe worden uitgebreid, omdat het in 1686 op die plaats opgerichte Elaboratorium Chemicum nu pas werd gesloopt (zie aantekening 33).

Het woonhuis van de Prof. Botanices had in 1896 al moeten wijken in verband met de bouw van een aantal collegezalen voor de Juridische Faculteit.⁵⁸ Precies 300 jaar hadden 15 hoogleraar-directeuren hier met hun gezinnen gewoond.

De luchtfoto op afb. 16 toont de Hortus zoals hij er in 1931 uitzag.

Reorganisatie van de Hortus in 1938: kassencomplex

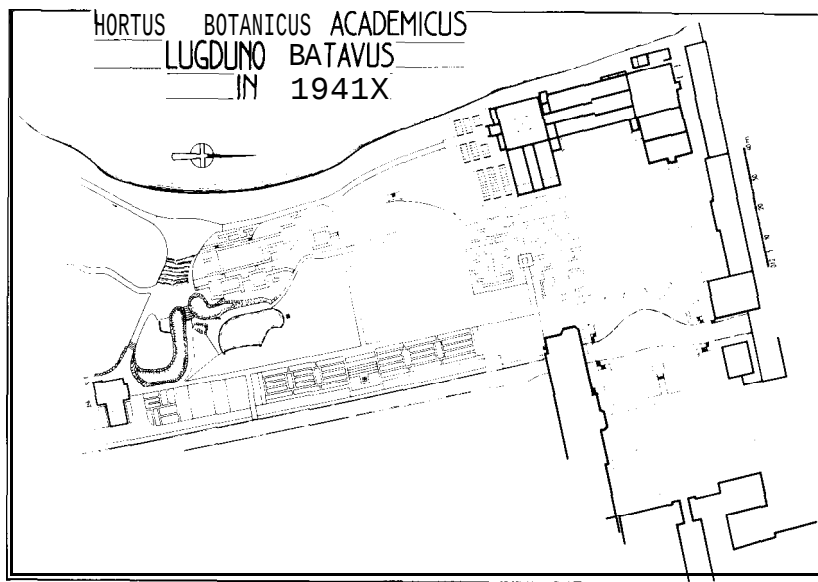
De laatste en voor (architectuur-)historici misschien treurigste periode in de geschiedenis van de Hortus, begint in 1937. In dat jaar werd nl. een begin gemaakt met de bouw van een uit 21 afdelingen bestaand kassencomplex in de noord-Westhoek van de tuin. Dit betekende tevens het einde van alle in de 19de eeuw ontstane kassen, die één voor één met zoveel zorg tot stand gekomen waren. Men had hiertoe besloten om twee redenen. In de eerste plaats vereiste de Hortus een nieuwe aanleg. Het landschapspark van 1816 bleek nu toch zóveel ruimte in beslag te nemen door enerzijds het relatief grote aantal paden en anderzijds overwoekering van bomen, dat

afb. 76. Overzicht Hortus Botanicus. Luchtfoto 793 7. Leiden, Academisch Historisch Museum. In het midden: Botanisch Laboratorium (1908) en Rijksherbarium (1914). *Op voorgrond* van links naar rechts: tussen bomen verhoogdepalmkas, spiritusgebouw, *rolkas* verbonden met 18de-eeuwse kas, achtergevel Oranjerie. Rechts van voor naar achteren: orchideeënkas, *achtzijdige boomvarenkas*, kweekkas en *Victoriakas*.

nauwelijks nog zonrijke gebieden overbleven voor het kweken van kruiden, planten en heesters. En in de tweede plaats verkeerden de meeste kassen alweer in een deplorabele toestand. Men koos toen voor een regelmatige, rechtlijnige aanleg en een concentratie van kasgebouwen (vgl. afb. 8 en 17). De Oranjerie kon met de aangrenzende 'schuur' gelukkig worden gehandhaafd, terwijl ook vele historische bomen werden gespaard. Op de plaats van de Victoria-kas werd weer een vijver aangelegd.

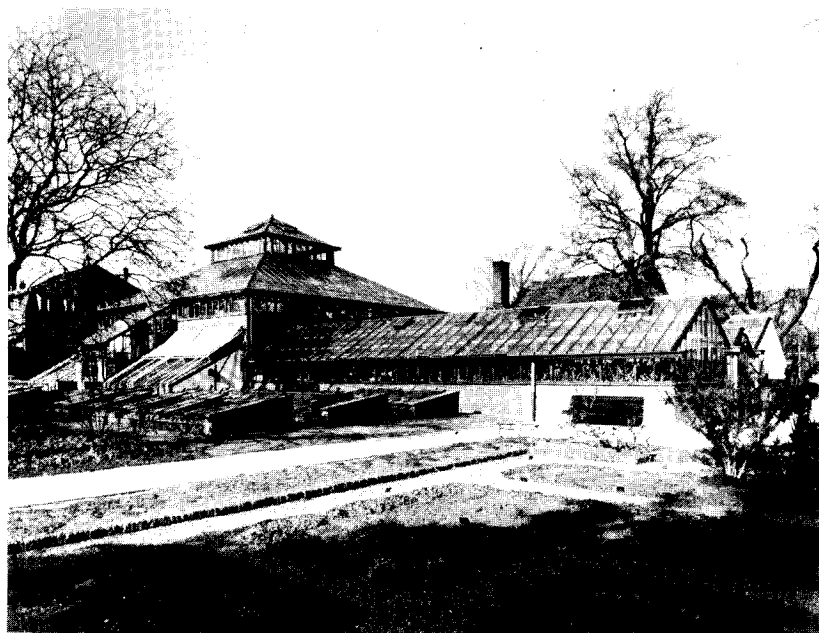
Voor de Botanische betekende deze ingrijpende verandering uiteraard een enorme verbetering, die de Leidse Hortus dankt aan zijn toenmalige directeur en initiatiefnemer Prof. L.G.M. Baas Becking. Het valt niet te ontkennen dat een functioneel geheel tot stand kwam, dat zowel ruimte- als tijdsbesparend is, maar dat door zijn 'zakelijkheid' de charme mist van zijn 19de-eeuwse voorgangers. Het ontwerp van het grote complex kasgebouwen

afb. 1 7. Plattegrond Hortus Botanicus, 194 1. Rechts boven: kassencomplex 1938. Links: zaadhuis 7939. Leiden, Archief Hortus Botanicus.

werd opgedragen aan Rijksgebouwendienst. Zeer waarschijnlijk is men ook nu weer te rade gegaan bij de *Jardin Botanique* in Gent, waar enkele jaren eerder een soortgelijk complex was ontstaan.⁵⁹ Afb. 18 laat de zuidelijke arm van het complex zien, waarvan het hoger opgaande vierkante deel bestemd werd voor de Victoria Regia. In 1959 werden de twee korte armen met ongeveer 3 m tot aan het wandelpad verlengd, hetgeen op afb. 18 duidelijk te zien is aan het nieuwe metselwerk rechts naast de regenpijp. In 1968 waren de kassen aan een opknapbeurt toe en werd het geheel grondig gerestaureerd. In 1939 werd tevens een nieuw *zaadhuis* aan het zuidelijk eind van de tuin opgetrokken (afb. 17). Het is een gebouwtje dat merkwaardigwijs het aanzien van een klein landhuis heeft, een onregelmatige plattegrond en ook als woonhuis ingedeeld. De 'zadenkamer' is hieruit inmiddels weer verdwenen en het huis herbergt nu administratie- en *ontvangst*-ruimten.

De hoofdlijnen van de nieuwe tuinaanleg in 1938, zoals bij Veendorp en Baas Becking weergegeven op pag. 179, zijn van de architect Jan Wils, een persoonlijke vriend van Baas Becking.⁶⁰

afb. 18. Kassencomplex, 7938, zuidelijke (verlengde) arm met hogere Victoriakas. Leiden, Academisch Historisch Museum. Foto N. v.d. Horst 1962.

Aan de accommodatie van het Rijksherbarium werden sinds 1950 op het terrein van de Hortus enkele gebouwen toegevoegd die, althans wat hun uiterlijke vormgeving en materiaalkeuze betreft, doen denken aan 'noodvoorzieningen'. Bij het binnenkomen van de tuin treft men aan de rechter kant, op de plaats van de 19de-eeuwse palmkast, een ruim 25 m lang, twee verdiepingen hoog gebouw aan, dat de afdeling Nederlandse Flora en Mycologie huisvestte. Het andere gebouw bevindt zich, enigszins verscholen, langs de 5de Binnenvestgracht en is via een glazen gangetje verbonden met het hoofdgebouw. Na het vertrek van het Rijksherbarium uit de Hortus werden deze gebouwen toegevoegd aan het Botanisch Laboratorium.

Tot slot nog een enkel woord over de Oranjerie. Na een aantal keren, zoals we hebben gezien, aan sloop ontsnapt te zijn, kwam men in 1916 opnieuw met een afbraakplan, dat volgens Veendorp en Baas Becking (pag. 167) zelfs tot in details was uitgewerkt. Men heeft hier echter weer van afgezien en het gebouw werd in 1933, onder toezicht van de Rijksdienst voor de

Monumentenzorg, gerestaureerd. Hierbij werden de beide dakkapellen verwijderd, die korte tijd de vleugels aan de tuinzijde hadden ontsierd. Ook werd weer een 18de-eeuwse roedeverdeling in de vensters aangebracht ter vervanging van een in de 19de eeuw ontstane indeling.⁶¹

De na de afbraak van de kassen in 1938 vrijgekomen ruimte rechts naast de Oranjerie, werd in 1953 gebruikt voor het bouwen van de weinig smakvolle VOP-kas (Voedings-fysiologisch Onderzoek bij Planten), een schenking van het Centraal Stikstof Verkoopkantoor. Deze proevenkas met laboratoriumaccommodatie werd in 1980 verbouwd.

Slotbeschouwing

Bouwen in de Hortus was niet altijd bouwen voor de Hortus. Want zoals we hebben gezien is een aantal takken van wetenschap en de daarbij behorende collecties en laboratoria, in en om de Hortus ontstaan. Wij kunnen dus zeggen dat een niet onbelangrijk deel van de Leidse universitaire geschiedenis zich op dit van lieverlee groter wordende terrein heeft afgespeeld. Deze veelzijdigheid in het gebruik van de Hortus uitte zich vanzelfsprekend in de pluriformiteit van gebouwen en bouwsels die er in vier eeuwen ontstonden, of waarvoor plannen werden gemaakt. Vandaar dat de meest uiteenlopende projecten, al of niet uitgevoerd, in dit artikel aan de orde kwamen. Wanneer ik mij had beperkt tot die activiteiten die ook werkelijk tot voorzieningen – en dan nog uitsluitend ten behoeve van de Botanische in engere zin – geleid hebben, dan hadden wij een aanzienlijk deel van wat zich in vierhonderd jaar, op dit relatief kleine stukje grond, aan *mense-lijke bedrijvigheid ten dienste van de Universiteit* heeft afgespeeld, moeten missen!

AANTEKENINGEN

* Het eerste deel van dit artikel is verschenen in het *Leids Jaarboekje* 72 (1980), p. 35-65. In de tekst daarvan zijn enkele onvolkomenheden blijven staan en ik maak hier graag van de gelegenheid gebruik die te corrigeren:

p. 46, regel 10: 'krencken' moet zijn 'krenken'; p. 46 en 48: waar staat 1676 moet het zijn 1672; p. 55, regel 7: 'aangezichten' moet zijn 'aanzichten'; p. 55, regel 9: afb. 9 moet zijn afb. 7; p. 62, aantekening 5: 'zuster' moet zijn 'zusters'.

Prof. Dr. W.K.H. Karstens, die een boek over de Hortus voorbereidt, maakte mij voor wat de inhoud van Deel 1 betreft, attent op enkele onjuistheden:

p. 37: De opmerking van Veendorp en Baas Becking over de aanleg van de Hortus naar Pado-vaans voorbeeld zou slechts betrekking hebben op het eerste ontwerp voor de tuin en niet noodzakelijkerwijs ook op het tweede, definitieve ontwerp. Blijft dan echter de vraag waarom Veendorp en Baas Becking aan dit wel uitgevoerde tweede ontwerp in het geheel geen aandacht besteden.

p. 49, 3de alinea: met 'Kleyne Kassen' worden de lage broeibakken bedoeld, die afgedekt met ongeveer veertig glazen ramen tegen de gevel van de 'oude orangerie' waren opgesteld.

p. 64, aantekening 44 en 45: de opgegeven bronnen zijn onjuist. Op de aangegeven plaats komen 'kasten' en niet de nieuw te bouwen 'kassen' voor.

Graag zou ik Prof. Karstens willen bedanken voor zijn commentaar op Deel I, alsook voor zijn bereidwilligheid Deel II van kritische opmerkingen te voorzien. Voorts zou ik nogmaals mijn dank willen uitspreken aan al degenen die mij op andere wijze hebben geholpen bij de totstandkoming van dit artikel (zie Deel I, *Leids Jaarboekje* 72, (1980), p. 61, aantekening 4).

1. Zie voor meer informatie over landschapstuinen o.a. Chr. Thacker, *The history Of gardens*, Londen 1979, (Nederlandse vertaling: *Tuinen door de eeuwen heen*, Amsterdam 1979).
2. Klapper op notulen 1816, Archief Curatoren (verder afgekort als AC) II 63, 12 aug. 1816, nr. 27. Inventaris: E.J. van de Pol, *Het archief van Curatoren der Leidsche Universiteit*, IIde gedeelte (1815-1877), 's-Gravenhage 1934.
3. In 1807 was er in een rapport van de *Commissie tot deformatie der Openbare en Koninklijke Hooge Scholen* al sprake geweest van een dergelijke uitbreiding. Bijlagen van de Resoluties Curatoren (verder afgekort als Res. Cur.) 1807, (AC I 79, 11 juni 1807, fol. 2.5). Inventaris: H. Hardenberg, *Het archief van Curatoren der Leidsche Universiteit*, Iste gedeelte (1574-1815), Zaltbommel 1935.
4. H. Veendorp en L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno-Batavi* 7587-1937, Haarlem 1938, p. 63. Overigens heb ik veel gegevens voor dit artikel aan deze publicatie ontleend, het meest recente algemene overzicht van de geschiedenis van de Leidse Hortus.
5. Dat men zich in de 19de eeuw wel degelijk, en met succes, inspande om tot vermeerdering van het aantal soorten te komen, mag blijken uit een aantal opmerkingen door de hortulanus H. Witte in zijn artikel 's *Rijks Academietauin te Leiden*, Haarlem 1887. Zie ook de eerste alinea van de paragraaf "Orchideeën en palmen", en de in aantekening 34 genoemde catalogi. Dat in 1857 weer een belangrijk deel van het Hortusterrein aan de Sterrewacht moest worden afgestaan, heeft Brugmans natuurlijk niet kunnen voorzien.
6. Veendorp en Baas Becking 1938, a.w., p. 138.
7. E. Pelinck, *Openbaregebouwen en de voornaamste daaringevestigde instellingen te Leiden tot 1850*, Leiden 1954, getypt verslag, berustend bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden, (verder afgekort als GAL), hfdst. 'Hortus Botanicus'. Zie ook: Curatoren Notulen (verder afgekort als Cur. Not.) 1818, (AC II 62, 16 febr. 1818, p. 33; 26 maart 1818, p. 43).
8. Cur. Not. 1818, (AC II 4, 22 nov. 1818, fol. 24), en Cur. Not. 1819, (AC II 5, 12 juni 1819, p. 113).
9. Cur. Not. 1819, (AC II 5, 12 juni 1819, p. 112). Brief Brugmans d.d. 23-5-1819: Ingek. Stukken 1819, (AC II 72, nr. 56). Toestemming minister d.d. 4-6-1819: Ingek. Stukken 1819, (AC II 72, nr. 59).
10. De verantwoordelijke man was de Minister voor het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën. Ingek. Stukken 1819, (AC II 72, 6 sept. 1819, nr. 111).
11. Nees von Esenbeck: *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 23 (1886), p. 376-380.
12. Cur. Not. 1816 aug. 1 - 1818 oct. 2, (AC II 62, p. 16).
13. H.C. van der Boon Mesch, *Lofredenen op S.J. Brugmans*, Leyden 1825, p. 309, noot 66. In 1819 vertrok Nees weer naar Bonn, waar hij in 1822 hoogleraar werd.
14. M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool 1575-1825*, Leiden 1829-1832, dl. II, p. X4-86.
15. GAL 364: *Nieuwe Kaart der Stad Leyden*, 1850, door W.J. van Campen.
16. Cur. Not. 1847, (AC II 33, p. 19 en 48).
17. GAL 983: *Kaart van het stadsdeel tusschen de Nonnensteeg en de Doelensteeg. Doortrek van de kad. kaart*. Het kaartje is niet gedateerd, maar zou volgens mededeling van het Kadaster te Leiden (waar men de kaart overigens niet kende!) tussen 1x32-1835 gemaakt kunnen zijn, omdat in deze jaren de 'minuut-kaart' is ontstaan. Van de Hortus is slechts de oude tuin afgebeeld; jammer dat het GAL niet beschikt over het aansluitende kaartje naar het zuiden toe.
18. De bouwactiviteiten aan de noordzijde van de muur zijn vaag gebleven; zeker is wél dat spoedig een strook van ruim 35 m bebouwd was, zoals af te lezen is van het hiervoor genoemde

'kadasterkaartje'. Ook de kaart van Van Campen uit 1850 laat een langgerekt 'gebouw' zien van ongeveer 38 m.

19. Ingek. Stukken 1818, (AC II 71, 68); Ingek. Stukken 1818, (AC II 71, 17); Cur. Not. 1818, (AC 114, 10 dec. 18 18). Prof. Karstens maakte mij attent op de plannen voor deze Flora-tempel.

20. Klapper op de agenda van Ingek. Stukken 1817, (AC 11208: "architect de Greeff uitgenodigd om het plan voor de inrigting der Academische gebouwen te overleggen"). Ingek. Stukken 1820, (AC II 73, nr. 80): rekening door De Greeff ingediend.

21. Cur. Not. 1819, (AC II 5, 10 april 1819). Ingek. Stukken 1819, (AC 11 72, nr. 23).

22. Ingek. Stukken 1820, (AC II 73, nr. 64): tekening en brief J. Dobbe d.d. 14 mei 1820.

23. Cur. Not. 1820 (AC II 6, 20 mei 1820, p. 43).

24. Ingek. Stukken 1821, (AC 11 75, nr. 126): brief Sandifort d.d. 5 aug. 1821. Cur. Not. 1821, (AC II 7, 8 aug. 1821, p. 80").

25. Ingek. Stukken 1826, (AC II 80, nr. 11): tekening kas J. Dobbe. Het bestek is eveneens bewaard gebleven.

26. Cur. Not. 1818, (AC II 4, 28 nov. 1818, p. 25). Ingek. Stukken 1818, (AC II 71): tweebleden gesigneerd en gedateerd "J.D. 18: 18", waarop afgebeeld de plattegrond en de dwarsdoorsnede (blad 3) en het voor- en zij-aanzicht (blad 4).

27. Cur. Not. 1818, (AC II 4, 10 dec. 1818, p. 31).

28. Witte 1887, a.w., p. 18.

29. Ingek. Stukken 1823, (AC II 77, nr. 76). Het Fysisch Laboratorium dat sinds 1675 in de Nonnensteeg gehuisvest was, werd in 1825 verplaatst naar een gebouw op de hoek Papen-gracht-Houtstraat.

30. Bestek en tekeningen van deze verbouwing zijn bewaard gebleven in AC II 303, bestek 1824 (alle 19de-eeuwse bestekken verzameld in AC 11 303, tenzij anders vermeld), en Ingek. Stukken 1824, (AC II 78, nr. 38). Vergelijking van de plattegrond van Van Werven uit 1739 (*Leids Jaarboekje* 72 (1980), p. 42, afb. 3), het 'kadaster-kaartje' uit 1832-1835, de kaart van Van Campen (1850) en de tekening (opmeting) van K. de Boer uit 1882 (Cur. Archief), toont duidelijk aan dat de oorspronkelijke perceelscheiding tussen het huis van de Prof. Botanices en het Laboratorium Physicum in de Nonnensteeg naar het noorden toe werd doorgetrokken, waarbij de van ouds bestaande sprong aan de oostgrens van de Hortus bijna volledig werd geëlimineerd.

31. Zie ook mijn bijdrage in *Universiteit en Architectuur*, tentoonstellingscatalogus, Leiden 1979, p. 6-7 en 53.

32. De officiële stichting van het Rijksherbarium vond plaats in 1829 te Brussel. In 1830 werd het overgeplaatst naar Leiden (A. Klasens, *Universiteit, universitaire collecties, musea*, Leiden 1970).

33. Het bestek van dit gebouw uit 1825 is bewaard gebleven (AC 11 303). Afmetingen van het gebouw 12.90 m x 4.90 m. Het vlak achter dit gebouw bestaande 17de-eeuwse Laboratorium Chemicum werd nog tot ± 1908-1914 gehandhaafd. Het is echter niet bekend welke functie het sinds 1825 had. J. Heniger merkt in zijn artikel "Driehonderd jaar scheikunde in Leiden", *Chemisch Weekblad* 32 (1969), z.p., op, dat dit Laboratorium Chemicum kort na 1831 zou zijn afgebroken. Dit is echter onjuist, want op afb. 6 en 8 (1887) komt dit kleine gebouwtje nog steeds voor. Het is waarschijnlijk pas gesloopt toen het 'Spiritusgebouw' werd opgetrokken, tegelijk met de bouw van het Botanisch Laboratorium en Rijksherbarium aan de overzijde (tussen 1908-1914).

34. Catalogi gepubliceerd door Brugmans, Sandifort en Reinwardt, zie Veendorp en Baas Becking 1938, a.w., p. 193.

35. Veendorp en Baas Becking 1938, a.w., p. 152-163. Zie voor Von Siebold o.a. het artikel van Bijleveld, *Leids Jaarboekje* 17 (1920), p. 102-129.

36. In 1872 bleek het noodzakelijk het oudste gedeelte bijna geheel te vernieuwen.

37. Hiervan is de plattegrond schematisch bekend (afb. 7). Het bestek is bewaard gebleven in Ingek. Stukken 1841, (AC II 99, nr. 61). Kas is gedeeltelijk te zien op foto in Album 1866, Academisch Historisch Museum.

38. Dichtmetselen deur Oranjerie: Onderhoudsbestek 1842, p. 12. Verlengen schuur: Onderhoudsbestek 1849, p. 15, (de nieuwe schuur was ongeveer 26 m lang, bij een diepte van 3.80 m). Deze onderhoudsbestekken maken deel uit van een dertien-tal bestekken uit de jaren 1842-1861, die zich merkwaardig genoeg in het GAL bevinden (GAL 4468), en niet zoals te verwachten was in het Curatoren Archief. Zij bevatten een aantal nuttige en aardige wetenswaardigheden met betrekking tot de inrichting van de **tuin**. Het blijkt hieruit bijv. dat aan het eind van de Hortus, langs de Kaiserstraat, een tweetal personeels-woonhuisjes stonden, alsook enkele schuren.
39. Op het Kadaster te Leiden kreeg ik inzage in een kaart uit 1861, volgnr. 51, (Sectie A, blad 1), waarvoor ik de medewerkers van de betreffende afdeling van harte **dankzeg**.
40. Collectie Springer, Landbouw Hogeschool te Wageningen. Mevrouw Drs. C.S. Oldenburger-Ebbers was zo vriendelijk mij op deze tekeningen attent te maken en foto's te laten vervaardigen. Het is niet bekend in welk jaar de tekeningen door Springer zijn gecopieerd.
41. Een aardig boek waarin o.a. de ontwikkeling van de broeikas aan de orde komt is J. Hix, *The Glass House*, London 1974. Zie ook N. Pevsner, *Pioneers of modern design*, Harmondsworth 19726.
42. Hix 1974, a.w., p. 51-52.
43. GAL 13528.
44. Algemeen Rijksarchief (verder afgekort als ARA), archief Binnenlandse Zaken (verder afgekort als **arch. BiZa**), 1877-1918 I, Hoger Onderwijs, doss. 79.
45. Witte 1887, a.w., p. 23.
46. In later jaren heeft men de binnenkas nog iets hoger opgetrokken.
47. ARA, **arch. BiZa** 1877-1918 I, Hoger Onderwijs, doss. 80.
48. Afmetingen: 38.75 m x 6.25 m. Tekeningen en bestek in ARA, **arch. BiZa**, 1877-1918 I, Hoger Onderwijs, doss. 81.
49. Correspondentie Prof. J. Valckenier Suringar in het Academisch Historisch Museum te Leiden. Deze geeft in een aantal brieven (o.a. d.d. 24-2-1932) zijn jeugdhervindingen weer uit de tijd dat zijn vader, Prof. W.F.R. Suringar, directeur van de Hortus was. In deze brieven is sprake van "de kasjes van Thomas".
50. ARA, **arch. BiZa** 1877-1918 I, Hoger Onderwijs, doss. 82.
51. E. Pelinck, "De ontwikkeling van het stadsbeeld", *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962, p. 317.
52. In de bedoelde bestekken (GAL 4468) is steeds sprake van "een rij vertrekken tussen de woningen van de hortulanus en de hoogleraar...".
53. Uit de onderhoudsbestekken (GAL 4468) blijkt dat er in deze jaren in ieder geval een 'zadenkamer' was. Het is niet duidelijk geworden of het nieuwe 'stick-style'-gebouw uit 1880 al direct deze functie geheel of gedeeltelijk heeft overgenomen.
54. Fysisch Laboratorium gesticht in 1675, uitgebreid in 1743. De verbindingsdeur tussen laboratorium en Ambulacrum moest naar het westen verplaatst worden toen in 1766 de 'boekenkamer' van de Prof. **Botanices** werd uitgebreid. Bestek in AC I 150, 1766, en situatieschets in Bijlagen Res.Cur. 1766, (AC I 54, 8 aug. 1766).
55. Brief Suringar d.d. 25-6-1870 in dossier "aanvragen buitengewone werken" (AC II 303bis). Zie ook correspondentie van Prof. J. Valckenier Suringar (aantekening 49). Bestek van de verbouwing: Ingek. Stukken 1873, (AC II 1.54, 31 juli 1873, nr. 357).
56. Op een detail-foto in het Hortus-archief (nr. 168) is dit nog veel duidelijker.
57. Beschrijving van deze gebouwen valt buiten het kader van dit artikel.
58. Dit gebouw werd, evenals het nieuwe Botanisch Laboratorium en het Rijksherbarium, opgetrokken naar ontwerp van de **Rijksbouwmeester Jac.** van Lokhorst, (zie N.F. Hofstee, "De Universiteit", *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962, p. 33).
59. Het archief van de Leidse Hortus bewaart een tekening van dit Gentse plan! Prof. **Karstens** deelde mij nog mee dat in devictoria-kas betonnen bakken van verschillende diepte geplaatst waren, een systeem dat door Baas Becking van zijn collega G.L. Funke uit Gent (!) was overgenomen.
60. Zie voor Jan Wils o.a.: Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, p.140.144.

61. Met een uitgebreider onderzoek naar de geschiedenis van de Oranjerie hoop ik binnenkort te kunnen beginnen.

62. Hofstee 1962, *a.w.*, p. 62.

Foto's Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit Leiden, tenzij anders vermeld.

UIT HET DAGELIJKS LEVEN VAN EEN LEIDSE LAKENFABRIKANT

Het kasboek van B.F. Krantz (1840-1854)

door

Ingrid W.L. Moerman

Een flauw voorjaarszonnetje scheen door de kerkramen. Orgeltonen ruis-
ten en het kleine meisje schoof wat in de kerkbank heen en weer. Nieuws-
gierig keek ze om zich heen, wachtend op de dingen die komen gingen. Fijn,
dat Jan en zij mee hadden gemogen op deze zondag, 2.5 maart 1849. Boude-
wijn niet, die was nog te klein en had daarom thuis moeten blijven in het
grote huis aan de Oude Singel. Suze bungelde met haar beentjes, het
duurde toch wel erg lang. De muziek en het zingen vond ze mooi, maar wat
ds. Krabbe allemaal zei begreep ze niet zo goed. Nou ja, afwachten maar, de
stoet zou zo wel komen.

Een deur ging open en ja, daar verscheen de doopstoet met acht kleine
kinderen, die het middelpunt van deze dienst in de Waardkerk vormden.
Suze boog zich wat naar voren, want ze wilde toch wel heel goed zien wat er
ging gebeuren. Ja, daar zag ze haar kleine zusje Maria Antoinetta, pas een
maand oud. O, als ze maar niet ging huilen...

Nee, dit is niet het begin van een historische roman, maar een impressie van
een waarschijnlijk belangrijke gebeurtenis in het leven van de Leidse fabri-
kantsfamilie Krantz.

Een bron voor deze familiegeschiedenis vormt een kasboekje van Bou-
dewijn Franciscus Krantz over de jaren 1840-1854.¹ Van 1840-1848 vinden
we hierin de persoonlijke uitgaven van een Haagse vrijgezel, na die tijd is
het de onkostenopgave van een Leids huisvader. Aan de hand van enkele
posten in dit kasboek zal ik een beeld trachten te schetsen van het leven van
een vertegenwoordiger van de gegoede Leidse burgerij uit het midden van
de 19de eeuw.

De firma J.J. Krantz en Zoon is ontstaan uit het bedrijf van een kleermaker,
die tevens stoffenhandelaar was, in Den Haag: J. Krantz (1741-1796). De
handel in stoffen groeide uit tot een lakenrederij, die na het overlijden van
J. Krantz voortgezet werd door diens zoon Johannes Justus (1774-1839).

Deze ging een compagnonschap aan met Amoldus Nolet en beide compagnons kochten in 1809 een pand in Leiden, aan de Herengracht. In 1817 werd dit pand uitgebreid met twee percelen, maar – waarschijnlijk door het uiteenvallen van het compagnonschap – reeds in 1818 verkocht.

Vanaf dat jaar ging **J.J. Krantz** alleen verder en kocht een gebouw aan de Oude Singel, dat in bezit was van Johanna Geertruida Franken, weduwe van Nicolaas van Raalt, die daar een gesloten winkel in linnen, garen, band en bonten dreef. Johannes Justus **Krantz** vestigde zich hier als lakenfabrikant, werkend met zes tot negen werklieden zonder machines. De *lakenhandel* bleef in Den Haag gevestigd.

In 1826 trad de oudste zoon, ook een Johannes Justus, als medefirmant toe, waardoor de naam van het bedrijf te Leiden veranderd werd in **J.J. Krantz en Zoon**. Drie jaar later werd ook de tweede zoon, Boudewijn Franciscus, in de firma opgenomen.

Johannes Justus, geboren in Den Haag op 26 april 1803, woonde in Leiden aan de Oude Singel 88, bij de fabriek die zich tot aan de Langegracht uitstrekte, maar zijn broer bleef in Den Haag gevestigd. In mei 1832 kocht de firma **Krantz** fabriek, huis en erven aan de Oude Singel, de Zand- en de Baatstraat. Dit complex, toebehoord hebbend aan wijlen Pieter Dozy, werd ingericht als spinnerij. Deze was een maand later al in vol bedrijf als “Wolle Garenfabriek”.

Op 18 juli 1841 trouwde Johannes Justus **Krantz** met de Haagse Maria Antoinetta Kist.² Uit dit huwelijk, dat nog geen vijf jaar duurde, werden drie kinderen geboren: Johannes Justus, Susanna Philippina Antoinetta en Boudewijn Franciscus. De vader van dit jonge gezin overleed reeds op 4 februari 1846 aan een kortstondige, doch hevige zenuwziekte. De weduwe zond een rondschrijven, waarin zij meedeelde dat de fabriek voorlopig zou worden voortgezet door haar zwager, Boudewijn Franciscus **Krantz**. Maar zij deed nog meer: na de fabriek aan hem verkocht te hebben trad zij met hem in het huwelijk op 22 maart 1848. De drie kleine kinderen hadden weer een vader, die vanaf 1849 in zijn kasboek vermeldt: Nieuwjaar eigen kinderen f 30, terwijl hij in de voorafgaande jaren een totaalbedrag van f 130 opschreef met de vermelding Nieuwjaar neven en nichten.

Wat komen we nu uit het reeds meermalen genoemde kasboek over de bezitter daarvan te weten?

In zijn Haagse vrijgezellenperiode vinden we hem als een cultureel, sociaal voelend en sportief man. Hij is lid van de Maatschappij van Schone Kunsten, de Maatschappij voor Toonkunst en de Engelse “Leesinrigting”, hij geeft geld aan een bijbelvereniging en een zendelinggenootschap en bezoekt de lezingen van Da Costa. **Krantz** betaalt voor plaatsen in de Grote

afb. 7. De Loodskerk of Waardkerk. Foto, 19de eeuw. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Kerk en de Kloosterkerk, terwijl hij ook een abonnement heeft op de “kerkebriefjes” (waarin de predikbeurten vermeld staan). Bij Van Stockum schaft hij verscheidene malen boekwerken aan en ook een boekbinder komt regelmatig op zijn onkostenlijstje voor. Voor de kinderen van zijn zuster Ewoutje Hendrika en haar echtgenoot Adriaan van Haaften Cluwen³ betaalt hij ieder kwartaal de muziekles, terwijl ook de pianostemmer door hem bekostigd wordt. Het sportieve element komt tot uiting in de uitgaven voor een jachtgeweer, jachtakte, visakte en paarden.

Het personeel krijgt een uitkering met Nieuwjaar en ter gelegenheid van de kermis en dat betreft niet alleen zijn eigen personeel, maar ook dat van zijn moeder en zuster. Maar wat doet hij met de 2000 Havanna sigaren voor f 126,50, die hij in november 1844 heeft aangeschaft? Een Kerstgeschenk voor de fabrieksarbeiders?

In 1848 vestigt hij zich in Leiden, in het woonhuis van zijn overleden broer. Van de indeling en de inboedel van dit pand aan de Oude Singel 88 krijgen we een aardig inzicht uit de inventaris van de boedel, die in 1846

door Geertrui Sala voor notaris A.P. Barkey getaxeerd is (bijlage 1). Waarschijnlijk heeft B.F. Krantz zelf niet zoveel hoeven inbrengen.

Leiden is op dat moment met zijn 39.000 inwoners de vijfde stad van ons land, na Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Vanuit Leiden zijn er al goede spoorverbindingen met vier treinen per dag in beide richtingen. Amsterdam en Rotterdam kan men in anderhalf, Den Haag in een half uur bereiken. Onze lakenfabrikant reist waarschijnlijk wel per trein, gezien zijn jaarlijkse abonnement op de Hollandsche IJzeren Spoorweg, maar een geliefd vervoermiddel schijnt ook het rijtuig te zijn. Maandelijks vinden we uitgaven voor de stal, betalingen aan wagenmakers, rijtuigschilders en koetsiers.

Het openbare leven wordt door een niet al te kleine groep van vooraanstaanden beheerst, die hun samenkomsten in sociëteit Amicitia hebben? Ook Krantz is bij zijn komst in Leiden lid van deze “heerensociëteit” geworden, voor 21 gulden per jaar.

Amicitia, in 1768 opgericht, kreeg in 1794 een eigen onderkomen in Breestraat 86, waar men zich kon onderhouden over de dingen van de dag, literatuur, staatkunde en waar men kon biljarten, kaarten, schaken en dobbelen. Ook was er een leestafel met de grote landelijke dagbladen. In 1846 kwam men op het idee om soirées musicales dansantes te houden, waarbij dan de dames van harte welkom waren. Wel moest hiervoor een aparte contributie van 12 gulden betaald worden, wat Boudewijn Franciscus Krantz ook deed, zodat hij met zijn Maria Antoinetta menig dansje kon maken. Men was trouwens toch wel danslustig bij de familie Krantz, gezien het feit dat regelmatig dansmeester de Planque betaald wordt.

Muzikaal is het gezin ook: het stemmen van wel drie piano's wordt door Krantz bekostigd, waarvan er dan twee in Den Haag staan. Mevrouw Krantz bezit een “vioolkast” en de oudste kinderen Jan en Suze gaan naar de muziekschool. Deze muziekschool wordt geëxploiteerd door de Maatschappij voor Toonkunst, die in 1834 opgericht is. Datzelfde jaar al waren er 42 leerlingen op de muziekschool, voor piano, zang, viool, altviool, cello, klarinet, fluit, fagot en gitaar.

Onder de “kwekelingen” van deze muziekschool bevindt zich een zeer talentvolle jongen, Willem Frederik Gerard Nicolai. Deze Lutherse weesjongen, beschermeling van majoor d'Auzon de Boisminart, is zeer muzikaal en men wil gelden bijeenbrengen voor een studie in het buitenland. Voor dat doel wordt op 1 maart 1849 in de schouwburg een concert gegeven met een opbrengst van f 992,47. Nicolai gaat naar het conservatorium in Leipzig, waar hij voor het toelatingsexamen slaagt. Er wordt een ondersteuningsfonds “Nicolai” opgericht, waaraan Prins Frederik 100 gulden en Krantz jaarlijks 3 gulden schenkt. Na studie te Dresden, Parijs, Berlijn en

afb. 2. Oude Singel. Het grote huis links is nr. 88. Foto J. Goedeljee (?). Eigendom van P.J. van der Zanden.

Wenen komt Nicolai in 1852 terug naar Nederland en geeft in januari 1853 te Leiden een concert, waarvoor Krantz drie plaatsen koopt (f 6).⁵

Ook het muziekgezelschap “Musis Sacrum” telt B.F. Krantz onder zijn leden. Vier keer per jaar betaalt hij f 4,50 voor dit in 1828 opgerichte gezelschap dat tot doel heeft “de bloei van en de liefde tot de Toonkunst onder de ingezetenen van Leiden te bevorderen en ter algemene veredeling en beschaving mee te werken, door goede concerten en de gelegenheid tot het oefenen en uitvoeren van uitgelezen muziekstukken”.

Culturele manifestaties vindt men verder in de Leidse Schouwburg. De lichtkroon in het midden van de zaal wordt opgehaald als de voorstelling begint. De toeschouwers, in het donker gezeten, kunnen de illusie van een andere wereld heviger, kleuriger en demonischer dan de duffe werkelijkheid van de burgermanssleur op zich in laten werken. Geen enkele toneelopvoering is denkbaar zonder muziek. Het orkest speelt niet alleen in de pauzes, maar vervult ook een duidelijke rol in de begeleiding van de dramatische aktie: klagende violen ter ondersteuning van het optreden van het ongelukkige meisje, de herkenningmelodie van de held, dreigende trommels van een naderend leger of politie. Men speelt Franse klassieken,

Shakespearebewerkingen, burgerlijke toneelspelen, melodrama's, kluchten, blijspelen en vooral historiestukken. Op 19 februari 1849 wordt "De Dochter van Dominique" opgevoerd, een blijspel met zang in één bedrijf, waarin vier verschillende rollen gespeeld worden door mejuffrouw Sablairolles, van wie een criticus meldt: "een kort en dik schuddegatje, dat op een winkeldochters toon een adellijke dame nabootst. Haar enige verdienste is niet oud te wezen".

De heer en mevrouw **Krantz** komen vaak in de schouwburg, ze hebben immers een jaarabonnement (f 16,50). Ook de concerten van Wetrens wonen ze geregeld bij. Lezen is eveneens een grote hobby: ze zijn lid van een leesgezelschap, schaffen daaruit ook boeken aan en ze hebben abonnementen op vele dag- en weekbladen. Zo zien we de Leydsche Courant, het Weekblad van Leyden, de Nederlander een staatkundig nieuws- en advertentieblad - en de Gemeentestem, een weekblad gewijd aan de belangen van de gemeenten in Nederland, waarin o.a. vermeld staat dat op 6 oktober 1851 de nieuwe burgemeester van Leiden, Mr. A.O.E. Graaf van Limburg Stirum plechtig geïnstalleerd is.

De kinderen **Krantz** kunnen ook lezen, ze hebben het althans geleerd: de jongens op de bijzondere school van T. v.d. Togt aan de Herengracht en de meisjes bij mejuffrouw **Malan** op de Langebrug en mejuffrouw A. van Brink op de Papengracht. Maar ook andere lessen worden gevolgd, althans er wordt betaald voor gymnastiekles en aan een schermmeester. Ook tekenmeester T.C. Bruining van de Oude Vest komt in het kasboekje voor.

Ziek is het gezin niet zo vaak. De artsen Aalbersberg, Hasebroek en Plaat komen uiterst weinig bij de uitgaven voor. Aalbersberg doet de bevallingen 50 gulden per keer -, de anderen zullen waarschijnlijk bij gewone ziektes dienst gedaan hebben. De apotheek is dichtbij, HA. Reiche op de Oude Vest.

Voor drukwerk gaat men naar C.C. van der Hoek, die de advertenties van huwelijk en geboorten plaatst, Sijthoff en La **Lau**. De heer deze huizes bestelt visitekaartjes bij La **Lau**, zijn echtgenote bij Sijthoff.

Ook in Leiden heeft **Krantz** een abonnement op het "kerkebriefje". Tevens betaalt hij voor plaatsen in de Hooglandse en Marekerk. Merkwaardig is het daarom dat de eerste twee kinderen uit zijn huwelijk met Maria Antoinetta Kist in de Waardkerk gedoopt zijn, terwijl Jeane Aldonce, geboren in 1852, en Comelis Hendrik, geboren in 1853, in geen enkel doopboek terug te vinden zijn, hoewel ze volgens het kasboek wel gedoopt zijn, aangezien de vader kerkgiften ter gelegenheid van het dopen vermeldt. Voor Jeane wordt in december 1852 f 110 en voor Comelis in februari 1854 f 112 betaald (bijlage 11).

Aan huishoudgeld gaat gemiddeld 200-300 gulden per maand op, ter-

afb. 3. Boudewijn Franciscus Krantz.

wijl de gasprijs gemiddeld 55 gulden per jaar bedraagt. Maar de familie verblijft niet alleen in Leiden. Langs het Warmonderhek, waarvoor een abonnement van **12** gulden betaald wordt, trekt men naar het buiten Lapinenburg, onder Hillegom, tweeëneenhalf uur rijden van Leiden. Voor deze buitenplaats wordt een huur van 50 gulden per maand betaald, terwijl er ook veel plaatselijke werklieden arbeid verrichten. Als posten voor Hillegom vinden we personele belasting, hondenbelasting, een plaats in de kerk en de Haarlemsche Courant.

In het laatste halfjaar van het kasboek (1854) verdwijnt Lapinenburg van het toneel. Die plaats wordt nu ingenomen door het huis Berbice in Voorschoten, dichterbij huis, maar wel duurder, namelijk 100 gulden per maand. Ook hier wordt personele belasting betaald, er werkt een tuinbaas, men maakt gebruik van de diensten van een Voorschotense huurkoetsier en de jongen op Berbice krijgt één gulden om kermis te vieren.

Het kasboekje van Boudewijn Franciscus Krantz geeft niet alleen namen, functies en cijfers. Tussen de regels door komen personen tot leven, leden van een familie die voor Leiden van groot belang is geweest.

Op 28 augustus 1856 overlijdt **Maria Antoinetta Krantz** in Voorschoten, waarna de weduwnaar op 8 juni 1859 hertrouwt met een jongere zuster van zijn overleden vrouw, Hendrika Francina Kist. Uit dit huwelijk worden nog vijf kinderen geboren.

Boudewijn Franciscus Krantz, geboren 3 januari 1806, zet zich voor zeer veel zaken in de stad in, zoals o.a. de oprichting van het Werkhuis. Hij is jarenlang lid van de Leidse gemeenteraad en sterft, door velen diep betreurd, op 8 december 1878.

BIJLAGE 1

Inventaris van de boedel van wijlen Johannes Justus **Krantz** getaxeerd door Geertrui Sala

(archief notaris A.P. Barkey, 1846, nr. 50)

op de droogzolder

17 kleerstokken, 1 blad en 2 schragen	f 12
---------------------------------------	------

op een achterzolder

15 kleêrstokken, 8 tuinstoelen en eenige latten	14
---	----

haard en bak, 1 kinderwagen, 1 hor, 1 koffer en eenige oude kleeden	10
---	----

1 vlag en stok	5
----------------	---

op de Mangelkamer

4 gordijnen, 2 tafels en 5 stoelen	10
------------------------------------	----

1 pers, 1 mangel, 1 lessenaar, 1 kist, 1 waschmand en 2 kleêrbakken	44
---	----

eenige gordijnen en oud goed	10
------------------------------	----

op een boven achterkamer

3 gordijnen, 8 stoelen, 1 tafel en kleed	30
--	----

2 schilderijen, 1 lessenaar en 1 bankje	15
---	----

1 keldertje en 2 inktkokers	5
-----------------------------	---

5 stokken en foudraal	3
-----------------------	---

1 kleed en kagchel	30
--------------------	----

3 zijden dassen, eenige bretels en 1 pels	40
---	----

3 jassen	12
----------	----

1 zwarte jas en rok	16
---------------------	----

2 jassen en 1 vest	14
--------------------	----

1 reiszak, 3 paren laarzen en 12 paren schoenen	10
---	----

9 broeken	12
-----------	----

6 vesten en 1 jas	3
-------------------	---

1 chambreloup, 3 overjassen en 1 mantel	36
---	----

2 petten, 2 mutsen en toiletdozen met gereedschap	5
---	---

4 hoeden en dozen	1.50
-------------------	------

5 witte broeken, 1 laken dito en 4 vesten	14
---	----

25 paren sokken en eenige handschoenen	2.50
--	------

12 overhemden en 13 hemden	30
----------------------------	----

12 broeken en 8 slaapmutsen	11
-----------------------------	----

5 wolse hemden, 1 dito muts en 4 paren sokken	1.50
---	------

5 halve hemden, eenige kragen, 15 doeken en eenige handschoenen	10
---	----

op een boven voorkamer

2 valgordijnen, 2 meubelgordijnen, 1 spiegel en 2 schilderijen	f 25
1 waschtafel en toebehooren, 1 hekje en 6 stoelen	56
1 cilinder bureau en scheerdoos	20
2 kandelaars, 1 nachtlamp en kleinigheden	9
1 tafeltje en pot en 1 ronde tafel	11
1 ijzeren kist	16
1 kleed en karpert	14
1 ledikant met wit behangsel	20
2 stroomatrassen, 1 paardenhaire dito, 1 peluw, 1 kussen, 1 wollen deken en 1 spreij	3.5
1 fortepiano, muzijk-kastje en tabouret	200

op een dito kamer

1 valgordijn en meubelgordijn, 1 uitsteekspiegel, 2 stoelen en 1 waschtafel	32
1 ledikant met saai behangsel	20
1 stroo matras, 1 paardenhaire dito, 1 bed, 1 peluw, 2 kussens, 1 wollen deken en 1 spreij	50
1 kleed	2

op een portaal

2 gordijnen, 1 plank en 1 kleed	10
---------------------------------	----

op de meidenkamer

1 gordijn, 1 spiegeltje, 1 tafeltje, 4 stoelen, 1 schilderijtje, matten en 1 karpert	6
2 bedgordijnen, 1 stroo matras, 1 bed, 1 peluw, 2 kussens, 3 wollen en 1 katoenen deken	30
1 droogrek, 1 bankje, 1 vuurmand, 2 mandjes, 1 tafelbak en kuipje	4

op de provisiekamer

1 gordijn, 2 schalen en balans, 1 tafeltje, 1 stoel, eenige trommels en bussen en oude kleeden	7
--	---

op een boven achterkamer

2 gordijnen, 3 stoelen, 1 tafeltje, 1 spiegeltje, 1 vuurmand en kleed	8
2 bedstede gordijnen en rabat, 1 bed, 1 peluw, 1 kussen en 2wollen dekens	30

op de kinderkamer

2 gordijnen, 1 spiegeltje, 1 tafel en 4 stoelen	16
1 chifonière en 1 ladetafel	19
1 hekje, 2 stooven en 1 kleed	10
1 blaadje, 4 trommeltjes, 1 broodmand en eenig theegoed	4

op een boven voorkamer

2 valgordijnen, 2 meubelgordijnen en 1 spiegel	f 30
1 waschtafel en toebehooren en 7 stoelen	42
1 buffetafel en ronde tafel	17
1 pendule, 2 kandelaars en eenige kleinigheden	30
1 kagchel en toebehooren en 1 doofpot	14
1 ledikantje, 2 matrasjes, 1 kussen, 1 wollen en 1 katoenen deken	20
1 nachttafel en wieg met toebehooren	14
1 ledikant met saai behangsel	50
1 stroo matras, 2 paardenhaire dito, 1 peluw, 2 kussens, 1 wollen en 1 katoenen deken	70
1 bedtafel en tinnen pot, 3 stooven, 1 kleed en 2 karpetten	25
1 mahoniehouten linnenkast	70

op een dito kamer

1 valgordijn, 1 penanttafeltje, 2 stoelen, 1 bureau, 1 kleed en 1 kabinet	37
46 lakens	69
66 sloopen	33
10 tafellakens en 70 servetten	65
100 handdoeken	30
70 theedoeken en vaatdoeken	10
6 oude lakens, 2 schorten, 3 schoorsteenvallen en 1 overtrek	8

op de trappen en portalen

eenige loopers en roeden	10
--------------------------	----

in een provisiekast

1 taartenpan, 1 koperen ketel, 1 ijzeren pan, 3 vormen, 1 blaker, 1 tafelschel, 1 blikken ketel en eenige kleindigheden	18
--	----

op de opkamer

1 valgordijn en meubelgordijnen en 2 horren	26
1 spiegel en 2 schilderijen	60
1 speelafel, 1 ovale tafel, 1 theestoof, komfoir en koperen ketel	26
5 stoelen en 2 stooven	36
1 kagchel en toebehooren	20
2 kandelaars en 1 inktkoker	4
1 kleed en karpet	17
8 kandelaars, 6 flesschen bakken en 3 koffiekannen	9
1 theeblad, 1 theeservies met 18 koppen en schotels, 1 messenbak en 1 pijpenlade	16
1 glazen stolp, 1 karaf, 1 olie- en azijnstel, 1 theeblad, 1 theekistje, 2 theeserviezen, 9 schoteltjes, 7 kopjes, 2 kommetjes en 1 trommel	8

19 champagneglazen	f 20
80 differente wijnkelken	16
18 rijnwijn glazen	2
47 punsch - en bierglazen	7
12 karaffen	18
4 fruitschalen, 8 zoetschalen, 4 compotten, 1 roomkom , 2 botervlootjes, 1 suikermantje en 1 melkkan	48
4 zoutvaten, 2 mostaard potten en 2 peperbussen	14
2 likeurstellen en 1 olie- en azijnstel	11
4 bronsen kandelaars en 2 pleete dito	
1 karaf, glas en 2 rijnwijn flesschen	3
2 omberdoozen	4
<i>in de Kelder</i>	
1 vliegengkast, 1 stelling en eenige houten bakken	
<i>in de Keuken</i>	
1 kookkagchel en 1 koperen ketel	16
2 ijzeren potten, 1 doofpot, 1 tang, schop en ketting	6
1 koperen deksel en rand, 1 dito plaat, 1 kaarsenbak, 1 turfbak en 1 blikken bak	6
4 stoelen, 1 tafel, 1 filtreer machine, 1 Vriesche klok en 1 blaaspijp	12
1 kast, 1 theeblad, eenig theegoed, 1 tafelkomfoir en 2 ketels	4,50
2 theestooftjes, 1 koper keteltje, 1 vijzel en stamper, 1 nachtlamp, 3 blikken blakers met snuiters, 1 mantje met lepels, vorken en messen en eenig different aardewerk	7
1 koperen spaan, 1 lepel, 1 lamp, 1 hakbord, 1 rooster, 1 hakmes en blikwerk	4
1 koperen spuit, 2 theestoven, 2 ketels en komforen, 1 salade emmer en stofgereedschap	15
3 ijzeren potten, 2 houten en 1 blikken emmer, 2 tobbes, 1 ijzeren rooster en eenig mandenwerk	6
<i>in de gang</i>	
1 lamp, 1 barometer, 1 bank en loopers	38
<i>in twee vaste kasten</i>	
90 borden, 18 schaaltes, 4 sauskommen, 1 terrine, 1 vischschotel en plaat en 4 fruitschalen	20
6 porceleinen schaaltes, 2 botervlootjes en 12 borden	8
2 eijerrakken, 1 trommel en kruidenglas	7
1 koperen stoof, 2 blikken emmers, 1 strijkplank en 2 parapluïen	10

in de Zijkamer

2 valgordijnen en meubelgordijnen en 4 horretjes	f 60
1 spiegel, 1 trumeau met marmer blad, vaas en stolp	55
9 mahoniehouten stoelen en 2 banken	83
1 ronde trektafel en bladen	80
1 speeltafel, 2 lampen en 1 voetenbankje	50
6 schilderijen	60
1 boekenkastje, 2 vazen en stolpen, 1 lessenaartje en vuurscherf	55
eenige boeken	40
1 porcelein-tafel	50
2 kandelabres en 1 déjeuné	30
eenige porceleinen en christallen ornamenten	40
1 pendule, 2 porceleinen vazen en 2 lusters	76
1 kagchel en toebehooren	40
1 kleed en karpét	140
1 kroon	20

in de Suite

2 valgordijnen en meubelgordijnen en 1 spiegel	60
8 mahoniehouten stoelen	56
1 kanapé	50
1 dessert tafeltje	25
1 buffet, 1 lampje en 6 stooven	16
1 kagchel en toebehooren	30
4 lampen en 2 porceleinen vaasjes	8
1 mahoniehouten wieg en toebehooren	10
1 mahoniehouten trektafel en bladen	30
1 schilderij, 3 trommeltjes, 1 blaadje en 1 tabaksdoos	5
54 tafelmessen, voorsnijmes en vork	15
1 kleed en karpét	60

in de Tuinkamer

5 gordijnen, 2 schrijftafels en 6 stoelen	52
1 bloemmand, 1 tafeltje en kastje met koper	52
1 kagchel met toebehooren en 1 kleed	18

in het Kantoer

1 lessenaar, 1 schrijftafel, 3 gordijnen, 3 lampen, 5 stoelen, 2 tabouretten, 1 pendule en 1 kagchel met toebehooren	80
---	----

in de Stal

2 paarden	375
1 barouchet	450

1 charetteop 4 wielen	f 350
1 span tuigen met koper	15
1 éénpaardstuig	10
1 dito	5
1 zadel en rijhoofdstel	15
2 zweepen	8
2 paardendekens met singels	20
1 dito	8
1 kruiwagen en stalgereedschap	12
eene partij hooi	80
Totaal	f 5053

Ongemunt goud en zilverwerk

getaxeerd door Jacobus Johannes Groen

1 goud horologie	f 40
1 horologie	28
1 gouden speld	2.50
2 dito spelden	4.50
3 dito knoopjes	1.20
1 dito ring, wegende 4 wigtjes	4.80
1 dozijn zilveren lepels en vorken, wegende 14 oncen 5 lood	147.45
6 dito en dito, wegende 6 oncen 8 lood	55.10
1 zilveren vorkje, wegende 2 looden	1.60
2 dito sauslepels, wegende 1 once	8.10
1 souplepel, wegende 1 once 5 looden	12.15
1 zilveren salade lepel en vork, wegende 1 once 3 looden 5 wigtjes	10.95
2 dito suikerstrooijers, wegende 6 looden	4.65
2 dito zuurvorkjes	1.50
12 dito theelepeltjes, 1 zeef en suikertang, wegende 13 looden 5 wigtjes	10.95
1 dito trekpot en melkkan, wegende 5 oncen 7 looden	46.15
6 dito lepeltjes, wegende 7 looden	5.65
1 koperen horologie	3 - -
Totaal	388.25

BIJLAGE 11

Kinderen uit het huwelijk van Johannes Justus **Krantz** en Maria Antoinetta Kist:
Johannes Justus geb. 9- 5-1842
Susanna Philippina Antoinetta 19-12-1843
Boudewijn Franciscus 15-10-1845

Kinderen uit het huwelijk van Boudewijn Franciscus **Krantz** en Maria Antoinetta Kist:
Maria Antoinetta 13- 2-1849
Amoldus Justus 13-10-1850
Jeane Aldonce 3-11-1852
Comelis Hendrik 20-11-1853
Henrietta Francina 20- 4-1855

Kinderen uit het huwelijk van Boudewijn Franciscus **Krantz** en Hendrika Francina Kist:
Willem **Herman** 12- 4-1860
Leonard Pieter 23- 3-1861
Justina Maria 17- 1-1864
Jeane Aldonce 18-12-1864
Antonie Boudewijn 5-12-1867

AANTEKENINGEN

Voor hun medewerking wil ik hartelijk danken Drs. B.N. Leverland en Drs. A.B. Hendriks van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden en Mr. D.E. **Krantz**.

1. Kasboek van B.F. **Krantz** (1840-1854), gekocht op de veiling van 9/10 december 1975 bij Van Stockum, Den Haag, nr. 923, uit de verzameling van J. de Koning door Drs. R.E.O. Ekkart.
2. Aangetekend op 16 juli 1841: Johannes Justus **Krantz**, lakenfabriek, 38 jaar, zoon van Johannes Justus **Krantz** en Cornelia Sibilla van der Laar, met Maria Antoinetta Kist, 26 jaar, dochter van Antonie Kist en **Susanna** Philippina du Cloux.
3. Kinderen van Ewoutje **Hendrika Krantz** en Adriaan van Haften Cluwen: Agneta Gerarda, Cornelia Justina, Louisa Sophia, Johanna Justina en **Herman** Jan.
4. P.J. Blok, "Amicitia", *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908), p. 92-119; H.A.C. Branderhorst, *200 jaar Sociëteit Amicitia Leiden*, [Leiden, 1968].
5. W.F.G. Nicolai (Leiden 20-11-1829 - Bloemendaal 20-4-1896) werd directeur van de Koninklijke Muziekschool en dirigent van het Toonkoren in Den Haag. Hij componeerde o.a. een oratorium, liederen en duetten.

STUDENTEN EN BURGERS

Een wandeling door Leiden anno 1853

door

P.J. van der Zanden

*“Das **Aechte** bleibt der Nachwelt unverloren”*

Goethe

Een nevelige najaarsochtend. De zon wil af en toe wel eens even tussen de vette, grauwe wolken doorkomen. Ik sta bij een simpel monument voor de studentensterflat te Leiden: een ouderwets gekleed heer in ontspannen houding peinzend in zijn stoel. Het beeld van Piet Paaltjens, de **student**-dichter.¹ “Piet!!” roep ik. Geen reactie. Wat wil je? Het beeld is van brons. Nogmaals: “Piet!!!”. Stilte. “François!!” – Ik probeer zijn doopnaam. Het beeld blijft roerloos. “Frááááns!!” – Zo werd de jonge Haverschmidt immers thuis te Leeuwarden genoemd – Geen teken van leven. Mijn laatste poging: “Haas!!”. Om de bronzen mond plooit zich een **glimlach**. De naam, die hij in zijn studententijd van zijn vrienden kreeg vanwege zijn snelvoetigheid, heeft het wonder verricht. Rustig komt hij uit zijn zetel overeind en kijkt vanaf de hoge sokkel op mij neer. Achter ons schiet een vrachtauto over de **Haagweg**. De chauffeur heeft niet in de gaten, dat hier een wonder gebeurt.

Haas springt van zijn voetstuk. En op dat moment draait de tijd klok zo’n 125 jaar terug. De vrachtwagen lost in een brokje nevel op. De **studentensterflat** zakt in de grond, de stad Leiden trekt zich terug als een samenvloeiende vochtplek op een glasplaat. Waar Leiden Zuid stond zien wij weer grazige weiden en de brede **Haagweg** krimpt ineen tot een smalle **dijk**-weg, die wij weer Hooge **Rijndijk** mogen noemen. Op de Rijn doemt uit het niets een getaand zeil op: de stadsboeier, zeilend van de Stadstimmerwerf naar....?

Piet Paaltjens staat in “levende” lijve voor mij, in zijn redingote sprekend gelijkend op zijn alter ego, de student in de theologie François **Haver**-schmidt. Ik maak mij bekend: een beminnaar van Oud-Leiden en bewonderaar van zijn geesteskinderen, de gedichten, in zijn studieperiode gewrocht.

“Hebben mijn rijmelarijen dan meer dan een eeuw overleefd?” vraagt hij verwonderd. Ik bezweer hem, dat hij beslist nog niet vergeten is, al staat

*afb. 1. Piet Paaltjens op zijn sokkel.
Foto P.J. van der Zanden, 1987.*

zijn beeltenis niet in de galerij der grote poëten, maar wel voor het woonblok van zijn collegae, de studenten.

“Wij woonden op kamer in de stad”, peinst hij. Ik stel voor samen eens een kijkje in die stad te gaan nemen. En daar is hij direct vóór, gelijk hij, waar hij ook als predikant stond, te Foudgum in Friesland, te Den Helder of in het zwarte Schiedam, met zijn hart nog was in de stad, waar hij zijn onbezorgde studentenjaren beleefde. Maar voor wij op stap gaan, wil hij eerst nog eens zien wat de jongelui van 1980 op zijn sokkel hebben geschreven. Ik leg hem uit, dat dit een kunstuiting van 1980 genoemd wil worden en dat het “Graffiti” heet, maar het is heel duidelijk, dat hij voor dit stom gekalk weinig waardering kan opbrengen en hij is bedroefd als ik hem vertel, dat het enige middel om deze uitingen van leeghoofdigheid te doen verdwijnen, de tijd is, die de kleurige kreten op den duur zal doen verbleken. “Ik zal het wel uitzitten” monkelt hij!

Wij gaan nu werkelijk stappen, maar moeten eerst nog een stukje door het weiland banjeren om de Rijndijk te bereiken. De lucht van de koeievlaaien wordt allengs meer vermengd met die van vers gezaagd hout, afkomstig, neen, niet van één, maar van drie fraaie houtzaagmolens. Want naast de trotse “Heesterboom” die de Leienaar van nu welbekend is, staan er nog twee, de achtkant “De Eendracht” en de paltrokmolen “De jonge Pauline”.²

Wij gaan verder stadwaarts, want in Leiden zijn wij nog niet; het is hier gemeente Soeterwoude. Piet is verheugd, als hij hoort, dat de plek waar hij

afb. 2. Rijnsoever bij de Boshuizersluis, afgebroken in 1897. Foto J. Goedeljee.

vereeuwigd is, inmiddels toch wel een echt stukje Leiden is geworden. Al wandelend kunnen wij ons vermeien in het aanzicht, links, van fraaie tuinen. Eerst “Bijstad”, een buiten zonder huis? Of is het een voorloper van de volkstuintjes? En dan Veld- en Rhijnzigt.³ De zon is nu geheel doorgekomen en het is aangenaam wandelen in dit fraaie herfstweer. Aan de overzijde van de Rijn nog meer buitenplaatsen: Rhijnzigt, Bloemlust en Oranjestad.

Gaande over de Boshuizersluis komen wij bij de Wittepoort. Over een paar jaar zal men hier kunnen overvaren naar de “Zweminrigting” bij Rhijnzigt. Het idee, dat men dan in het Galgewater kan poelen, doet mij nu al lichtelijk rillen, en niet van de kou. Hoewel, het water ziet er nog helder uit.⁴ De Wittepoort laat ons door. Wat een rust, als wij het Noordeinde betreden. Geen rollend blik en (nog) geen stoomtram. Slechts voetgangers ontwaren wij, en af en toe een koetsje. Maar toch: snelverkeer. Fier trekt een rijtuig voorbij, bespannen met vier paarden, de hoofden getooid met kleurige pluimen.⁵ “De Vier van Van Hees” weet Piet. Vermoedelijk op weg om een promovendus op te halen. Ik ben wég van het fraaie vierspan, maar Piet ziet liever een paard onder de man: “Een van Stegerhoeke’s kleppers”, mijmert hij.⁶

afb. 3. Hoek Noordeinde-Kort Rapenburg met hotel "Plaats Roijaal" of "De Plank". Foto J. Goedeljee.

Op de hoek van het Rapenburg zien wij een fraai oud pand: de bakkerij van Garré. Daarboven woont Dorus de Mooije, één van Piets vrienden. Maar het heeft geen zin om aan te bellen. De mooie Dorus zal nog wel in zijn schoonheidsslaap verzonken zijn. Op de andere hoek, van het Kort Rapenburg, "Plaats Royaal", een van Leidens hotel-restaurants? Hier overleggen wij een ogenblik. Piets hart trekt naar de Breestraat. Maar ik haal hem over eerst linksaf te slaan, om langs het Kort Rapenburg, nog een gezellig grachtje, over de Bostelbrug, door de Paardensteeg de Blaauwpoortsbrug te bereiken. Dat is nog een pittoreske ophaalbrug met dubbelval.*

De Steenstraat brengt ons de stad weer uit. Want buiten de Rhijnsburgerpoort is het nog zeer, zeer landelijk. Het stationsgebouw van de Hollandsche IJzeren Spoorweg staat midden in het groen. De weg, die naar het

afb. 4. Stationskoffiehuis "Zomerzorg", ca. 1880. Foto J. Goedeljee.

station leidt, heet nog Rhijnsburgerweg. Wel vinden wij hier twee bekende etablissementen: Zomerzorg en Zomerlust. Bij het eerste wippen wij naar binnen en worden begroet door de heer Jacobus Couvée, die ons een heerlijk kopje koffie serveert. Natuurlijk moeten wij de tuin bewonderen. Want hier brengen de "jeunesse" van Leiden en de aanzienlijken hun zondagmiddag door. De trots van Couvée is de vijver. Vroeger heette het "koffijhuis" dan ook "Vijverlust" en de vijver was bevolkt met baars. Nu met goudvisjes en dat maakt Piet's hart week. Immers, zo dicht hij in "De Drie Studentjes":

*"Nooit, zei hij, daalde de zonne
Zóó blozend van wellust in zee,
Als toen hij voor 't eerst haar zag kijken
Naar de goudvischjes van COUVÉE."*

En:

*'Nooit speelde 't korps van DUNKLER
"Das Bild der Rose" zo zoet,
Als toen zijn blik den blikslag
Dier bleke roos had ontmoet."*

afb. 5. "Zomerlust". Foto J. Goedeljee.

Die zondagmiddagen, onder de smachtende tonen van de blazende grenadiers onder Dunkler, en die blikken! Het zijn voor Piet duidelijk zulke intieme herinneringen, dat ik er niet verder op in wil gaan.

Dan is Zomerlust aan de beurt. Ook hier liggen herinneringen, weliswaar wat ruiger. Want daar, in de bovenzaal, voltrekt zich het historisch gebeuren, beschreven in "Jan van Zutphen's Afscheidsmaal". Pieter maakt daarin een nog veel grotere sprong naar het verleden dan wij thans doen; het speelt in 1257! En hier krijgen alle aanwezige vrienden hun romantische bijnamen: 9

*Daarbinnen geeft JAN VAN ZUTPHEN
Voor de allerleste male
Zijn wakkeren vrienden ten afscheid
Festijn in de opperzale.*

*Want, als 't weer daagt in 't oosten
Tijgt ZUTPHEN's dapper heere
Met het roode kruis op den schouder
Naar het land van Overmeere.*

afb. 6. François Haverschmidt als student.

Aan de rechterzijde van de gastheer zit **Jacobus van Meerenbergen** met zijn zoete lach, die zelfs nonnetjes tot wereldse grappen kon tergen. Links is gezeteld de Astroloog, de trouwe leidsman en raadgever, die daarom ook wel Vader genoemd wordt. Prachtige verzinsels zijn ook **Janus van Steenbeek**, die zo moet lachen om de zwarte slotvoogd van **Bommel**, die op zijn beurt de rug van het slapende **Cocqjen van Gorcum** als trommel gebruikt. Verderop zit **Karel de Kaper** naast **Peter den Langen**. Maar daartussen zingt nog de **Edele van Mackum** zijn Friese tafelzangen. Dan zijn er nog **Jan van den Bossche**, zo fel gebeten op kloosters en papen en **Dorus de Mooije**, die wij al aantreffen in het Noordeinde, zij het slapend, maar die op deze plaats en dit uur wel wat beters te doen heeft dan te slapen! Eregasten zijn **Zutphens grijze lijfarts** en zijn broeder, die met **Janje van de Rotte** de kelen laven aan de druiven van het lauwe **Spanje**. Vergeten wij vooral niet **Eli-gius**, die zometeen het feest op onelegante wijze zal verstoren en last not least **Melchior**, de page, de minst aanzienlijke, die toch zo'n belangrijke rol speelt. **Piet** zelf is de minstreel, die vier jaar geleden verdween en nu als dode wordt binnengebracht, maar tot ontzetting van de aanwezigen aanstalten maakt om een lied aan te heffen. Deze wisseling van klucht naar tragiek nu is helemaal **Piet Paaltjens**. Gelukkig verstoort **Eligius** dit dramatische keerpunt, door plots onder de tafel te schieten: "Dat komt van de malvezije!"

De herinnering aan het luisterrijke feest brengt onze **Piet** in een zeer opgewekte stemming en samen halen wij de gebeurtenissen in "Zomerlust" nog eens op. Maar wij moeten verder en wandelen weer stadwaarts. Dit-

afb. 7. De Breestraat met de oude sociëteit "Minerva", ca. 7875. Foto J. Goedeljee.

maal gaan wij over de Leeuwenbrug links af, langs de Vestwal tot bij de molen "De Valk". Die is nog in vol bedrijf en maalt het koren, dat het een lust is. Door het Wijkstraatje komen wij op de West Dwars of IJzeren Gracht met zijn vele logementen voor de marktbezoekers uit de omtrek. Vandaag is het rustig, geen beestenmarkt. ¹⁰

De Haarlemmerstraat laten wij links liggen. Weliswaar wonen daar de gebroeders Adriaans, maar Piet heeft dorst! Dus nogmaals door de Paardensteeg om aan te leggen bij "Ruimzicht", waar men het koele Franciskaner bier schenkt. Wij genieten op de waranda van een glas gerstenat én van het riant uitzicht over het Galgewater. Zó beroemd is dit café om het voortreffelijke bier, dat het tot aan de afbraak in 1907 onder de naam "Franciskaner Brau" bekend zal zijn.

En dan nu óp, naar de Breestraat, de slagader van het Leidse leven, met de "kroeg" als hart, maar dan alleen voor de "heeren" corpsleden. Bijna

plechtig betreden wij Sociëteit Minerva en gaan binnen in de grote zaal. Die is heel wat ruimer dan het zaaltje in de oude soos op Rapenburg 19, die men een paar jaar geleden, in 1844, moest verlaten. De zaal is bijna leeg, het is dan ook nog voor drieën, het tijdstip waarop de sociëteit vol loopt en wij gaan daarom door de gang naar de tuin. En zowaar, daar klinken enthousiaste kreten. Piet wordt uitbundig begroet door de boezemvrienden Sand en Kaai.

Natuurlijk moet ik voorgesteld worden; een buitenstaander betreedt niet zomaar de kroeg! En zodoende verneem ik, dat Sand rechten studeert, uit Tiel afkomstig is en op de Nieuwe Rijn woont bij Corts. Kaai is eveneens aanstaand jurist, komt uit Alkmaar en woont ook langs de boorden van de Rijn, bij Theys.¹¹

Wij vinden een gezellig plaatsje in de tuin, en natuurlijk moet er iets gedronken worden op de kennismaking. Het is wel heel duidelijk, dat Piet in deze kring een graag geziene kornuit is. Uitbundig, nee, dat is hij niet, maar zodra hij het woord neemt, hangt ieder aan zijn lippen. Zijn conversatie is rustig, maar boeiend, bovenal doortrokken van een fijne geestigheid, zoals die ook uit zijn gedichten spreekt. Op zo'n moment moet men al een doortrapt zielenkenner zijn om iets van de zwaarmoedigheid, die zijn wezen zo beheerst, te bespeuren. De vrolijkheid van zijn vrienden beurt ook hem op. Hij vindt graag bij anderen, wat hemzelf ontbreekt.

En dan... maak ik het historische moment mee, dat er door de Vrouwensteeg een lief meisje passeert, waarvan Haas terloops weet te vertellen dat zij in stilte geëngageerd is met een luitenant, waarop Paal hevig ontstelt:

“Wat mankeert je PAAL” riep SAND weer

“Je wordt zo bleek als de dood!

Neem een dubbelgebeide!” “Nee, DUNDAS”¹²

Schreeuwde HAAS “Breng gauw een glad rood”¹³

Piet knapt zichtbaar op van de rode consumptie en wij besluiten verder te stappen. Kaai en Sand zullen ons een eindje vergezellen, hun doel is het bierhuis van Vater Muller. Maar eerst nemen wij nog een kijkje in de etalage van de boekhandel P.H. van den Heuvel¹ tegenover de Vrouwensteeg op Breestraat 333. Ik moet wel even met de ogen knippen; voor mij is dit no. 49: “Hotel Central”. Zoon Melchior van den Heuvel¹ is de page bij het reeds beschreven afscheidsmaal.

Wij blijven keurig rechts houden op de Breestraat. Op no. 3¹¹ weer een bekende naam: Jongmans. Voorwaar de bekendste onder de 39 snijders, die thans in Leiden schaar, naald en draad hanteren.¹⁴ Vermoedelijk heeft hij ook model gestaan voor de schets van Alexander Ver Heull, een paar

afb. 8. “De Koophandel” aan de Breestraat. Foto ca. 1860.

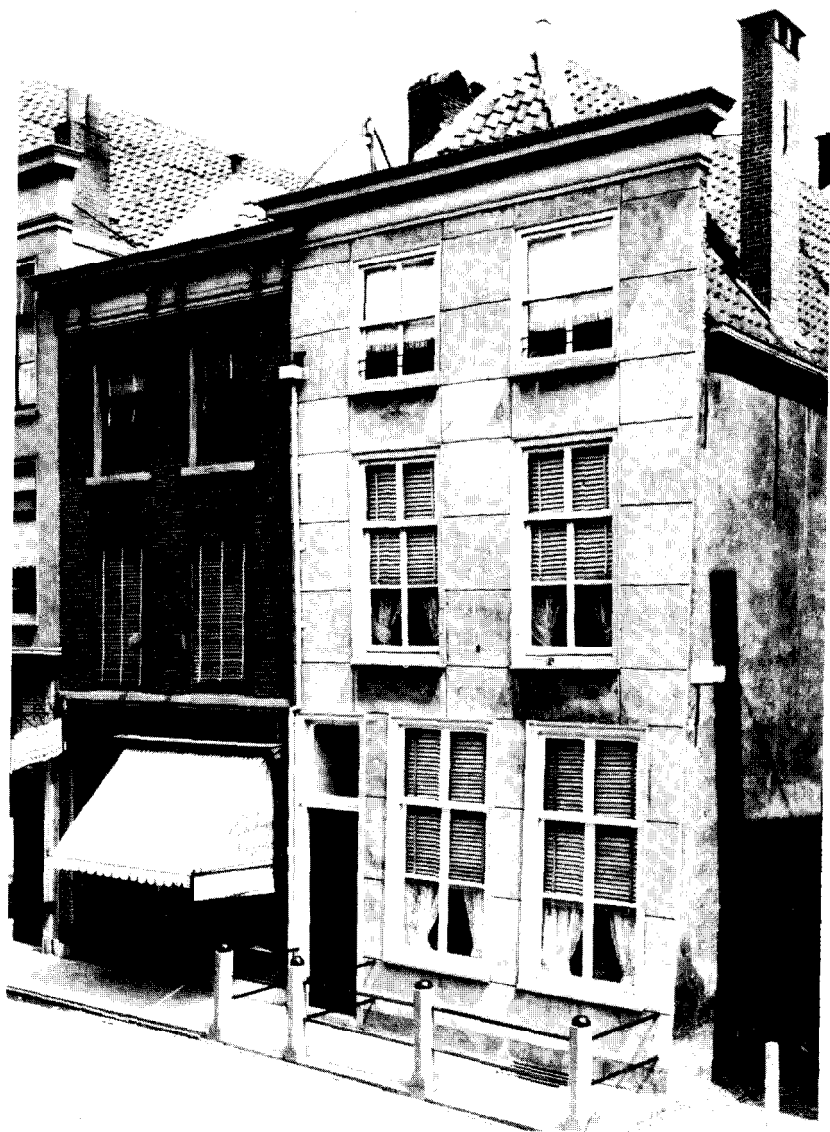
afb. 9. Hetzelfde pand in nieuwe gedaante: café “Neuf”, 1885. Foto J. Goedeljee.

jaar geleden, in *Zoo* zijn er!, waar de beer van de student bij de kleermaker onderwerp is van een geestige tekening. Piet dicht over hem:

*En JONGMANS, toen hij mij gistren
De maat voor een pantalon nam,
Keek van mijn magerheid zóó op,
Dat ik dacht, dat hem iets overkwam.
(Immortellen LX)*

Een goed mens moet dat zijn, meer onder de indruk van de slechte lichamelijke toestand van zijn klant, dan van de 880 gulden, die Alexanders held hem schuldig is!

Even verder, tegenover het stadhuis, wippen de vrienden binnen bij “De Koophandel”, om wat sigaren te kopen. Dat is tegen de gewoonte in, want meestal begunstigen zij Blaauw op de Botermarkt.¹⁵ Genoegelijk paffend aan onze geurige rokertjes vervolgen wij de wandeling.

afb. 1 O. Breestraat 7 78 (P.J. W. Knaap) en Breestraat 120 (M.J. van Wezel). Foto J. Goedeljee, ca. 7885.

Ditmaal gaat onze aandacht naar de Noordzijde van Leidens hoofdstraat: bij no. 236 een enthousiaste begroeting. Bij coiffeur Knaap komt juist Peter den Langen naar buiten, vers gekapt en geurend naar Bouquet de Mogador! ¹⁶ Knaap wordt door Piet vereeuwigd met de bekende strofe:

*Toen KNAAP mij de laatste maal knipte,
Was hij aangedaan onder zijn werk.
“Wat wordt U al grijs” sprak hij somber,
“Ik vrees U studeert te sterk.”*

Natuurlijk moet de lange Peter even zijn hoed afnemen, om Knaaps haar-kunst te laten bewonderen. Voor mij is het een zeldzame belevenis; wij staan rustig midden op de Breestraat te babbelen! Maar de vrienden staan te trappelen, het bierhuis van Vater Muller lokt.¹⁷

Het café, tevens studententafel, is gevestigd op Breestraat 269. Het heeft een knusse serre, vanwaar men een fraai uitzicht heeft op het kruispunt Breestraat, Gangetje, Hoogewoerd en Steenschuur. Bijna vergeet ik het onaanzienlijke straatje, dat nu nog de onwelluidende naam draagt van S tinksteeg. In de serre dient men plaats te nemen in halfliggende houding, de stoel achterover gewipt en de voeten op de balustrade, de aandacht gericht op al wat passeert, in het bijzonder op de representatrices van het zwakke geslacht. Verwacht wordt daarbij een jurering betreffende de jongedames, variërend tussen orentuitende lof en een misprijzend stilzwijgen.

Wij nemen hier afscheid van Sand en Kaai. Zij betreden de bierhal, waar, naar zij verwachten, de heer Muller hen zal laven, en, voor zover de pecunia het toelaten, spijzen. Voor Piet is dit niet weggelegd, immers:

*Vater Muller ontzei mij zijn tafel.
Zij verliep anders helemaal.
Mijn holle kaak deed de lui denken,
Het eten was bij hem zo schraal.*

Het zal wel zo'n vaart niet lopen. Piet belooft althans zijn vrienden, dat hij, zodra hij zich van mijn persoon ontdaan heeft, terug zal keren. Hij wordt kennelijk verlost door de heerlijke geuren, die ons vanuit Mullers restauratie tegemoet komen. Mij spijt het wel, dat het einde van onze wandeling nabij is. Graag had ik de maaltijd meegemaakt, niet zozeer om de aanlokkelijke spijzen, als wel om het nagerecht: de liederen, die, als het buikje volgegeten is, aangeheven plegen te worden. Niet voor niets heet de groep, waarvan Pieter deel uitmaakt, “De Leeuwerik”. Zij munt uit door de schone gezangen, die naarmate de consumptie van Mullers bier toeneemt, welis-

afb. 7 7. Hogewoerd 67 met gedenksteen voor Piet Paaltjens. Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

waar aan zuiverheid verliezen, maar onveranderlijk eindigen met het fraaie lied:

*Mihi est propositum
In taberna mori.*

waarmee de jongelui de wens te kennen geven, in de kroeg te mogen sterven!

Na de ruime Breestraat, die hier niet onterecht Nobelstraat heet, lijkt de Hoogewoerd erg smal. Op no. 451 - wij zijn nu in wijk III, bij Ewijk, is Piet thuis. ¹⁸ H.J.P.F. van Ewijk heeft een weidse titel: "Stadsnoodiger ter Begraffenis (gepatenteerd bidder)". Over hem dicht Piet droefgeestig:

*En mijn oppasser heeft zelfs den ploert al
Een goed woord voor een draagplaats verzocht,
Als soms mijnheer's begraafnis
Te Leiden plaats hebben mocht.*

Met de nu eenmaal gebruikelijke, maar onsympathieke betiteling "ploert" wordt Ewijk bedoeld. Hij verdient die naam niet, het moet een goedge man zijn, want als er weer eens feest is leent hij Piet zijn bidderspak.

Het zit er nu toch echt op: wij staan voor Piets "kast" op de Hoogewoerd. En dan, voordat ik de gelegenheid heb om een paar roerende woorden ten afscheid te zeggen, is de dichter verdwenen. Neen, ditmaal niet tussen twee

biljarten, maar doodgewoon door des bidders deur.¹⁹ En op het moment, dat die zich sluit, schiet de tijd weer terug naar 1981.

Ik wandel nog even de Watersteeg door, die, als verbreed met een botte bijl, het smalle Hogewoerdje kruist, want daar:

*Op 't hoekje van de Hooigracht
en van den Nieuwen Rijn,
Daar zwoer hij, dat hij zijn leven lang
Mijn boezemvriend zou zijn.*

*En halverwegen tusschen
De Vink en de Haagsche Schouw
Daar brak hij, zes weken later zoowat,
Den eed van vriendentrouw.*

(Immortellen IX)

Korte levensschets

François Haverschmidt werd geboren te Leeuwarden op 14 februari 1835. Zijn vader was apotheker en wijnkoper, maar in het voorgeslacht van zijn moeder Geeske Bekius vindt men in de loop van anderhalve eeuw twaalf predikanten. Ook zijn grootvader van moederszijde, François Bekius, was dominee en wel te **Dantumawoude**. François logeerde vaak bij zijn grootouders en hield veel van zijn grootvader, een zeer beminnelijk en vroom mens. Geen wonder dat hij als zesjarige reeds het voornemen had om ook predikant te worden.

Pas zestien jaar, behaalde hij het einddiploma gymnasium, maar zijn vader vond hem nog te jong om student te worden. Een jaar lang bestudeerde hij de nieuwe literatuur, waarbij hij zich vooral aangetrokken voelde tot Heine, **Dickens** en Victor Hugo. Ook tekende hij graag en leuk. In 1852, zeventien jaar oud, liet hij zich inschrijven te Leiden als student in de theologie.

Zijn bekendste gedichten zijn gemaakt tussen 1853 en 1856. Zelf vond hij ze niet goed genoeg voor publicatie. Toen dit toch gebeurde, onder aandrang van zijn vrienden, in de Leidse studenten-almanak, koos hij hot pseudoniem Piet Paaltjens. In 1867 werden deze gedichten gebundeld in *Snikken en Grimlachjes*. In de almanak van 1857 vinden wij ook een aantal van zijn geestige tekeningen.

Na volbrachte studie verliet hij zijn kamers op de Hogewoerd en keerde terug naar Leeuwarden. In de zomer van 1859 werd hij beroepen als hervormd predikant te Foudgum en Raard, in de buurt van Dokkum. Drie jaar later nam hij een beroep aan te Den Helder, om in 1864 deze standplaats weer te verruilen voor Schiedam. Inmiddels was hij, in 1863, gehuwd met **Jacoba Johanna Maria Osti**. Uit dit huwelijk werden een dochter en twee zoons geboren. Het oudste jongetje overleed op tweejarige leeftijd.

Als predikant én als mens werd hij zeer gewaardeerd, al waren er wel problemen met de “steile” groep uit zijn gemeente, die hem te vrijzinnig achtte.

Hij bleef schrijven maar meest in proza. Zijn beste verhalen uit die tijd zijn gebundeld in *Familie en kennissen*. Gedichten maakte hij nog wel eens, vooral ter gelegenheid van de reünies te Leiden. Zijn hart bleef trekken naar de Sleutelstad, waar hij zijn gelukkigste jaren had doorgebracht.

In de loop der jaren ging de zwaarmoedigheid bij Haverschmidt overheersen en werd ziekelijk. Dit beeld noemen wij in de psychiatrie thans “een endogene depressie”. Een der kenmerken van deze geestesziekte is de erfelijkheid. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de ziekte in de familie van moederszijde voorkwam.

Hij verkoos het moment van vertrek naar gene zijde zelf te bepalen; François Haverschmidt overleed op 19 januari 1894, 59 jaar oud.

Bronnen:

1. De werken van François Haverschmidt (Piet Paaltjens).
2. Dr. Joh. Dyserinck, *François Haverschmidt* (1908).
3. Uitgebreide documentatie, aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
4. Adresboeken, acten etc. Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden.
5. Foto-archief van de auteur.
6. Foto-archief Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.
7. Almanakken L.S.C. 1850-60.
8. Dr. Jan ten Brink in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, maart 1894, p. 318.
9. Alexander Ver Heull, *Zoo zijn er* ■ 1847.
10. Klikspaan (J. Kneppelhout): *Studentenleven* ■ 1844.
11. A. Montagne, *De Stad Leiden, 1859-60*.
12. Mr. Annie Versprille, *Leiden in oude Ansichten*.
13. A. Bicker Caarten: gegevens over de molens aan het Galgewater.
14. Rob Nieuwenhuys, *De dominee en zijn worgengel*, 1964.

Ophelderingen en persoonlijke herinneringen

1. Het bronzen beeld van Piet Paaltjens dateert van 1960. Het is ontworpen door A. Hetteema en gegoten bij Binder en Schmidt te Haarlem.
2. De houtzaagmolens. De bekendste en gelukkig nog bestaande molen is d'Heesterboom, genoemd naar de eerste eigenaar, Johannes van Hees. De molen werd gebouwd in 1803/04. Ten tijde van ons verhaal heet de molenaar Meerburg. Rechts naast d'Heesterboom stond de paltrok molen “De Jonge Pauline”. Toen de familie Noordman in 1856 het bedrijf overnam, was deze molen al gesloopt. Geheel links stond “De Eendracht” en daarnaast het woonhuis van de familie Noordman. De Eendracht is inmiddels ook verdwenen. Normaal is, dat bij een houtzaagmolen een balkengat is, waarde te zagen bomen op hun lot wachten. Bij dit bedrijf lagen de bomen in het Galgewater, in een afgepaald gedeelte. Alles bijeen, molens, gebouwen, houtopslag en balkenwater een groot bedrijf (informatie A. Bicker Caarten).
3. De buitenplaatsen. Op de plaats, waar later de doorbraak van het Rijn- en Schiekanaal naar het Galgewater zou komen, heeft nog het buiten “Rijn-oever” gestaan. Het is gesloopt in 1891. De laatste bewoner was A.P.M. van Oordt.

4. De zwemplaats "Rhijnzigt" werd aangelegd in 1857 bij het buiten van die naam, aan de Morschzijde. De laatste bewoner was Prof. P.J. Uylenbroek, hoogleraar in de wis- en natuurkunde. Er was behoefte aan een doelmatige zweminrichting, naast de weinig frisse gelegenheid in de Heerensingel. Men kon er komen via de Morschweg, of zo men wilde, overvaren ter hoogte van de Boshuizersluis (Montagne, **De Stad Leden**).

5. "De Vier van Van Hees": in de glorie tijd van de rijtuigen floreerden de stalhouderijen. Een van de bekendste was die van H.O. van Hees, Noordeinde, hoek Sliksteeg. Bedoeld wordt het vierspan, getooid met pluimen in de kleuren van de faculteit, waar de promovendus zijn proefschrift ging verdedigen.

6. "Stegerhoek's kleppers": C. Stegerhoek was pikeur bij de Universiteitsmanege aan de Achtergracht, ofwel Doelenachtergracht no. 8. Na de uitbreiding van de Hortus Botanicus werd de ingang verlegd naar de Celrebroersgracht via de poort van het voormalig Statencollege. De Celrebroersgracht werd na de demping in 1875 omgedoopt tot Kaiserstraat.

7. "Plaats Royaal", ook wel "De Plank" genoemd, was een van de vele hotel-restaurants, die Leiden in het midden van de vorige eeuw telde. De funktie was veelzijdig: in de eerste plaats natuurlijk hotel voor de reizende, maar de handelsreiziger vond er ook een toonzaal, waar hij zijn produkten kon uitstellen. Verder was het een geliefde gelegenheid voor promotiefeiven. Klikspaan (J. Knepelhout) beschrijft in "Studentenleven" een gloeiende fuif in dit etablissement.

8. De ophaalbrug werd in 1866 vervangen door een ijzeren draaibrug.

9. De vrienden: Jan van Zutphen is G.J.B. Henny, uit Zutphen. Het is zijn promotiediner en tevens het afscheidsmaal vóór zijn vertrek naar Indië, waar hij als advocaat gaat werken. Jacobus van Meerenbergen is C.W.C. Jacobus, eerste paranimf van Henny en derde geneesheer op Meer-en-Berg. De Astroloog, ofwel Vader, tweede paranimf, heet Dr. Martinus Hoek, observator aan de Sterrewacht te Leiden, later hoogleraar te Utrecht. Janus van Steenbeek: Adriaan van Wessem uit Tiel. De zwarte slotvoogd van Bommel: L.J.H. Philips, juridisch candidaat uit Zaltbommel. Cocquin van Gorcum: A.G. Kok, theologisch-literair candidaat uit Gorinchem, later rector van het gymnasium te Zutphen. Karel de Kaper: Charles W. Thalman Biccand, medisch candidaat van Kaap de Goede Hoop. Peter den Langen: Peter A. Matthes, juridisch candidaat. Was lang van stuk. Werd Indisch ambtenaar. De Edele van Mackum: Dr. Petrus Hoekema Kingma, arts te Leiden, geboren te Makkum. Een goed zanger. Jan van den Bossche: Jan Bosscha, later hoogleraar in de wis- en natuurkunde te Delft, secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Dorus de Mooije: Theodorus F. van Krieken, juridisch student. Een mooie jongen, vervulde damesrollen bij de maskerade-optochten. Overleden als Indisch ambtenaar. Zutphens grijze lijfarts en zijn broer: H.M. Adriaans, bijgenaamd Senex, arts te Amsterdam en Dr. Jan Adriaans, later lid van de Raad van Justitie te Soerabaja. Janje van de Rotte: Jan L.H. Bouman uit Rotterdam. Later predikant te Nijmegen. Eligius: Dr. Eelco Verwijs. Schreef zelf onder de naam Eligius van het Oversticht. Melchior, de page: M. van den Heuvel. Ook hij werd Indisch ambtenaar.

10. Het pittoreske Wijkstraatje verdween bij de sanering aan de voet van molen "De Valk". De West Dwars- of IJzeren Gracht was toen al gedempt en omgedoopt in Nieuwe Beestenmarkt.

11. Sand en Kaai. Hier hebben wij de ware boezemvrienden van Piet. Sand is de reeds genoemde Adriaan van Wessem uit Tiel. Hij zal Haverschmidt zijn hele leven trouw blijven. Hetzelfde geldt voor Kaai. Mr. W. van der Kaay zal het ver brengen; hij wordt minister van justitie. Hij is tegenwoordig bij de begrafenis op 23 januari 1895 en schrijft een roerend "in memoriam" in het studentenweekblad "Minerva". Eén zin willen wij daaruit lichten: "Eenvoud, waarheid en liefde moesten er spreken, die spraken altijd in hem, de nederige, zachtmoedige en vriendelijke man met een hart van goud".

12. Dundas en Plooi waren de sociëteitsbedienden, door Piet vereeuwigd in zijn verzen. Van Dundas (de naam klinkt oosters, maar het is evident dat de man zijn bijnaam te danken had aan het formaat van zijn das) hebben wij het ware ik niet kunnen ontdekken. Plooi heette in werkelijkheid D. Montagne, een bekende naam in het Leiden van de vorige eeuw met zijn vele afstammelingen van de Hugenoten.

13. Voorwaar een emotioneel hoogtepunt in Piets verzen en tevens een schizoïde situatie: Piet Paaltjens (Paal schrikt hevig van een mededeling die zijn andere ik: Haas (François Haverschmidt) hem doet.

14. Jongmans. De heren Jongmans hebben ons bij het speuren nog al wat problemen bezorgd. Zij waren niet wars van een verhuizinkje; er zijn vele adressen en zij splitsen zich op naar believen. Hoe het zij, ten tijde van ons verhaal is de stamvader, A. Jongmans, gevestigd op Breestraat 311, na de her Nummering no. 93. Bij velen van ons zal dit pand nog bekend zijn als de fraaie beddenzaak van de fa. De Wilde.

15. De koophandel. De afgebeelde foto is vermoedelijk een van de oudste Leidse stadsgezichten die we kennen. Misschien een van de eerste produkten van Jan Goedeljee, maar mogelijk nog van oudere datum. De opname is in ieder geval gemaakt in het tijdperk van de z.g. "natte platen", die ter plaatse gegoten werden en dateert van $\pm$ 1860. De adresboeken van Leiden uit die tijd maken ons niet veel wijzer; men vindt daarin meest de bewoners, maar niet de naam van degene, die er hun bedrijf uitoefenden. Dat is dan in dit geval A. van Bueren (voorheen Cockuyt). Het pand wordt een paar jaar later van een nieuwe pui voorzien en herbergt dan, inderdaad, een herberg: "Café Neuf", waarover vele verhalen te vertellen zijn, geboren aan de populaire studententafels in dit etablissement. Een van die verhalen willen wij de lezer niet onthouden. Het is mij persoonlijk verteld door de zeer adellijke, zeer rijke, zeer oude en nooit afgestudeerde reünist, die in 1950 in mijn ouderlijk huis logeerde. Hij is éénmaal naar de Soos geweest en hield het toen voor gezien. De overige tijd van zijn verblijf bracht hij door voor het raam, genietend van het uitzicht op de Breestraat, maar vooral verrukt als hij zijn blik richtte op het pand aan de overzijde, no. 118, in zijn tijd bewoond door Knaap en op de bovenetage door generaties studenten. Hij had daar weliswaar niet gewoond, maar het was voor hem een symbool van zijn studententijd, lang geleden. Hij zat vol met verhalen, waarbij zijn vriend Himpe meestal de hoofdrol vervulde. Deze studentengrappen zijn niet alle voor publikatie geschikt. Het bewuste verhaal speelt in de gelagkamer van "Neuf", die zijn licht ontving via een kleine binnenplaats. Zoals in die tijd gebruikelijk, hadden bepaalde dispuuten en jaarclubs daar hun eigen tafel. Zo was er een tafel voor de astronomen, die bij het invallen van de duisternis regelmatig naar het raam liepen om te zien of de lucht helder was. In dat geval moesten sommigen, die dienst hadden als assistent-observator, met spoed naar de Sterrewacht. Op een goede avond had een groep juristen de volgende grap uitgedacht: bij Jongmans had men een lap voeringstof gekocht, daar naar willekeur gaatjes in geprikt en het doek uitgespannen over het plaatsje. Daarboven had zich iemand geposteerd met een lantaarn. Toen de eerste astronoom ging "waarnemen" en de blik omhoog richtte, zag hij, die verondersteld werd de sterrenhemel als zijn broekzak te kennen, een volkomen ondersteboven gegoooid heelal. Hij verschoot als een meteoriet van de hoogste orde en riep in paniek zijn collegae erbij. De ontsteltenis moet algemeen geweest zijn en de juristen, doende alsof zij van niets wisten en nieuwsgierig informierend, wat of er aan de hand was, hadden natuurlijk inwendig de grootste pret. Pas toen de hele troep naar buiten gehold was en daar de vertrouwde hemel aanschouwde, hadden de sterrenkijkers de grap door. Er zal wel een goed glas gedronken zijn op deze geslaagde grap.

Blaauw. De sigarenzaak van Pieter Blaauw was gevestigd op de Botermarkt, wijk 4, no. 19 (later no. 16). Pieter is een aanzienlijk man, hij bestuurt de eerste afdeling van wijk IV vol ijver en met zorgvuldigheid, zo lezen wij bij Montagne, een soort kruising tussen wijkhoofd en gemeenteraadslid dus. Zijn huis is zeer oud, droeg heel vroeger de naam "Calis", later het "Zwarte Paert". Thans, in 1853, heet het "De Koopman". Welnu, de koopman verkoopt prima sigaren en dat hebben de studenten snel door.

16. Knaap. Johannes Pieter Knaap werd op 22.7.1817 geboren in een huis aan het Noordeinde, Wijk I, no. 12. Zijn vader was Dirk Knaap, die hij de geboorte van zijn zoon nog wat onder de invloed van de achttiende eeuw leek te staan; hij noemt zich dan Paruikmaker. In 1834 is hij getransformeerd tot Meesterkapper. De moeder heet Maria Visser. De jonge Knaap kiest het vak van zijn vader en doet het daarin heel wél. In 1844 koopt hij van Joh. Warnaar-Visser het pand Breestraat 236 (no. 118) waar hij zijn bedrijf uitoefent. Zijn succes kunnen wij afleiden uit het feit, dat hij nadien nog een aantal panden verwerft. Misschien gaat het af en toe ook wel eens minder voorspoedig, want hij verkoopt ook wel eens een huisje. Zo ook op 26.3.1858, het pand

Langebrug Zuidzijde, wijk IV, no. 453 (no. 99). Dat gaat naar Abraham J. Wendel. En dat is schrijvers overgrootvader van moederszijde! Voorde historie belangrijker is zijn artistieke succes. Dit wordt het beste geïllustreerd door een ontboezeming (anoniem, zoals gebruikelijk) in de Almanak van het Leidsch Studenten Corps van 1857. De schrijver wandelt evenals wij over de Breestraat en neemt eerst de oude Stadsgehoorzaal op de korrel. Hij vergelijkt dit inderdaad niet grootse bouwspel met een badhuisje. Maar van mineur naar majeur overgaand bezingt hij daarna, zij het ietwat badinerend, de lof van de haarsnijder. Ik citeer letterlijk:

“Steeds zijt gij daar met Uw schaar en Bouquet de Mogador. Drie groote eigenschappen: uwe bereidwilligheid, uwe belangeloosheid, uw talent hebben u de harten der studenten veroverd. Voor uw geluk uiten zij de vurigste wenschen.

Eene vrees evenwel bekruipt ons: uwe kunst sterft met u uit. Maak die vrees ijdel! Vorm u eene school, tracht daarin het jus docendi te verkrijgen. Eén specimen de capillis bene conservatis, maxima documento vixeritne quis probe an male, en gij zijt doctor honoris causa, wat zeg ik, buitengewoon hoogleeraar.

Dan lezen wij op de series de gedenkwaardige woorden: P.J. KNAAP, “Academiae Capillarius apte et eleganter capillos ordinabit”; dan stroomt van heinde en verre de langharige menigte naar U toe, dan leeft gij op aller tongen. Gij weet het, KNAAP, de studenten-wereld hecht wel niet aan den doctoralen titel, zij blijft u ook zonder dien getrouw, maar voor het vulgus is hij een tooverwoord en ook gij kunt dat behoeven, want ook gij staat bloot aan den nijd, aan miskenning, aan laster. Zelfs nu toch durft men reeds te zeggen, dat uw knecht u in de kunst overtreft!...”

De laatste zin slaat ongetwijfeld op het — de tong ontwrichtend — gezegde, dat iedere rechtgeaarde Leienaar kent:

“KNAAP, de knappe kapper, knipt knap.

Maar de knecht van KNAAP de knappe kapper,

knipt knapper

dan KNAAP de knappe kapper kapt (ook wel: knipt)”

Ten tijde van ons verhaal huppelt er ook al een kleine Knaapje rond, de jonge Pieter Johannes. Dit jongske heeft bij zijn geboorte op 22.7.1851 nog de derde naam Wilhelm gekregen. (Toch wat verering naar Pruisische zijde? Hoewel, de jonge vader noemt zich dan Pierre Jean, neigt dus kennelijk meer naar de zuiderburen). Overigens wordt hij door de studenten om onnaspeurlijke redenen, evenals zijn vader, Koos genoemd. What's in a name? Op zijn beurt zal hij later de zaak van Pa overnemen. Zijn uithangbord — zie de foto vermeldt dan trots:

“P.J.W. KNAAP, Coiffeur pour Coupe Cheveux et la Barbe,” en maakt tevens reclame voor “Shampooing et Abonnements”.

Omstreeks de eeuwwisseling komt voor hem de tijd om mes en schaar neer te leggen. Hij wordt opgevolgd... door zijn knecht (die mogelijk knapper knipt) de heer A.H.C. van Hoorn. Mijnheer Van Hoorn is een aardige man. Hij zal dan ook wel, op de 18e April 1913, met genoegen vernomen hebben, dat er bij de bureu op no. 120 een gezonde jongen geboren is. Het is maar goed, dat hij niet kan voorzien, dat er uit deze boreling zo'n stuntelig schrijvertje groeien zal... Uw auteur. Na een paar jaar verhuizen die bureu naar de overkant, naar no. 141. In mijn jongenstijd heb ik nog vele malen, zo omstreeks het begin van het academisch jaar, het bordje “Cubicula locanda” zien prijken voor het raam van de voorkamer boven de kapperszaak. En nooit bleef die kamer leeg.

17. Vader Muller. Breestraat 269 is nu no. 175. De Stinksteeg is later omgedoopt tot Jodenkerksteeg, omdat hij bij de Synagoge uitkwam. Ik herinner mij nog goed hoe wij aan moeders hand dit steegje doorwandelden, op weg naar Plantsoen en singels. Het verdween bij de doorbraak in 1923 om plaats te maken voor de Korevaarstraat.

Over het wel en wee van de uit het Oosterbuurland overgewaaide restaurateur is in de Leidse archieven niet veel te vinden. Over zijn kookkunst daarentegen gaat de reeds geciteerde schrijver in de almanak al watertandend schrijven. Hoewel, het zijn niet alleen de heerlijke gerechten, die hem tot zijn lyrische ontboezeming brengen, het is ook de sfeer, die er heerst:

“Heeft men eenmaal toch den drempel uwer zaal overschreden, dan is het onmogelijk er zich binnen de eerste uren weer van los te rukken. Een ieder, wiens hart voor ware vertrouwelijkheid

open staat, voelt zich hier door onverbreekbare banden aan zijn stoel vastgebonden. Alles toch is er vertrouwelijk. De gansche Kneipe heeft iets **fideels**. De ééne tafel staat er niet, zoo als op de Societeit, op een aanmerkelijken afstand van de andere, neen, het gesprek is hier algemeen. Hier voelen zich allen vrienden.

Er ligt iets **onwederstaanbaars** over de gansche inrichting verspreid; de lekkere geur van gebaden eendvogels, gebraden ganzen, Schotsche rib en wat niet meer, die hier in Uw neusgaten opstijgt, maakt dat gij hier zo te huis zijt als of gij aan uw familiedisch waart geschaard. En vooral voelt gij dien indruk, wanneer gij de "**treuen Vater**" Muller en zijne vrouw zich als een vader en moeder onder hunne kinderen ziet bewegen.-

Terwijl Muller't voor u bestemde glas bier tegen't licht houdt om't in zijn volle pracht te laten zien en met 't vrolijkst **gezig**t ter wereld tot u zegt: "das wird **verdammt lekker** schmaken, jetzt wollen wir noch mal recht Plaisir **machen**,"), komt juffrouw Muller op Uw geroep van "**juf, juf!**" tot u en legt hare hand vertrouwelijk op uw schouder en vraagt u wat gij wilt eten; zij heeft nog zulk een heerlijk mootje paling, zo dik als haar pols, of een boterham met garnalen of een kippie; en wanneer gij dan eindelijk, na veel moeite, uit die keur van spijzen eene keus hebt gedaan, dan zegt zij: "kom, dat is goed" en klopt u nog eens op den schouder en ijl't weg met een plezier als of zij voor een grillig zoontje, wiens verlangens moeilijk zijn te bevredigen, eindelijk iets gevonden heeft, dat hem goed bevalt".

De schrijver wijdt dan verder uit over de heerlijke maaltijd, die hem voorgezet wordt, maar vooral ook **over** de sfeer, hoe men volledig voldaan blijft plakken en soezerig de verhalen aanhoort van juffrouw Muller, over belangrijke zaken als de gelede kwalen en over haar hondjes Titi en Molly. En niet te vergeten de plannen voor morgen, want de waardin weet haar gast, zelfs als hij geen spijzen meer kan zien, belust te maken op wat zij de volgende dag voor hem in petto heeft.

"En die volgende dag komt hij terug en ziet, dat de jufvrouw waarheid heeft gesproken; dan staat de tafel te zwoeven onder een last van kolossale **runderribben**, van kalfschijven, van groenten en lekkernijen; dan wordt het **ligchaam** van den student met nieuwe krachten beziel, dan wordt een zeventigtal hongerige magen daar gevoederd op **eene** wijze, ongekend in de geschiedenis van 't Leidsche **studenten-korps**.- De spijzen worden er **zoo** onbekrompen, **zoo** gul opgedischt, dat er vrees is voor **indigestie**.-

En vooral 's winters, 's maandags, als wij met bevroren neuzen **van't** schaatsenrijden terugkomen en de terrine met dampende erwtensoep gevuld zien (zij is 't fort van de jufvrouw), dan voelen wij eene weelde, een genot, dat zich niet laat beschrijven; en wij zitten daar **weër** even vertrouwelijk bijeen, als den vorigen avond, en Muller komt **weër** binnen en zegt "Schmeckt's gut?" en prijst de spijzen aan en vraagt of hij ons ook 's avonds zal zien, "**denn** es giebt **Musik**, vier Maiden und vier **Herrn!**" en hij weet, dat **zoo't** **maar eenigzins** mogelijk is, wij aan zijne uitnoodiging gehoor zullen geven, want, **zoo** als ik reeds **zeide**, wij zijn er gaarne, wij weten dat Muller hart heeft voor den student en wij hebben het ook voor hem."

18. Ewijk. Hogewoerd no. 451 is nu no. 63. In de onaanzienlijke gevel gedenkt een eveneens onaanzienlijk steentje het feit, dat Piet hier gewoond heeft. De gelegenheid waarbij de hospes zijn bidderspak uitleende was het "Groot Cambrinusfeest" op 4 juni 1856. In het archief van de Universiteitsbibliotheek vinden wij nog een programma van dit festijn. Onze held figureert in een optocht ter ere van Cambrinus. Deze heer wordt niet gerangschikt onder de officiële goden, maar wordt wel door de studenten bezongen als de god van het bier. In het programma lezen wij (van **Piets** hand):

"Vervolgens komt er een wagen

getrokken door een hit

waarin een tweetal bidders zit,

Bij afwisseling roeren zij hart en ooren

door hun spel op den Turkschen trom en den **Waldhoorn!**

Jan ten Brink haalt na het overlijden van François Haverschmidt in 1894 herinneringen op (Elseviers Geïllustreerd Maandschrift, maart 1894, p. 318). Hij heeft Piet **Paaltjens** goed gekend. De bidder, die de trom beroerde, is Piet zelf. De andere, de waldhoornist, is zijn vriend **Kaai**. Die zal zich tijdens de jool niet gerealiseerd hebben, dat hij ooit nog eens een ander deftig

zwart pak zou dragen, dat van Minister van Justitie! Naast het bier zal bij deze gelegenheid ook wel een glaasje “Oeil de perdrix”, Punch brulé, of meer zulks “stokouds van Weydung” genuttigd zijn (W.H. Weydung was een bekend wijnkoper, woonde Nieuwe Rijn, wijk 7, no. 85, thans no. 80).

19. De verdwijning tussen twee biljarten. Ter verklaring hiervan een citaat uit de “Levensschets”, waarmee “Snikken en grimlachjes” begint:

“Op den 9den October 1853 is PIET PAALTJENS uit Leiden verdwenen. Gelijk ieder in den Studentenalmanak voor 1856, blz. 240, lezen kan, is hij, aan den avond van dien dag, circa half-zeven, door PLOOI, toenmaals knecht van de commissarissen der sociëteit MINERVA, het laatst gezien op de hoogte van het buffet. Toen hij tusschen de twee biljarten kwam, was hij meteen weg. Wat dit geweest is, weet geen mensch”.

DE LEIDSCHÉ MELKINRICHTING

door

W.J. Bokma de Boer

Ruim honderd jaar geleden, op 4 april 1879, leverde de “Leidsche Melkinrichting” voor het eerst machinaal bereide boter af.¹

Over de zuivelbereiding in ons land is al sinds de zeventiende eeuw geschreven: in 1665 verscheen een verhandeling (in het Latijn) over de boter, geschreven door de Groningse hoogleraar Maarten Schook. We zullen ons hier bepalen tot enige voorgeschiedenis in verband met de oprichting van de eerste zuivelfabriek in ons land en de verdere geschiedenis daarvan.³

De voorgeschiedenis

Nadat in 1859 in het district Orange van de staat New York het zgn. Orange-countystelsel was ingevoerd en dat in Derby en Longford (Engeland) was overgenomen, werd dit koelstelsel in Zweden door de grootgrondbezitter Swartz op het landgoed Hofgarden bij Madstena in 1863 verder ontwikkeld. Het principe berust op het bewaren van melk bij temperaturen die het vriespunt nabij kwamen. De melk bleef langer zoet en kon beter ontroomd worden. Het naar Swartz genoemde stelsel werd ingedeeld in de ijsmethode (opslag van ijs om de lage temperatuur te bereiken) en de koud-water methode.⁴ Volgens dit Swartz-stelsel werden in Zweden en Denemarken vanaf 1865 fabrieken voor zuivelbereiding ingericht. Sleeswijk-Holstein en de rest van Duitsland volgden.

In het laatstgenoemde land waren reeds in 1859 door prof. Fuchs van de veeartsenijschool in Karlsruhe proeven gedaan om de melk met gebruikmaking van centrifugaalkracht te ontromen. Pogingen in die richting werden verder gedaan door de Beierse bierbrouwer Prandl (1864) en de machinefabrikant Lefeldt in Schöningen (1872). Het toestel van Prandl voldeed niet en Lefeldt slaagde pas in 1879 in de vervaardiging van een centrifuge, waaruit de gevormde room en de afgeroomde melk automatisch konden wegvloeien. In Zweden bouwde de machinefabrikant Laval in 1869 een ontromingsmachine, welke een jaar later op een tentoonstelling in Flensburg met een eerste prijs bekroond werd.⁵

In Zwitserland en Frankrijk kende men omstreeks 1860 onderlinge ondernemingen waarbij volgens de oude methode van de boederij kaas gemaakt werd. In ons land werd het 1871 voor er enkele kaasfabriekjes werden opgericht. In Broek-in-Waterland werd dat gedaan door de toen in Engeland wonende J. Muller. Hier werden volgens het Orange-countystelsel de grote Derbykazen gemaakt. Het bedrijf kwam onder beheer van een zekere C. Schermerhom, die voor de kaasmakerij eerst uit Amerika naar Engeland was gekomen. Een nieuwe eigenaar, **Hofman**, ging al in 1872 failliet. De inventaris werd verkocht aan een twintigtal veehouders uit Wieringerwaard, die het bedrijf voortzetten. In 1875 werden de resultaten zo ongunstig, dat aan opheffing werd gedacht. Een tiental veehouders zette de zaak voort, maar zij gingen over tot het maken van andere **kaassoorten**.⁶ Nog twee kaasfabriekjes werden in 1871 opgericht, namelijk in Waddinxveen en Anna Paulowna, die echter in 1874 (door de dood van de eigenaar), respectievelijk 1875 al weer werden gesloten.⁷

Lange tijd is in ons land strijd gevoerd over het al dan niet oprichten van boter- en kaasfabrieken. Sterker nog, er was grote weerstand tegen onder de boeren, met de boerinnen voorop: zij zouden hun “**vak**” moeten overdragen aan anderen.⁸

De Leidsche Melkinrichting

Op initiatief van mr. **H.L.A. Obreen** en **A.L. de Sturler**⁹ werd in 1878 De Leidsche Melkinrichting, tevens fabriek voor boter- en kaasbereiding, opgericht. Directeur werd Jan Rinkes Borger, die daarmee zijn levenswens – het oprichten van een zuivelfabriek – in vervulling zag gaan. Jan Rinkes Borger (Joure, 14 april 1845 – Sneek, 4 juni 1915) had zijn opleiding in het boerenbedrijf gekregen op de boerenplaats van F.R. van der Ley in **Haskerdijken**. In 1870 vestigde hij zich in Aduard (Gr.) als pachter van een boederij op Den Ham. Dit was een “**bouw**”plaats (landbouw), maar omdat hij zich meer tot de veehouderij voelde aangetrokken, vertrok hij in 1877 na het **verstrijken** van de pachttermijn met zijn gezin (hij was in 1871 getrouwd met de predikantsdochter Diederika Elizabeth van Hoorn; Noordhorn, 1843 Sneek, 1920) naar Groningen. Hier leerde hij Jacob Boeke kennen, een bekende op het terrein van landbouw- en zuivelwerktuigen. Op de landbouwtentoonstelling in 1878 te Apeldoorn, waarheen hij samen met J. Boeke tekeningen voor en een beschrijving van een kaasfabriek had ingezonden die bekroond **werden**¹⁰, kwam hij in contact met de bovengenoemde initiatiefnemers voor de Leidsche Melkinrichting, die hem het directeurschap van die fabriek aanboden. Op 9 december vestigde hij zich in de bovenwoning van het reeds gebouwde bedrijf aan de Rijsburgersingel¹¹.

Rinkes Borger werd een welbekende zuiveldeskundige, wiens naam onverbrekelijk is verbonden met de geschiedenis van de zuivelbereiding in Nederland, zowel in woord als in geschrift. Hij was adviseur bij de oprichting van verschillende zuivelfabrieken: als bewijs van goedkeuring werd bijvoorbeeld in 1886 zijn handtekening gevraagd op de stukken voor de eerste coöperatieve zuivelfabriek te Warga (Fr.). Ook was hij de "ontwerper" van de "Vereniging tot bestrijding van knoeierijen in de boterhandel", waarvan hij van 1885 tot 1895 secretaris was en daarna erelid. Een kritisch verslag over de tentoonstelling van de "Hollandsche Maatschappij van Landbouw" in 1880 in Leiden werd later beloond met de gouden medaille en 50 gulden.¹¹ In 1882 was hij mede-oprichter van een "Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken", die veel heeft bijgedragen tot vestiging en verdere uitbreiding van de fabrieksmatige zuivelbereiding in Friesland. De maatschappij had in 1883 fabrieken in Sneek (Ysbrechtum) en Bolsward, daarna in Oudega, Oosterlittens en Wommels. Tot zijn overlijden bleef Rinkes Borger aan deze maatschappij verbonden. Van 1890 tot 1898 was hij lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Op 18 februari 1897 verhuisde hij naar Den Haag, als directeur van de maatschappij Neerlandia met als deelnemers De Leidsche Melkinrichting, de melkinrichting Neerlandia in Den Haag en de zuivelfabriek in Sassenheim.

Concurrentie met De Sierkan in Den Haag en andere oorzaken leidden in 1905 tot liquidatie. Jan Rinkes Borger vertrok toen naar het Heitelân en vestigde zich in Sneek, waar hij als redacteur van de zuivelcourant van de Bolswardse Rijkszuivelschool menig belangrijk artikel heeft geschreven. In 1905 verschenen o.m. van zijn hand *De Kaaskwestie* en *Over koemelk als voedsel*; het laatste artikel als inzending op een prijsvraag bekroond door de Noordhollandse vereniging Het Witte Kruis. Al eerder publiceerde hij *De Boterkwestie*.

Toen Jan Rinkes Borger zich in Leiden vestigde moest er nog veel gedaan worden voordat het bedrijf geopend kon worden: aanvragen van vergunningen voor een walbeschoeiing en een brug over de buitensingelsloot naar de Singel (verleend 13 februari 1879 en te maken onder toezicht van de gemeente-architect) en voor het plaatsen van een stoomwerktuig van 4 pk. Ook de gehele installatie, die volgens de door Rinkes Borger gepropageerde methode-Swartz gemaakt werd, moest nog geplaatst worden. Personeel moest worden aangetrokken en opgeleid, overeenkomsten met boeren over melkleveranties worden gesloten. Het waren drukke maanden, die aan de opening vooraf gingen, waarbij alles er op werd gezet om de eerste Nederlandse zuivelfabriek te zijn. (In het Friese Veenwouden was namelijk Mindert Bokma de Boer bezig met de zuivelfabriek Freia).

afb. 1. De Leidsche Melkinrichting aan de Rijsburgersingel. Foto, eind 19de eeuw. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

In het Leidsch Dagblad verscheen het volgende bericht: “De Leidsche Melkinrichting, directeur de heer J. Rinkes Borger, wordt den 15den Maart geopend wat de aflevering van melk betreft, terwijl de levering van boter en kaas aanvangt met den 4den April. De bezorging der melk heeft plaats des morgens en des avonds, de aflevering geschiedt in hele en halve liters tegen den prijs van 9 cents van April tot September en van 10 cents per liter in de overige maanden van het jaar”.¹² In het Leidsch Dagblad van 7 april 1879 komt de volgende advertentie voor: “De ondergeteekende neemt de vrijheid aan de afnemers der inrichting bekend te maken: 1° dat op Vrijdag 4 April aanvangt de aflevering van Boter. De boter wordt bezorgd bij hoeveelheid van minstens 2 kg. in potjes door de Inrichting te leveren, en die de eerste maal à 2.5 cts. in rekening worden gebracht. Verder kan de boter geregeld tweemaal per week en wel des Dinsdags en Vrijdags bezorgd worden, en wordt men beleefd verzocht te kennen te geven hoe dikwijls en op welken dag de levering verlangd wordt; 2° dat de levering van karnemelk insgelijks aanvangt den 4den April; 3° dat enkele klachten

over late bezorging der melk met een paar dagen kunnen worden opgeheven door uitbreiding van het materieel, en eindelijk dat hij zich minzaam aanbeveelt voor het rechtstreeks ontvangen van reclames over de bediening, hetzij over de kwaliteit van het geleverde. Namens de Leidsche Melkinrichting, J. Rinkes Borger, Directeur”.

Om de verkoop van melk te stimuleren werd in het Leidsch Dagblad van 28 juni 1879 de volgende advertentie geplaatst: “Zondagochtend, den 29ste Juni a.s. zal in het hulplokaal der Leidsche Melkinrichting, staande in het Plantsoen bij de sociëteit **Musis Sacrum**, een aanvang worden gemaakt met het verkoopen van melk per glas, tegen den prijs van 5 cents. J. Rinkes Borger, Directeur.”

Concurrentie ondervond de Leidsche Melkinrichting onder meer van de firma F. van der Kloot in de Diefsteeg, die in advertenties in het Leidsch Dagblad de melk steeds een cent per liter goedkoper aanbood. Deze melkhandel heeft zich tot 1948 in Leiden kunnen handhaven, toen zij werd overgenomen door **Menken** in Wassenaar. Het bedrijf in Leiden werd omgebouwd tot een uitgiftestation voor de melkventers.

In 1880 werd ongeveer 2 miljoen liter melk verwerkt, geleverd door 40 veehouders uit de omgeving van Leiden. De meeste melk werd in Leiden voor consumptie verkocht. De rest werd volgens de Swartz-methode verwerkt tot boter en kaas. Die produkten werden behalve in Leiden ook in Amsterdam, Rotterdam en andere steden verkocht, terwijl ook al naar het toenmalige Nederlands Oost-Indië werd geëxporteerd. In dat jaar waren er behalve de directeur 15 à 16 werklieden werkzaam en gedurende korte tijd een tweetal leerlingen. Nederlandse en vele buitenlandse belangstellenden bezochten de **Inrichting**.¹⁴ Bij het tienjarig bestaan mocht de Leidsche Melkinrichting zich verheugen in een toenemende steun van het publiek. In 1888 werd 2,5 miljoen liter melk **ontvangen**, 's winters eveneens uit naburige gemeenten, vanwaar het per spoor en tram werd aangevoerd. Voor de verwerking van de wei werd in dat jaar de Nederlandsche Albuminefabriek opgericht, die hieruit albumine en melksuiker vervaardigde. In 1889 werd al 3 miljoen liter melk ontvangen. Kaas - men maakte Leidse, Goudse en Edammer kaas - werd verzonden naar Engeland, België en Duitsland.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden heeft tussen 1871 en 1890 geen verslagen uitgebracht. In 1890 wordt meegedeeld dat de Leidsche Melkinrichting zich in een bevredigend resultaat mag verheugen. In de bijlagen wordt vermeld: Leidsche Melkinrichting, boter- en kaasfabriek; 15 mannelijke arbeiders boven 16 jaar; 2 stoomketels en 1 stoommachine. In 1891 werden voorbereidende maatregelen getroffen voor het maken van gesteriliseerde melk en van melk, geschikt voor de voe-

ding van jonge kinderen. De inrichting daarvoor kwam in het volgende jaar gereed. De beugelflessen moesten toen nog met de hand gevuld worden. In 1893 werd een dochteronderneming in Sassenheim opgericht.

Toen Jan Rinkes Borger in 1897 directeur werd van “Neerlandia” in Den Haag, werd hij in Leiden opgevolgd door zijn zoon Jan Cornelis Borger, die tot 1905 bleef en toen naar Middelburg vertrok. Hij overleed op 7 november 1927 in Amsterdam.

De volgende directeur, J.J.C. Jurling **Beck** uit Leeuwarderadeel, bleef slechts een jaar en werd toen opgevolgd door P. van Staalduynen. Deze overleed op 21 mei 1915, waarna G.F. **Noordam** uit Zegwaard de nieuwe directeur werd, die evenals zijn voorgangers boven het bedrijf ging wonen.

Inmiddels was de Leidsche Melkinrichting een N.V. geworden met als naam “De Landbouw”. In de Leidse adresboeken van deze en de volgende jaren treffen we geregeld advertenties aan van “De Landbouw”. In 1914 bijvoorbeeld wordt meegedeeld, dat de melk onder voortdurende controle staat van prof. W.C. de Graaff uit Leiden, dat het melkvee wordt gecontroleerd door de Leidse rijksveearts D. van Guting en dat de boter onder controle van het Rijksboterstation staat.¹⁵ In een advertentie van 1920 staan de filialen van “De Landbouw” vermeld: **Aalmarkt** 13, Hoogewoerd 8.5, Oude Singel 2 12, Rijnsburgersingel 23, Witte Rozenstraat 2, Doezastraat 9, **Java**-straat 26, Kloksteeg 13 en Mauritsstraat 5 1, alle in Leiden, en een winkel en lunchroom aan de Oude Zeeweg in Noordwijk aan Zee. Melk en Melkprodukten worden geleverd te Oegstgeest, Katwijk en Noordwijk.¹⁶

Op 7 juni 1922 werd “De Landbouw” een coöperatie onder voorzitterschap van C.P.J. Paardekoper uit Oegstgeest.¹⁷ Alle leden moesten veehouder zijn. De oprichtingsakte is door twaalf personen ondertekend. Directeur bleef **Noordam**. Toen hij in 1926 ontslag nam werd hij opgevolgd door A. **Witmus** uit St. Nicolaasga, die tot zijn overlijden in 1963 in dienst bleef.

In 1939 werd de coöperatie weer omgezet in een N.V. met een geplaatst kapitaal van f 300.000, maar bleef de naam “De Landbouw” dragen.¹⁸ Directeur daarvan werd toen W.Th. den Hollander, die in 1949 aftrad en commissaris van de N.V. werd. Zijn opvolger werd **Witmus**, met naast zich **W.L.C.M. den Hollander** (zoon van W.Th. den Hollander), die in 1954 aftrad.

Op 16 september van datzelfde jaar werden als procuratiehouders vermeld **L.Th. Menken** uit Oegstgeest en Th.L. Heemskerk uit Noordwijkerhout, die op 19 februari 1955 (met ingang van 25 januari d.a.v.) in het Handelsregister als directeuren werden ingeschreven.¹⁹ Daarna vinden er regelmatig wijzigingen in de statuten plaats. Het aandelenkapitaal stijgt tot 1 miljoen gulden, verdeeld in aandelen A, B en C.²⁰ In 1966 werd Joh. Jac.

Heemskerk als directeur in het Handelsregister ingeschreven.²¹

In 1972 werd op 14 januari de N.V. "De Landbouw" omgezet in een B.V. met beperkte aansprakelijkheid onder Th.L.M. Heemskerk uit Noordwijkerhout.²² In datzelfde jaar werd de productie in Leiden gestaakt. Als reden werd opgegeven dat hier ter plaatse geen mogelijkheid kon worden gerealiseerd om de melk in een éénmalige ("weggooi") verpakking te doen. De expeditie van de melk zou echter uit Leiden gehandhaafd blijven en de werkgelegenheid voor de 98 personeelsleden zou gegarandeerd zijn.²³

Aan het eind van het volgende jaar (19 december 1973) werd B.V. "De Landbouw" opgenomen in Menken-Landbouw (holding) B.V., welke ook de directie ging voeren.²⁴ Daarmee was De Landbouw een van de achttien zuivelfabrieken geworden, welke in de periode 1948-1975 door Heemskerk en Menken werden overgenomen op een totaal van 38 in Zuid-Holland gevestigde zuivelfabrieken.

Inmiddels zijn ook de gebouwen van de voormalige Landbouw verdwenen. De eerste Nederlandse zuivelfabriek heeft haar honderdjarig bestaan niet gehaald.

AANTEKENINGEN

1. *Leidsch Dagblad*, 13 februari, 14 maart en 7 april 1879; Artikel en advertenties.
2. Familie-archief Bokma de Boer: Een geschiedkundige bijdrage.
3. In Veenwouden (Fr.) werd in dezelfde tijd (eind 1878-begin 1879) gewerkt aan de bouw van de zuivelfabriek Freia door Mindert Bokma de Boer. Een geschil met de gemeenteraad over de hoogte van de fariëksschoorsteen vertraagde de in werking stelling tot 17 september 1879.
4. M.M. Hartog, *Zuivelbereiding volgens het stelsel van Swartz*, 1878.
5. Mindert Bokma de Boer, *Ons zuivelbedrijf*.
6. V.R.Y. Croesen, *De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche Zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw*, Wageningen 1931 (diss.).
7. Croesen, O.C.
8. J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese Landbouw*, p. 534 e.v.
9. Mr. H.L.A. Obreen (1846-1891), notaris te Leiden. Lid van het Hoofdbestuur van de Ned. Maatschappij van Tuinbouw- en Plantkunde. A.L. de Sturler (1848-1932) compagnon van M.W. Jaeger in de nettenfabriek Jaeger en Co. te Leiden.
10. J. Rinkes Borger, *Boter- en Kaasfabrieken*, 1878.
11. *Verslag van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw in 1885*, p. 265-266.
12. *Leidsch Dagblad* 4 maart 1879.
13. *Menken Landbouw*, gedenkboek 1925-1965.
14. Verslag van B. en W. aan de Gemeenteraad over het jaar 1880.
15. Adresboek 1914 blz. 378.
16. Adresboek 1920 blz. 388.
17. Staatscourant 1922 nr. 109, bijlage 7134.
18. Staatscourant 28 april 1940 nr. 76, bijvoegsel 417.
19. Dossier 7345 van het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden.

20. Staatscourant 4 maart 1955 nr. 45, bijvoegsel 540; idem 14 maart 1956 nr. 180 bijvoegsel 1667; idem 20 december 1965 nr. 245 bijvoegsel 5109.
21. Dossier 7345 van het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden.
22. Als 21.
23. *Leidsch Dagblad* 20 september 1972.
24. Ingeschreven in het Handelsregister op 23 januari 1974.

MR. CHARLES MARIUS DOZY

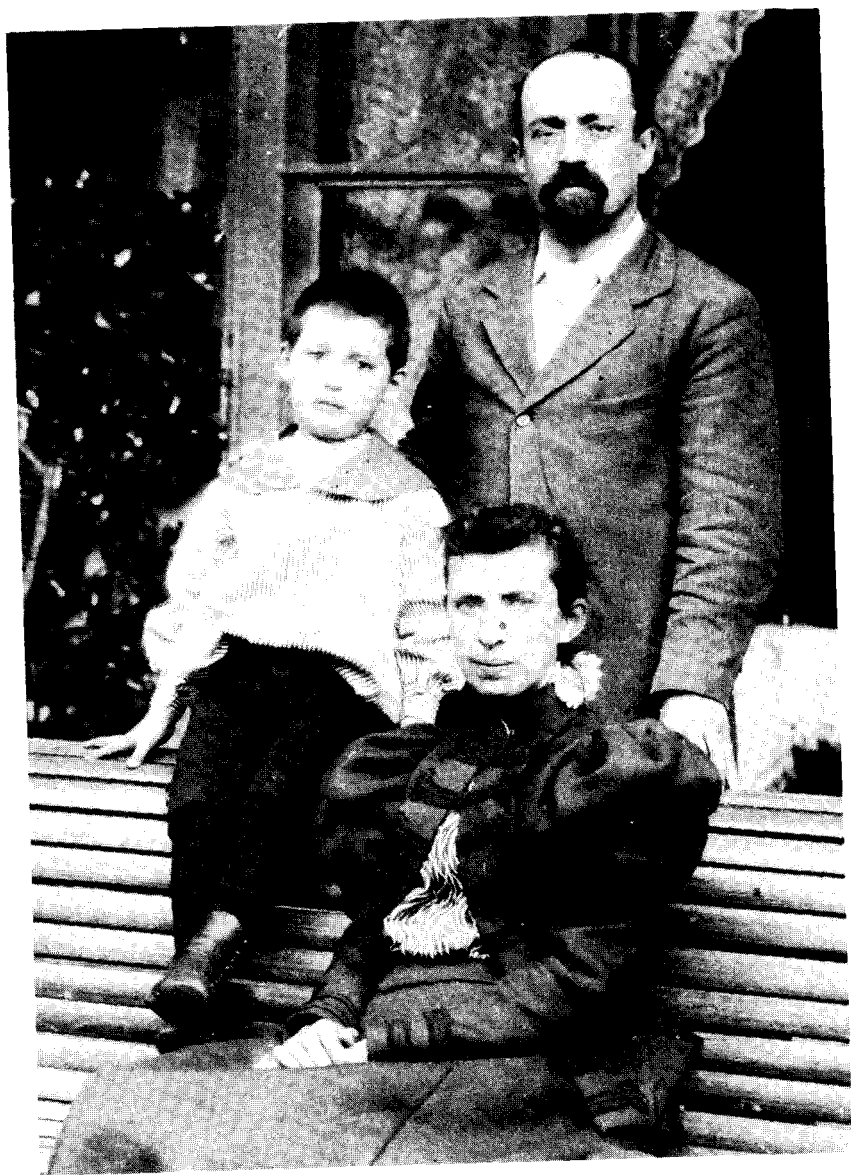
Gemeente-archivaris van Leiden 1886-1901

door

Annie Versprille

Charles Marius Dozy werd op 29 september 1852 te Leiden geboren. Hij was de jongste zoon in het gezin van zes kinderen van dr. François Dozy, medicus en bekend botanicus, en van Wilhelmina Johanna van den Bosch. Dr. Dozy stierf in 1857 in Neuwied toen hij daar met zijn vrouw de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Instituut van de Broedergemeente bijwoonde. Mevrouw Dozy bleef met haar gezin in Leiden wonen. In 1865 vestigde zij zich tijdelijk met haar zoons Eduard en Charles te Clausthal in de Harz, omdat Eduard aldaar aan de Bergakademie ging studeren. Het bleek dat Eduard het klimaat van Clausthal niet kon verdragen en daarom verhuisde men naar Hannover. Het heeft Eduard niet geholpen. In 1868 verloor Mevrouw Dozy deze zoon door de dood. Een langer verblijf in Duitsland had toen geen zin meer en Mevrouw Dozy vestigde zich met Charles te Zutphen. Door deze omstandigheden is de lagere schoolopleiding van Charles onregelmatig geweest. Hij behaalde in Zutphen het eindexamen van de H.B.S. en deed admittent-examen voor de universiteit.¹ Het Album Studiosorum van de Leidse Universiteit vermeldt op 2 oktober 1871 zijn inschrijving in de juridische faculteit.* Ook zijn moeder keerde terug naar haar vroegere woonplaats en Charles woonde tijdens zijn studietijd bij haar in. Op 11 november 1877 promoveerde hij op maar liefst 66 stellingen. In datzelfde jaar waren de eerste nummers verschenen van het Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad "Minerva" (uitgever E.J. Brill), dat Dozy samen met F. Delhez, R. Macalester Loup, B.A.P. van Dam, W.R. Veder en F.M. Vonk had opgericht en waarin verschillende bijdragen van hem te vinden zijn.

Een jaar voor zijn promotie was Dozy in de rang van adjunct-commies benoemd aan de afdeling statistiek van de provincie Noord-Holland en twee jaar later volgde zijn benoeming als commies-redacteur aan de afdeling financiën van de secretarie van Amsterdam. Dit werk kon hem niet boeien. In zijn studietijd had de geschiedenis hem meer aangetrokken dan de rechten. Hij volgde toen de colleges van zijn neef R.P.A. Dozy, hoogleraar in de middeleeuwse en nieuwe geschiedenis, en van R.J. Fruin, hoog-

Mr. Charles Marius Dooz met echtgenote en hun zoontje Jan (Dionys). Foto, eind 19de eeuw.

leraar in de vaderlandse geschiedenis, maar bleef bij de rechtenstudie. Tijdens zijn administratieve werkzaamheden ging zijn belangstelling meer en meer uit naar de "oude archieven". Hij slaagde er in per 1 januari 1883 via de afdeling algemene zaken van de secretarie geplaatst te worden bij het Amsterdamse gemeente-archief, waar zijn vriend Mr. N. de Roever als adjunct-archivaris werkzaam was. Charles Dozy werd 7 april 1885 tot dezelfde functie bevorderd.³ Een archiefopleiding bestond toen nog niet.

In 1883 trouwde Charles te Hoorn met Anna Maria Evers, geboren in Goes op 1 mei 1862. Hun eerste zoon Eduard Cornelis werd in 1885 in Amsterdam geboren. Na zijn benoeming tot gemeente-archivaris van Leiden op 29 april 1886 vestigde het gezin zich te Leiden aan het Plantsoen (toenmalig nr. 67).⁵ Daar werd op 18 augustus 1887 hun tweede zoontje Jan Dionys geboren. Kort na deze blijde gebeurtenis werden Dozy en zijn vrouw zwaar getroffen door de dood van hun beide kinderen. Eduard Cornelis stierf 24 september 1887, Jan Dionys vier dagen later. Na viereneenhalf jaar kregen zij hun derde kind Jan, later Jan Dionys genoemd.⁶

De functie van gemeente-archivaris van Leiden was door het overlijden van Jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier op 8 maart 1885 vacant gekomen. Het is interessant de raadsverslagen die de benoeming van "een archivaris" betreffen door te lezen. Het eerste "bod" was gesteld op een jaarsalaris van f 600,-. Een van de raadsleden vergeleek dit tractement met dat van de klokkenluider van het stadhuis, dat f 700,- bedroeg en gegeven werd voor een betrekking waaraan nog wel eens nachtwerk verbonden was. De hoogleraren Blok, Fockema Andreae en Fruin brachten in een door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde gegeven advies de raadsleden op de hoogte van de eisen, waaraan de te benoemen archivaris zou hebben te voldoen. Dat had invloed, want het salaris werd toen gebracht op f 1600,- per jaar.⁷

Was het gemeentebestuur dan zo totaal onwetend inzake de stedelijke archieven? Natuurlijk niet. Dertig jaar lang had Rammelman Elsevier de archieven onder zijn beheer gehad. Hij was voor de gemeente een voordelige contractant. Als gepensioneerd eerste luitenant bij het Derde Regiment Infanterie stelde hij zich tevreden met een jaarsalaris van f 600,- en een aanstelling voor twee jaar, telkens te verlengen met eenzelfde termijn. Hem werd o.a. de "commissie opgedragen om een volledig beredeneerd register aan de raad over te leggen van de boeken, charters en papieren tot het archief behorende en verder datgeen nader aan te duiden of te beschrijven wat voor het recht en de geschiedenis in het bijzonder dezer stad en van het vaderland in het algemeen belangrijk is".⁸ Wist men wel waarover men sprak? Tot aan zijn dood in 1885 heeft men Rammelman Elsevier verblijd met de tweejaarlijkse verlenging van zijn contract. De gemeente Leiden

had het getroffen met deze archivaris voor die tijd. Hij stelde een inventaris samen van het Archief der gemeente Leyden, bevattende hare charters en privilegiën, alsmede die van den Burg, van de kerken, gasthuizen en voormalige kloosters over de jaren 1240-1644 (Dl. 1, Leiden z.j. [1863]). Een tweede inventaris was die van het Archief der gemeente Leyden en hare registers van algemeenen aard alsmede van het beleg en ontzet in 1574 (Dl. 11, Leiden z.j. [1864]). Ook verscheen een aanzienlijk aantal publikaties van zijn hand.⁹ Van de allerongelukkigste toestand op de zolders van het stadhuis, waar het omvangrijk stedelijk archiefbestand was opgeslagen, horen we in die tijd niet zoveel. Rammelman Elsevier heeft zich erin geschikt om in die lekkende, gescheurde, door ratten en muizen bezochte ruimten te werken, de kou te verdragen en tevreden te zijn met een werk-vertrek, dat later een donker hok zou worden genoemd. Geen wonder, dat de heren raadsleden meenden, dat Rammelman Elseviers opvolger, die wel een archivaris van professie zou moeten zijn, nou niet zóveel hogere eisen zou dienen te stellen. Maar wel was men overtuigd, dat een en ander aan de lokaliteiten zou moeten worden verbeterd. Een commissie werd ingesteld om dit onderwerp te bestuderen en rapport terzake uit te brengen. Op 18 maart 1886 werd dit rapport in B. en W. behandeld.¹⁰ Er waren twee mogelijkheden voorgesteld: verbetering brengen in de bestaande toestand of uitzien naar een ander c.q. nieuw gebouw. Voor het eerste werd gekozen, natuurlijk zou ik haast zeggen. Nu er meer aandacht aan de archieven werd geschonken achtte het gemeentebestuur het ook nodig een raadscommissie in te stellen, de Commissie van Bijstand van het College van B. en W. in het toezicht op het Oud-Archief.

De voorwaarden voor de opvolger van Rammelman Elsevier waren dus wel wat aantrekkelijker geworden, al kon van de verbetering van de archiefruimten niet veel worden verwacht. Bij zijn benoeming gaf Dozy zijn door hem toch zo gewaardeerde betrekking aan het Amsterdamse gemeentearchief op. Hij ging ook f 400,- in salaris achteruit. Maar het archivariaat van de stad waar zijn voorvaders vanaf het midden van de 17de eeuw waren gevestigd, de stad waar hij geboren was en gestudeerd had, was voor hem zeer begerenswaardig en een offer waard. Met energie aanvaardde hij zijn taak, heel goed wetende wat hem te wachten stond. Dat bewees zijn eerste jaarverslag, waarin hij een goed beeld geeft van de situatie.” In zijn volgende verslagen komt hij steeds terug op de dringende behoefte aan een archiefgebouw, zo mogelijk met conciërgewoning, te bewonen door een conciërge, die tevens boekbinder zal zijn. Meer dan noodzakelijk acht hij de vorming van een archiefbibliotheek. Dozy legde de basis voor de thans zo rijke archiefbibliotheek door bijeen te brengen wat hij her en der op de zolders en in de verschillende vertrekken van het stadhuis aantrof, door aan-

koop, maar vooral door heel veel af te staan uit zijn eigen bibliotheek.¹² Op dezelfde wijze is het gegaan met de prentverzameling. Bij de benoeming tot archivaris in die tijd werd men lid van het dagelijks bestuur van de Commissie van Beheer voor de bewaring van voorwerpen van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en geschiedenis der kunst (het stedelijk museum). Niet alleen in het stadhuis maar ook hier trof Dozy verzamelingen aan als kaarten en bestekken, opmetingen en projecten van Leidse gebouwen. Voor de prentverzameling stond hij bovendien vele prenten en stadsplattegronden af uit eigen bezit.

Hoewel een jaar of vijf lang is uitgezien naar een geschikt gebouw voor de vestiging van het gemeente-archief is slechts een enkele maal wat dieper op een aanbod ingegaan, o.a. het Gravensteen; Dozy voelde daar wel voor maar tot een gunstig besluit is het niet gekomen. Dé oplossing kwam van onverwachte zijde. De Leidse lakenfabrikant Arnoldus Justus Krantz overleed in januari 1891. Blijkens zijn testament had hij f 40.000,- gelegateerd aan de gemeente Leiden om van dit bedrag een of ander nuttig gebouw in zijn geboorteplaats Leiden "tot stand te brengen". In het overleg tussen de erfgenamen en het gemeentebestuur, waarbij ongetwijfeld ook Dozy betrokken was, werd besloten een archiefgebouw met conciërgewoning te vestigen aan de Boisotkade.¹³ Architect was ir. D.G.C. Knuttel, directeur van gemeentewerken, die het toenmalige Duitse systeem, met tralievloeren in de archiefbewaarpplaats, toepaste. Het gebouw, waarvoor J. Verhoog als aannemer optrad, werd op 1 mei 1893 opgeleverd. De 15de november van dat jaar stond Dozy met een journalist van het Leids Dagblad een ogenblik voor de voordeur in dankbaar opzien naar het borstbeeld van de schenker A.J. Krantz, dat gebeiteld was in het tympaan boven de ingang.¹⁴

Na de verhuizing werd het al eerder gebleken meningsverschil tussen de Commissie van Bijstand en de archivaris over de aanpak van de werkzaamheden ernstiger. Dit meningsverschil vond zijn grond in de controversiële opvattingen van de taak van de archivaris in die tijd: dient hij zich uitsluitend bezig te houden met het inventariseren, dus ordenen en beschrijven, van de inhoud van zijn archiefdepot en - in dit geval - het gemeentebestuur te voorzien van opgevraagde gegevens óf is de archivaris te beschouwen als de historische onderzoeker, die zijn resultaten publiceert en het archief dienstbaar maakt als middelpunt van historisch onderzoek. Noch het eerste noch het tweede standpunt is in alle consequenties te realiseren. Dozy had dan ook genuanceerde opvattingen. Daarvan zijn zijn publikaties het bewijs. Dit prikkelde de leden van de commissie tot het optreden als opdrachtgevers en controleurs, waarin zij werden gesteund door art. 4 van hun instructie d.d. 17 december 1891.¹⁵ Dit artikel droeg de commissie op toe te zien op de bewaring en beschrijving van de bescheiden

afb. 2. Het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst aan de Boisotkade. Foto, ca. 7900.

en boeken van het Oud-Archief. Telkens lezen we in de jaarverslagen van de commissie: de commissie dringt aan dat de archivaris zich bezig houdt met een door haar vastgesteld object of dringt op spoed aan “opdat daarna met te meer ijver en opgewektheid andere werkzaamheden kunnen worden ter hand genomen”. Waarmee hield de archivaris zich dan bezig? Dozy had een grote hoeveelheid aantekeningen aangetroffen, nagelaten door Frans van Mieris en Daniel van Alphen. Zij waren voor een deel gebruikt voor de tussen 1762 en 1784 gepubliceerde “Beschryving der stad Leyden” en voor

een deel bestemd voor de samenstelling van een stadskroniek, waaraan niet is toegekomen. Verder waren het aantekeningen van opvolgende griffiers, pensionarissen en secretarissen, om maar enkele te noemen. Dozy achtte het van belang hierin orde te scheppen. Hij heeft met taai volharding deze “warboel”, zoals hij het noemde, geschilderd en gescheiden. Zesentwintig portefeuilles aantekeningen betreffende de geschiedenis van Leiden, ingedeeld in onderwerpen nog steeds geraadpleegd bij diverse onderzoekingen, zijn het resultaat van deze moeizame arbeid.¹⁶ De Commissie van Bijstand was dit werk een doorn in het oog. Zij wenste steeds krampachtiger resultaten te zien van inventarisatie en bleef op spoed aandringen. Toch was haar bekend dat ook aan inventarisatie werd gewerkt en dat dit tijd vergt, dat bibliotheek en prentverzameling werden gevormd en dat klapperwerkzaamheden van doopboeken, ondertrouw- en begraafregisters onderhanden waren bij “zeer gewaardeerde medewerkers wier omstandigheden veroorloofden niet naar betaling te vragen maar naar verricht nut” (Dozy) en dat de archivaris zijn tijd te verdelen had tussen archief en museum. Maar de commissie gaat steeds verder met eisen en vermanen. De controverse schijnt hoog te zijn gelopen en Dozy zou ook overwogen hebben te vertrekken. De commissie zal zeker niet blind geweest zijn voor de uitgebreide taak, de bekwaamheid en de prestaties van de archivaris, maar meende dat andere werkzaamheden de voorrang moesten hebben vóór die, welke Dozy als eerste meende te moeten verrichten. Toen Dozy bij zijn jaarverslag over 1897 een algemene inventaris van de inhoud van het archiefdepôt overlegde, waarin de inhoud van elke kast was aangegeven, is er wat ontspanning in de verhouding gekomen. Gebleken is, dat Dozy’s aanpak het zijn opvolger gemakkelijk heeft gemaakt het door hem begonnen werk voort te zetten en dat deze daardoor veel tijd kon besteden aan inventarisatie.

Duidelijk spreekt een citaat uit de jaarrede van de voorzitter van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, Mr. S. Muller Fz., gemeente-archivaris van Utrecht, gehouden te ‘s-Hertogenbosch op 8 juli 1898¹⁷: “Ook uit Leiden kwamen heugelijke tijdingen. De archivaris die geheel alleen staat in zijn reuzentaak, alleen zijn archiefbewaarplaats beheert en wiens bezoldiging desniettemin slechts f 1600,— bedroeg heeft het dit jaar mogen beleven, dat het dagelijks bestuur heeft voorgesteld zijn tractement te brengen op f 2000,—. Laat ons met dit verblijdende feit onzen ambtgenoot in wiens loopbaan dergelijke aangename ogenblikken tot nog toe zeldzaam waren van harte gelukwensen”. Ik vermoed dat de salarisverhoging verband hield met het feit, dat Dozy eind mei 1898 als redder in de nood was opgetreden als conservator van het stedelijk museum na het plotselinge ontslag van C.W.H. (Kees) Verwey. Begin 1899 nam hij ook het

secretariaat van de Commissie van Beheer van het Stedelijk Museum op zich.

Dozy heeft zich niet uitsluitend bepaald tot het stedelijk archivariaat. Hij interesseerde zich levendig voor de vraagstukken in breder archiefverband in een tijd waarin aan de reorganisatie, misschien kan ik beter zeggen organisatie, van het archiefwezen op hoog niveau werd gewerkt. Met zijn vriend De Roever, toen gemeente-archivaris van Amsterdam, nam hij het initiatief tot de oprichting van de Vereniging van Archivarissen in Nederland (goedgekeurd bij K.B. van 29 september 1891), daarin gesteund door meerdere ambtgenoten.

Een tijdgenoot van Dozy, prof. dr. P.J. Blok, zegt in zijn "Levensbericht Charles Marius Dozy"¹⁸ dat hij rusteloos bij alle archiefbeslommingen in allerlei richtingen bezig was. Hij had veel te doen in allerlei commissies, waarin hij spoedig was gekozen omdat men zijn bereidwilligheid, veelzijdige belangstelling in wetenschappelijke en algemene zaken kende. Als secretaris van de Commission d'Histoire des Églises wallonnes beheerde hij sinds 1897 de archieven en de rijke bibliotheek. Een heel ander commissariaat was dat van de spaarbank van de Maatschappij tot Nut van't Algemeen. Dozy deed veel voor de volksontwikkeling als voorzitter van de Commissie voor Volksbijeenkomsten van het Nut. Op 11 januari 1900 hield hij een voordracht voor het departement Leiden. Het onderwerp was "Leidens omgeving in vroeger dagen". Dozy had voor deze gelegenheid heel veel prenten en plattegronden, voornamelijk uit eigen bezit, bijeen gebracht. Ook gaf hij een toelichting op de nieuwe plattegrond van Leiden van H.L.A. van Campen (uitgegeven door Sijthoff in 1899), getiteld "Hoe Leiden er vroeger uitzag", waarvoor Dozy een beschrijving had samengesteld.¹⁹ Blok zegt, sprekend over de publikaties en voordrachten van Dozy: "... het meest in zijn element was Dozy in zijn laatste studie, die hij te Leiden voordroeg. Hij was toen reeds lijdende en kon slechts met moeite de lange redevoering ten einde brengen". Niet lang nadat hij deze voordracht had gehouden is Dozy ernstig ziek geworden. Hij schrijft zelf over zijn ziekte aan J.C. Overvoorde?

Leiden, 31 maart

Amice!

De uitnodiging klinkt mij als spot in de oren. Uw zegsman is helaas! verkeerdt ingelicht. Sinds drie maanden is het misère. In de eerste dagen van Januari kreeg ik last van een puist in de nek. In verband met tentoonstelling en voordracht zette ik mij tegen de pijn in, totdat ik de 21 Jan. den doctor opzocht, daar ik het niet langer kon uithouden. Dadelijk bedarrest, pappen

en verband, drie weken lang hevige pijnen en koorts. Negatief (? , geknoeid). Toen consult prof. Iterson. Denzelfden dag nog operatie. Was allerhoogste tijd. Zes dagen later tweede operatie nodig, gelukkig bleek men kon(?) de ontsteking de baas zijn en daarmee het bezwaar te zijn geweken. Het waren voor mijn vrouw angstige dagen. Ik was door drie weken koorts en voortdurende pijn als wezenloos. In het Hopital Wallon ben ik daarna opgeknapt en een week geleden naar huis gezonden na er zes weken te zijn geweest. Dagelijks moet ik er nog heen om verbonden te worden, want de wond is nog lang niet toe. Het is blijkbaar een bijzonder venijnige . (woord, dat ik niet begriip, A. V.) geweest. De wond strekt zich ver over de borst en rug uit. Ik vertrouw, dat zij in het laatst dezer maand wel gesloten zal zijn. Ik ga dan een week of drie, vier er uit om geheel weer op verhaal te komen, denkelyk naar Wiesbaden. Gij ziet, dat er vooreerst van fietsen geen sprake kan zijn. Het is eene lamlendige geschiedenis, tijdsverlies, kosten, bederven van alle zomerplannen.

Ik zal trachten over de posterijen te zien wat ervan is, naar ik meen niet veel zaaks, anders had ik in verband met Clignet wel gepubliceerd. Het archief der stedelyke posterij is in het Rijksarchief.

Wie zijn wij? pluralis majestatis?

t.a.t.
Ch. M. Dozy

Dozy herstelde van deze ingreep, maar het bleek – ik citeer Blok – “dat hij niet meer de oude onvermoeide werker, niet lang meer de vroolijke, opgewekte, bijna kinderlijke zorgelooze man van vroeger, de hartelyke vriend van zeer velen onzer zou zijn. Zijn kwaal ontaardde in een slepende ziekte en weldra ging hij voor altijd van ons heen...”.

Dozy overleed op 12 januari 1901, 48 jaar oud. Hij is gestorven drie jaar voordat het eerste Leidse Jaarboekje verscheen. Zijn naam zal de lezers dan ook weinig of niets zeggen of wordt in verband gebracht met de Dozystraat, genoemd naar zijn neef de hoogleraar. Een enkele maal zal men zijn naam als auteur nog wel eens tegenkomen. Maar men zal onwetend zijn van de verdiensten, die Dozy in zijn korte leven en daarvan speciaal in de veertien-eneenhalf jaar als archivaris van Leiden, voor het gemeente-archief heeft gehad.

AANTEKENINGEN

1. G.J. Dozy, *De Familie Dozy*, 's-Gravenhage 1911, p. 201.
2. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae 1575-1875*, Hagae Comitum 1875, kolom 1423.
3. Dozy, *a.w.*, p. 202; P.J. Blok, "Levensbericht van Charles Marius Dozy", *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Bijlage tot de Handelingen 1901-1902*, p. 5 [1-76].
4. *Verslagen van de Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden 29-4-1886*, p. 27.
5. Tot 1894 bleef Plantsoen 67 het huisadres, daarna verhuisde Dozy naar Rembrandtstraat 19 (Adresboek van Leiden 1887 en 1895).
6. G.J. Dozy, *a.w.*, p. 204.
7. *Verslagen van de Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden* 1885, p. 43, 44, 45, 47, 55-57, 83.
8. *Kort verslag van de zitting van de Gemeenteraad van Leyden* 12-4-1855, nr. 45; 19-4-1855, nr. 48; 30-3-1855, nr. 39, bijblad nr. 8. *Jaarverslagen van het gemeente-archief* 29-3-1855, Hoofdstuk III.
9. Dr. W.N. du Rieu, "Lijst van geschriften van jhr. Willem Iman Cornelis Rammelman Elsevier, voorafgegaan door eenige opgave omtrent zijn levensloop", *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1885, p. 21-26.
10. *Verslagen van de Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden* 1885, p. 43. Ingekomen stukken nr. 157, 1886, p. 19; ingekomen stukken nr. 35.
11. *Jaarverslagen van de gemeente-archivaris*.
12. "Den kern van deze (bibliotheek) vormde de particuliere verzameling van den archivaris, die deze het genoegen had aan de stad ten geschenke te bieden. Zij wordt aangevuld uit de boeken ten gemeentearchieve aanwezig". *Jaarverslag* alsvoren 1885/1886.
13. *Verslag van de Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden* 1891, p. 29, 33, 39, 79, 87, 110, 203, 208, 262.
14. *Leids Dagblad* 16-11-1893.
15. *Gemeentebld van Leiden* 1892, nr. 2.
16. Bibliotheek van Leiden en omgeving, GAL, nr. 280.
17. *Nederlandsch Archievenblad* 1899/ 1900, p. 5.
18. P.J. Blok, *a.w.*, p. 51-76.
19. Bibliotheek van Leiden en omgeving, GAL, nr. 3217, **plano**.
20. Particuliere correspondentie met J.C. Overvoorde in het archief van het Stedelijk Museum De Lakenhal, gedeponeerd bij de Gemeentelijke Archiefdienst (niet geïnventariseerd).

Zie ook mijn artikel in het *Nederlands Archievenblad* 8 1 (1977), p. 225-237 en het artikel "De opening van het nieuwe archiefgebouw te Leiden op 4 maart 1970", *Nederlands Archievenblad* 74 (1970), p. 115-119.

EEN OUD STUKJE LEIDEN VAN ONGEVEER ZESTIG JAAR GELEDEN

Herinneringen aan de Transvaalbuurt

door

C. Zwarts-Verbiest

Aan de **Morsweg**, dicht bij de spoorlijn Leiden - Utrecht, was een smal laantje, de "Floralaan". Aan de ene kant lagen de ingangen naar een paar boerderijtjes, aan de andere kant de achteruitgangen van de huizen aan de Lopsenstraat. Dit laantje liep aan het eind uit op een grote tuin, 3000 m² Bloemenkwekerij. Midden in de tuin stond een huis. Ik vermoed, dat het vroeger meer een grote schuur is geweest, met een kamer aan de voorkant. Er waren geen keuken en geen slaapkamer wel een grote zolder. Na de verbouwing stond op de rekening: Van een bouwval een huis gemaakt.

Toen wij daar kwamen wonen was er geen gas, electriciteit, ook geen waterleiding. Het koken gebeurde op de kachel en op petroleumstellen. Ook voor verlichting gebruikten wij olielampen, waarbij dan wel eens een lamp stond te stomen. In plaats van waterleiding hadden wij een welput in de tuin. Het water was zeer goed en lekker. 's Morgens vroeg werden emmers water geput voor de huishouding. Deze werden in de keuken overgegoten in een grote kit, met een deksel erop. Onderaan de kit was een kraantje, zodat wij toch een waterkraan hadden. Pas na de bouw van de Transvaalbuurt hebben we electriciteit gekregen.

In 1921 verhuisden wij van de Rijn en Schiekade naar de Floralaan. Dat ging per schuit, want de Floralaan was te smal voor een verhuishwagen. De tocht ging vanaf de Rijn en Schiekade via Galgewater - Morssingel - Gevangenlaan naar de spoorloot langs de tuin. De tuin bestond uit een grote driehoek, de korte zijde naar de richting **Morsweg**. De ene lange zijde liep langs een reep grond van de **Spoorwegen**. Deze grond was bestemd voor een eventuele verhoging van de baan Leiden - Utrecht. Tussen de reep grond en de spoorbaan lag een spoorloot. De andere lange zijde grensde, met een sloot, aan een groentekwekerij. Daar liep onze tuin uit op een punt. Vandaar dat je dus hoorde zeggen: "0, die bloemen staan aan de punt".

Na enige jaren wilden de eigenaars van de groentekwekerij hun grond verkopen. De Gemeente Leiden kocht dit stuk. Besloten werd daar huizen

te bouwen voor de bewoners van stegen achter de Haarlemmerstraat: Bouwelouwesteeg, Duizenddraadsteeg en/of andere stegen. Dit proces hebben wij geheel kunnen volgen. De sloot tussen de beide landen werden gedempt. Hiervoor in de plaats kwam een hoog hek, honderd meter lang. Daardoor werd onze tuin aan de straatkant afgesloten. De uitgang, die daarin werd gemaakt was alleen voor ons bestemd. Van deze uitgang maakten wij alleen gebruik als het strikt nodig was. Wij liepen liever door ons laantje.

Met de straataanleg en de huizenbouw werd al spoedig begonnen. Het werden beneden-woningen voor echtparen zonder kinderen, ouderen of een klein gezin. De bovenwoningen waren voor grote gezinnen. De Lopsenstraat, waarvan de naam herinnert aan een klooster, dat vroeger in die buurt heeft gestaan, liep nu door tot aan het eind van onze tuin. De straten werden zo gebouwd dat ze de begrenzing vormde voor een hof: het **Transvaalhof**. Daar stonden hele huizen om nog grotere gezinnen een plaats te laten vinden.

De huizenbouw vorderde gestaag. Na enige tijd konden de bewoners komen. Dezen vonden het echter aanvankelijk niet zo prettig om hun huisjes in de stegen te verlaten. De huizen werden dan ook niet zo gewaardeerd. Behalve het ramen zemen en straatschrobben, dat vond men leuk. Traplopers waren er niet. Huisraad zal er ook niet veel geweest zijn. Dat kwam allemaal pas later, toen de buurt in betere doen kwam.

In de zomer leefde men, zoals in stegen de gewoonte was, op straat, met alles wat erbij hoorde: bonen afhalen voor de inmaakfabriek van Nieuwenhuizen was wel het voornaamste dat wij hiervan te zien kregen. Dat was me een drukte! Het was bijna altijd vrouwen- en kinderwerk. En vlug dat ze dat konden! De handwagens reden af en aan. Bij en op de bergen bonen zaten kleine kinderen, dikwijls alleen een hemdje aan, met hun blote billetjes op de bonen.

Hoe het verder ging, bijvoorbeeld met eten koken, weet ik niet. Wel zag je vaak een kind met een boterham met suiker op straat lopen.

De buurt had de naam van “hakbijlenbuurt” maar nooit hebben wij ze elkaar te lijf zien gaan met een hakbijl. Wel met een gasbuis.

De meisjes van zo veertien, vijftien jaar werden's avonds de straat opgestuurd om zo gauw mogelijk met een vriend of een levenspartner thuis te komen. Omdat ze dan geen eigen woonruimte hadden bleven ze in het ouderlijk huis, met of zonder man maar wel met een kind. Vandaar dat van enkele grote gezinnen de samenstelling zo door elkaar liep, dat de kleintjes niet meer wisten hoe ze heetten en bij wie ze behoorden.

afb. 7. Het huis van de kwekerij Verbiest, Floralaan 8, ca 1923, vóór de bouw van de Transvaalbuurt; op de achtergrond de school in de Paul Krugerstraat.

Oudejaarsavond en -nacht is ook het vermelden waard. De avond ging voor ons rustig voorbij. Na twaalf uur gingen we eerst over en weer nieuwjaar wensen bij onze burens op de boerderij in de Floralaan. En dan wachtten we maar af. Eerst was er vuurwerk, vuurpijlen, voetzoekers enz. Even stilte. En daarna werd het echt mooi. Vanuit de meeste huizen kwamen de bewoners naar buiten met achter zich aanslepend de kerstboom. Met veel lawaai en muziek, van pannen en deksels. Oud en jong achter elkaar, hossend en zingend: "Ere zij God". Een lange stoet trok zo door de straten. Het duurde wel een paar uur vóór alles weer rustig was.

Weer heel iets anders maakten we op een zomerdag mee. 't Was zondagmiddag. We zaten in de tuin thee te drinken. Na een poosje merkten we, dat het rumoerig werd. Overal kwamen mensen vandaan en liepen langs ons hek, tot we ook maar eens aan de andere kant van het huis gingen kijken. Daar stonden honderden mensen langs het hek. Wat was er aan de hand? In de seinpaal op de spoorbaan stond een man met een grote lantaren in zijn handen om deze naar beneden te gooien op degene, die hem te na wilde komen. Op de spoorlijn was overal politie en even later kwamen zij ook bij ons op de tuin. De man was ontvlucht uit het psychopaten-asiel. Hij was, toen ze hem achterna kwamen in de seinpaal geklommen. Het psychopa-

ten-asiel was gevestigd in de gebouwen, waar nu het Legermuseum is. Voordien was dit opvoedingsgesticht voor jongens, **daarvóór vrouwengevangen**is en oorspronkelijk pesthuis geweest. Vandaar de namen in die omgeving: Gevangenlaan - Pesthuislaan.

Maar terug naar onze psychopaat. De lijn Leiden - Utrecht had toen nog geen half-uur-dienst, zoals nu. Een locomotief kwam van het station om de man desnoods uit de paal te roken of hem eruit te spuiten. Vóór men hier-toe overging kwam er uitkomst. Inmiddels was namelijk een dokter van het asiel op het terrein aangekomen. Deze wist na eindeloos redeneren de man tot andere gedachten te brengen. Onder ademloze spanning klom de dokter in de paal en bereikte heelhuids het platform. Samen daalden ze toen de ladder weer af. De man maakte gelijk een sprong zijwaarts om er weer van-door te gaan, maar door de overmacht van politie was daar geen kans op en werd hij weggevoerd. De politie-agenten, die op onze tuin waren, moesten ook weer naar de spoorlijn. De kortste weg was langs de sloot via de boerde-rij, waar men een bootje over de sloot kon. Deze weg voerde hen langs een mestput, een grote vierkante put, waarin de koemest bewaard werd. Hier-omheen was een grasrand. De boer liep voorop, de agenten volgden hem. Eerst gingen zij langs de sloot, dan over de grasrand van de put. Dat ging goed... tot één van de agenten een nog kortere weg wilde nemen zo stapte hij pardoes in de put. Onder grote hilariteit is hij er weer uitgekomen. Dat was geen grapje meer, want hij zal heel wat tijd nodig gehad hebben om schoon te worden en de stank kwijt te raken. Ik weet nog wel, dat ze hem eerst met schoenen en al in een grote bak water gestopt hebben. Hij zal dit nog wel heel wat keertjes hebben moeten horen. Maar . . . al met al liep dit toch voor alle partijen goed af.

Weer iets anders. Toen de huizen stonden en alles goed marcheerde, vroegen we telefoon aan. Door het smalle laantje had dit nooit gekund. En nu was er de straat. Maar ja, dat was me wat. In de straten lagen geen tele-foonkabels. Daarvoor moest de hele Lopsenstraat en de Morsweg, tot aan de spoorlijn, opengebroken worden. "Nou, als ik wist wie hier de schuld van is, dan sloeg ik hem de hersens in". Zo hoorden wij sommigen in de buurt zeggen. Wij durfden echt niet te verklappen, dat het voor ons was. In ieder geval, de telefoon werd aangelegd en heeft nog jaren dienst gedaan.

Af en toe kwam een visboer door de straten, de kar afgeladen met schol of schar. Al van ver hoorde je de bepaalde roep van de viskoopman, waarop de vrouwen naar de kar toekwamen om vis te kopen. Op een morgen gebeurde dit ook weer. Mijn moeder, die de roep van de visboer hoorde, ging door het hek naar buiten om vis te kopen. Maar zij was nog niet bij de kar of zij werd tegengehouden en aangesproken door de daar al aanwezige vrouwen. "Niet

afb. 2. Tuin van Floralaan 8 in de winter, ca 1933, met de waterput op de voorgrond.

doen. Niet doen. Geen vis kopen. Z'n vis is niet goed. Het stinkt. Laat-ie ze zelf maar vreten!" Ze lieten zich vast geen knollen voor citroenen verkopen. Maar zij wilden ook niet, dat mijn moeder er in zou lopen. En de viskoopman kon verdwijnen. Hij maakte dat hij zo gauw als hij kon de buurt uit was.

De bloemen van onze tuin werden verkocht aan winkels, groothandel enz. Maar ook aan particulieren werd verkocht. Een gulden voor bloemen was in die tijd heel veel geld. Vaak kostten ze twee kwartjes of maar één kwartje. En voor een dubbeltje ging het ook nog. Vele buurtbewoners kochten dus voor een dubbeltje bloemen. Men hield echt veel van bloemen. Iets bijzonders werd het, als er gevraagd werd om een dubbeltje – witte – bloemen, graag met een takje groen en een vloeitje erom. Deze bloemen waren zeer zeker voor een begrafenis of een bezoek aan een graf. Vrolijker werd het als een jonge man om een dubbeltje witte bloemen kwam. En zeer verlegen kwam dan de vraag: "En graag een takje groen erbij". Inpakken hoefde in dit geval niet. Want even buiten het hek hield hij stil, schikte de bloemen, haalde een touwtje uit zijn zak en bond dat om de stelen. Uit zijn binnenzak kwam ook nog een opgevouwen wit lint. Dat werd om de stelen gestrikt en het bruidsboeket was klaar en de bruidegom was gereed om zijn bruid te gaan halen.

afb.3. Het gedeelte van de kwekerij in 1941 gericht naar “de punt”, met de huizen van de Lopsenstraat op de achtergrond.

In de meidagen van 1940 zaten op de dag van de capitulatie op de spoorbaan, in een spoorwagon, vijf soldaten op wacht. Aan het eind van de middag merkten zij iets bijzonders. Een paar jongens liepen op de spoorbaan. Zij er op of. Vanaf dat moment wisten ze dat de oorlog over was, want de een gooide zijn geweer in de sloot, de ander brak het doormidden. En toen namen zij de kortste weg naar de bewoonde wereld. Dat was een plank over de sloot gooien en bij ons de tuin in. Wij zagen ze aankomen en konden hen verder inlichten. Het waren geenjonge soldaatjes, ze waren boven de dertig jaar. Er was gewoon vergeten om ze te waarschuwen en zodoende hadden ze die dag ook nog geen eten gekregen. Daar was wel wat aan te doen. Wij hadden wel brood. Dus, de soldaten mee naar binnen. Boter en beleg was er bij ons niet zo veel voorhanden. Maar geen nood. Even naar de boerderij naast ons en we hadden boter, kaas en worst. Door het eten en praten wat gekalmeerd, vertrok het stel naar de kazerne of waar ze dan ook naar toe gingen. Opbellen konden ze bij ons niet, want in die tijd was onze telefoon, evenals van iedereen toen, afgesloten.

Nog een voorval over de saamhorigheid en hartelijkheid van de buurt. Mijn broer was bij het uitbreken van de oorlog in dienst als soldaat; waar

afb. 4. Het huis van de kwekerij Verbiest in 1941, met de huizen van de Transvaalbuurt op de achtergrond, kort voordat huis en tuin en Floralaan met boerderijtjes plaats maakten voor loodsen voor de groothandel Nieuwenhuizen.

wisten we niet precies. Na de capitulatie duurde het nog een hele tijd eer de telefoon weer aangesloten werd. Maar eindelijk – een klik – en de telefoon deed het weer. En nu maar wachten op bericht. En ja hoor! Nog dezelfde avond kon mijn broer ons vertellen, dat hij het goed maakte. Hij was ergens in de buurt van Rhenen en wist niet wanneer hij thuis kwam. Dat kon nog wel dagen duren. Een tijdje daarna werd er 's avonds laat heel hard gebeld. Het was de bel aan het hek! De bel aan het huis was alleen te bereiken vanaf de Floralaan. De bel aan het hek was aan de Lopsenstraat. Het was wel altijd mijn werk om open te doen. Toen ik naar buiten kwam zag ik wel honderd mensen voor het hek staan. Niet goed wetend wat te doen, bleef ik met de sleutel in mijn hand staan en vroeg: “Wat is er aan de hand?” En toen al die juichkreten: “Doe maar open, doe maar open, hier is Uw broer!” En ja, omstuwde door een grote menigte kwam een soldaat naar voren, die mijn broer bleek te zijn. Op weg van het station naar huis waren er steeds meer mensen bij gekomen en zo werd hij door de hele buurt in grote dankbaarheid thuisgebracht. Hartverwarmend zo iets!

Nu is dit alles al jaren verleden tijd. De tuin met de bloemen is er niet meer. Ook de boerderijtjes zijn verdwenen. De Floralaan is weg. Op die plaats zijn nu grote loodsen gebouwd voor de een of andere groothandel. De reep grond van de Spoorwegen is geheel of gedeeltelijk gebruikt. De spoorbaan Leiden - Utrecht is verhoogd, maar alleen vanaf het station, aflopend naar beneden. Bij de **Morsweg** is de baan weer gelijkvloers. Maar het is nog geen dubbel-spoor. De plannen zijn er wel maar worden voorlopig niet uitgevoerd.

En nu verder. Het huis en de waterput? Alles is weg. Ook de telefoon, waarop de buurtbewoners eerst zoveel aanmerkingen hadden en waarvan de aanleg zoveel moeite kostte. Maar de huizen in de buurt zijn er nog wel en hoe! In de loop van de tijd zijn ze verbeterd. Nu worden zij gerenoveerd. In veel gevallen zullen de bewoners zelf telefoon hebben of krijgen.

De bewoners van toen zijn er goeddeels niet meer. Maar, zij en hun kinderen en kleinkinderen hebben veel aan deze huizen gehad om vooruit te komen. Bonen afhalen hoeft niet meer. Men is in beter doen gekomen. De huizen zien er aan de buitenkant en ook binnen allemaal keurig uit. Maar misschien verlangen de heel oude bewoners nog wel naar hun steegje. En **degenen**, die vanuit de Lopsenstraat het uitzicht op de tuin hadden, denken vast nog wel eens aan de tuin met de vele bloemen.

LEIDEN BUITEN DE VESTE

1. 1896 - 1940

door

R.C.J. van Maanen

Enkele jaren nadat de stad haar politieke invloed in de drie haar omringende gemeenten, Leiderdorp, Zoeterwoude, en Oegstgeest, volledig was kwijtgeraakt, begon zij haar grenzen als knellend te ervaren. Immers, die vielen praktisch samen met de singels om de oude binnenstad. Letterlijk kon de blik reeds naar buiten gericht worden, want in de eerste helft van de 19de eeuw waren muren en bolwerken al geslecht, om plaats te maken voor plantsoenaanleg en vestiging van industrie. Maar het polderland waarover men uitkeek behoorde de stad niet. In tegenstelling tot andere steden beschikte Leiden niet over een plattelandsgedeelte. De gemeente bestond uitsluitend uit een bebouwde kom, omgeven door de singelgordel van 1659. Sindsdien was stadsvergroting niet meer noodzakelijk gebleken. Maar in de tweede helft van de vorige eeuw werd de aandrang tot annexatie steeds dringender.¹

Op verzoek van het college van B & W bood de stadsarchitect S. van der Paauw (te beschouwen als directeur Gemeentewerken) op 21 maart 1853 een nota aan over een mogelijke grensuitbreiding. Over de motieven tasten we volkomen in het duister. Sedert 1846 was het bevolkingsgetal teruggelopen.³ Wellicht wilde men de inkomstenderving compenseren door de huizen buiten de poorten en aan de buitenkant van de singels bij de gemeente te trekken. Van der Paauw schreef althans: "De gehele buitenbebouwing zal dus binnen de voorgedragen grensscheiding besloten liggen en voorzeker een aanmerkelijke aanwinst voor de stad geven". En ook de stedelijke belastingdienst stond zeer positief tegenover het annexatie-idee. De "voorgedragen grensscheiding" was zodanig gekozen dat ze geheel bevaarbaar was, hetgeen surveillance gemakkelijk maakte.

In 1872 bleek opnieuw dat aan verruiming van de grenzen gedacht werd. In de gemeenteraad stelde professor Buys althans dat deze dringend nodig was als de Ruïne niet met woonhuizen bebouwd zou worden.⁴ En sedertdien bleef het een terugkerend thema.⁵ Verschillende motieven werden aangedragen, met name overbevolking in de oude stad. Pas in 1896 werd annexatie een feit en werd de mogelijkheid geopend tot stadsuitbreiding

buiten de veste, ongeveer twintig jaar later dan bij vele andere Nederlandse steden.

De annexatie van 1896

Sedert Van der Paauw zijn nota schreef was de Leidse bevolking met bijna 8.000 zielen toegenomen tot een totaal van 44.714 mensen per 1 januari 1896. En dat ondanks het feit dat de laatste jaren een groeiend aantal emigranten de stad had verlaten om zich bv. te vestigen in één der randgemeenten.⁶ Maar niet alleen een groeiende bevolking, ook nieuwe maatschappelijke behoeften vergden meer ruimte. In de stad verrezen in de laatste decennia van de 19de eeuw openbare gebouwen, scholen en fabrieken van een omvang die sedert de Middeleeuwse kerkbouw onbekend was, vaak ten koste van de (overigens slechte) woningvoorraad. Maar ook de veranderende opvattingen omtrent de volkshuisvesting vroegen op hun beurt om meer ruimte. En deze was in de oude binnenstad niet langer voorhanden. Is het dan een wonder dat er langs de singels en de verschillende uitvalswegen een “parasitaire randbebouwing” ontstond? Parasitair, want deze lintbebouwingen ontstonden op grondgebied van de plattelandsgemeenten rond Leiden, hetgeen verscheidene voordelen bood als lichtere belastingdruk en ontkomen aan schutterijplicht, terwijl zo dicht bij de stad wonen tevens het profijt bracht van stedelijke voorzieningen op gebied van onderwijs, cultuur en winkelbestand, dat het platteland niet kende. Is het dan ook verwonderlijk dat de Leidse stadsbestuurders in toenemende mate geïrriteerd raakten over de trek van met name de beter gesitueerden naar buiten? Zij overwogen derhalve telkenmale maatregelen om aan deze ongewenste situatie een einde te maken. De beste maatregel bleef een annexatie, maar niet de snelst realiseerbare. Najaren discussie werd bij wet van 13 juli 1896 eindelijk de grensuitbreiding geregeld, welke op 1 augustus daaraanvolgende een feit zou zijn. Het Leidse oppervlak werd bijna verdrievoudigd.⁸

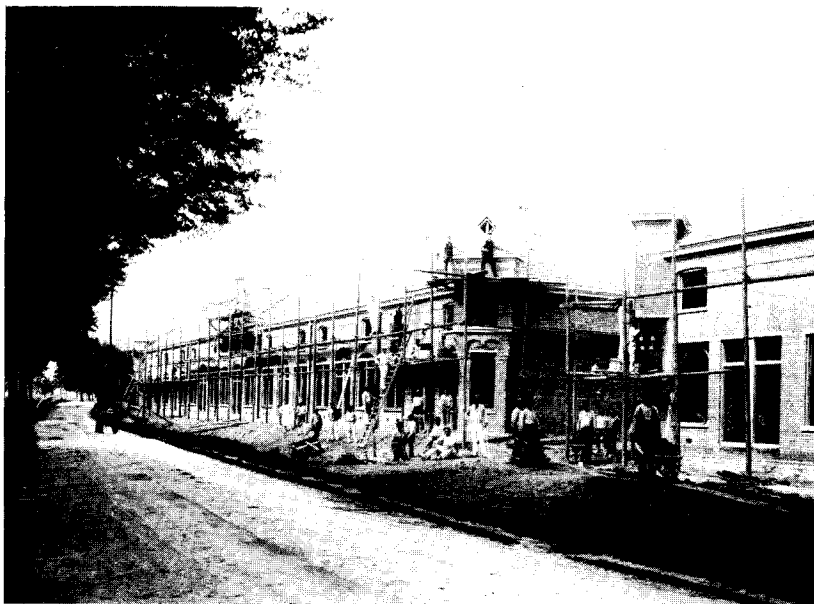
Wat kreeg de stad er nu precies bij? Het grootste stuk was afkomstig van Zoeterwoude. De nieuwe grens met deze gemeente begon midden in het Galgewater en liep langs de spoorweghaven buiten de Witte Poort en de spoorlijn naar Utrecht tot het punt waar deze de Roomburger Wetering kruiste, en vervolgens langs de wetering tot in de Nieuwe Rijn. Het westelijk gedeelte van dit gebied, tot aan de Herenstraat, was zijn polderkarakter al kwijt. Het verkeer had zijn deel opgeëist: werd in de 17de eeuw de Trekvlies gegraven voor de vaart op Delft en Den Haag, in 1878 kwam de spoorlijn naar Woerden gereed. Hiertussen was al enige woningbouw tot stand gekomen en was ook de Ambachtsschool neergezet (1892). In de driehoek

afb. 1. Vreewijk met universitaire gebouwen. Luchtfoto, 7928.

‘tussen de Witte Singel, de Witte Rozenlaan en de Vliet was op het terrein van de buitenplaats Vreewijk een “uitbreiding aan de zuidzijde van Leiden”, echter in de gemeente Zoeterwoude, in aanbouw.⁹ Binnen twee jaar nadat de laatste eigenaar dit buiten gekocht had, bracht hij het in een gelijknamige bouwmaatschappij in (1883). Het terrein werd verkaveld en aan de Eerste, Midden-, Laatste- en Dwarsstraat werd in de jaren ‘90 woningbouw gerealiseerd.¹⁰ De verbinding met de stad moest tot stand gebracht worden door een nieuw aan te leggen brug. Nadat de Universiteit in deze wijk haar eerste nieuwbouw buiten de singels gevestigd had, kreeg zij in 1903 “betere, meer passende” straatnamen.¹¹ Het was toen ruim tien jaar geleden dat aan de Laatste Straat (Gerrit Doustraat) de woningbouwvereniging “Eigen Haard” een 3 1 -tal arbeiderswoningen gebouwd had met de voor die tijd grote luxe van een voor- en achterkamer, een privaat, een keldertje en een zolder.¹² Nadat pogingen om binnen de singels grond te verkrijgen mislukt waren, werd besloten tot de aankoop van een bouwterrein erbuiten, daartoe gefinancierd door de “Vereeniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen te Leiden”.¹³

De Herenstraat was van oudsher de belangrijkste verbinding tussen Leiden en Zoeterwoude.¹⁴ Langs deze uitvalsweg stond al de nodige bebouwing. De oudste woningbouwvereniging van de stad, de in 1873 opgerichte

afb. 2. "Staalwijk" in aanbouw. Foto, 1895.

"Leidsche Bouwvereniging", had er in 1895 twee huizenblokken neergezet nabij de spoorweg.¹⁵ De op de Herenstraat uitkomende laantjes, als de Bloemistenlaan, de Witte en de Roode Laan (in 1925 resp. herdoopt in Lelie- en Pioenstraat) ademden een sfeer van overgang van tuinbouw- naar stedelijk woongebied.

Ten oosten van de Herenstraat was het polderland (Rodenburgerpolder) nog grotendeels behouden, met langs de singels enige bebouwing van grote woonhuizen en boerderijen. Ter hoogte van de huidige Lammenschansweg lagen de buitenplaatsen **Zuiderzicht** en **Berkzicht**, gescheiden door het Philosophenpad, ook wel Hoerenpad genoemd. Aan de Hoge Rijndijk lag het Raamveld, een terrein waar vanouds de droogramen van de textiel-industrie stonden opgesteld. Aan de noordzijde van deze straatweg bevond zich weer enige bebouwing, o.a. de tramremise.

De nieuwe grens met Leiderdorp liep heel wat grilliger.¹⁶ Aan de oostzijde van de stad werd slechts een smalle strook geannexeerd, begrensd door de Broersloot (op het Waardeiland tussen Nieuwe en Oude Rijn) en de Drift (nu Driftstraat). De kom van de gemeente Leiderdorp mocht niet dichterbij komen. Vanaf het punt waar de Drift uitkwam in de Ringsloot

van de Grote en Kleine Stadspolder volgde de grens deze Ringsloot westwaarts tot vlak bij het bolwerk bij de Oude Herengracht, en vandaar naar het verbindingsspoor naar de gasfabriek, een lijntje dat ten noorden van de stad van de grote lijn Amsterdam-Rotterdam aftakte en met een boog naar de Leidse gasfabriek aan de Langegracht liep. Dit verbindingsspoor werd gevolgd tot aan de Slaagsloot. Het is wellicht aardig op te merken dat Van der Paauw destijds een veel groter stuk Leiderdorp op het oog had, en wel het gehele gebied dat omsloten werd door de Zijl en de Slaagsloot. Maar dat zou pas in 1920 gerealiseerd worden.

Bebouwing strekte zich uit langs de Zijl- en Herensingel, maar nog niet aaneengesloten; langs de Rijnkade, de zuidzijde van de Lage Rijndijk, en de Haarlemmertrekvaart. In het tuinbouwgebied ten noorden van de Herensingel stonden behalve tuinderswoningen ook goedkope arbeiderswoningen, bv. aan de Lusthoflaan, de Gasthuislaan (Alexanderstraat), de Herenlaan (Julianastraat) en de Buitenlaan (Waldeck Pyrmontstraat). En op de hoek van de Herensingel en de Schoolstraat stond zelfs een school, de Singelschool van 1883, de eerste die buiten de singels werd gesticht.

Van straataanleg was al sprake op het terrein van het vroegere huis Nippon, dat in 1893 onder de slopershamer was gevallen.¹⁷ De naam Bloemstraat (1896) moest de herinnering levend houden aan de exotische tuin die Philipp Franz Balthasar von Siebold, teruggekeerd uit Japan, hier in 1842 had aangelegd. Enige jaren later volgden de Von Siebold- en de Nippon- (thans Flores-) straat. Voorlopig nog ongerept was de buitenplaats Groenord, gelegen aan de Haarlemmertrekvaart, waar in 1893 de kunst schilder Floris Verster zich had gevestigd.¹⁸

Ten noorden hiervan, bij het punt waar de Slaagsloot en het verbindingsspoor naar de gasfabriek elkaar kruisten, begon de nieuwe grens tussen Leiden en Oegstgeest. Deze volgde dit lijntje tot aan de spoorlijn van de Hollandse Yzeren Spoorweg tussen Amsterdam en Den Haag, kruiste haar, en liep dan in noordelijke richting naar de Poelwetering. Deze werd in westelijke richting gevolgd tot aan de Molensloot van de Pesthuispolder, die op haar beurt ook grenslijn werd, en wel tot aan de zuidzijde van de Rijkswerkinrichting voor Vrouwen (voormalig Pesthuis, nu Legermuseum), alwaar de grens naar het oosten boog en even er voorbij zuidwaarts naar het punt waar de spoorlijnen naar Den Haag en Utrecht samenkwamen. Wederom werd de lijn Amsterdam-Den Haag gekruist, want de gemeentegrens ging met de Utrechtse baan mee tot in het Galgewater.

Het Oegstgeester gebied werd dus in tweeën gedeeld door de spoorlijn van de HYSM, geopend in 1843. Ten noorden hiervan was het nog helemaal landelijk, in tegenstelling tot het gebied tussen de rails en de stads-veste. De aanwezigheid van het Leidse station (op Oegstgeester grond-

gebied!) had een stempel gedrukt op de gehele omgeving. Niet eens zozeer de voorzieningen voor het treinverkeer of de aanleg van de spoorweghaven, maar veeleer het eindpunt van de regionale tramlijnen en de vestiging van functies die met het reizigersvervoer samenhangen (bv. Zomerzorg) bevorderden het ontstaan van een echte stationswijk,¹⁹ die werd begrensd door nieuwe herenhuizen aan de Morssingel. Daarachter had “De Leidsche Bouwvereniging” al een buurtje van goede en toch betaalbare woningen gebouwd in de omgeving van de Haverzaklaan (1885-1886).²⁰ Dezelfde woningbouwvereniging had trouwens in 1878 reeds woningen neergezet langs de Rijnsburgersingel, ten oosten van de Stationsweg.²¹ Nog oostelijker, langs de Maredijk en rond de aloude Aloëlaan stonden ook al huizen. Maar tussen beide woonconcentraties lag nog een groot onbebouwd terrein, het Schutters- of Exercitieveld, door de gemeente aan het Rijk verhuurd als militair oefenterrein. Door zijn gebrekkige afwatering was het ook ongeschikt voor bouwactiviteiten.²²

In het uiterste westen van het van Oegstgeest verkregen gebied, tussen de spoorlijn, de Gevangenislaan (naar de Rijkswerkinrichting, alias de gevangenis), de Morssingel en het Galgewater, bestonden, behalve de conservenfabriek van Van Nieuwenhuyzen, de buitenplaats Oranjelust en het Militair Hospitaal, ook al enige straten, die “ijdele huisbazen”²³ naar zichzelf Plesmanlaan en van der Tasstraat hadden genoemd.

Particuliere stratenplannen (1896- 1907)

Toen de annexatie eenmaal een feit was, werden tal van stratenplannen aan de gemeenteraad voorgelegd, waarvan de meeste ook goedgekeurd en vervolgens gerealiseerd werden. De opzet en ook de straatnaamgeving lagen volledig in handen van de particuliere bouwers die de plannen indienden. Over het algemeen werd aansluiting gezocht bij de bestaande bebouwing die geconcentreerd was bij de zes voormalige stadspoorten en de twee nog bestaande. En snelle bereikbaarheid van de oude binnenstad werd van het grootste belang geacht, want de bewoners in de “rand” werkten in het centrum als bv. ambtenaar of fabrieksarbeider, hoogleraar of militair.

Buiten de Morspoort kwam het begin van de wijk tot stand die we Transvaal plegen te noemen. Het stratenplan was door de raad goedgekeurd in 1899, en de straatnaamgeving vond plaats in 1902. Het zijn juist de jaren van de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. Nederland stond aan de kant van Paul Kruger en de zijnen. Ter ere van hen kreeg deze buurt de Zuid-Afrikaanse namen. Het ging overigens maar om een paar straten, de Paul Kruger-, Cronjé-, Joubert-, en Pres. Steinstraat. De overige namen zijn van later

afb. 3. Morssingel, nabij het station met Transvaal- en Haverzakbuurt. Luchtfoto, 1928.

datum, deels door aanpassing na de annexatie van 1920.

Buiten de Koepoort ontstond een hele nieuwe wijk tussen de Vliet en de Herenstraat. De namen daar houden de herinnering levend aan beleg en ontzet van Leiden in 1574. De bebouwing liep tot aan de Leugenbrugvaart (Leuvenstraat) en bereikte de nieuwe gemeentegrens dus nog niet. Deels werd zij gerealiseerd op terrein van de buitenplaats Buitenrust aan de Schelpenkade, gesloopt in 1905, ondanks het verzoek van een aantal omwonenden dat er liever een openbare wandelplaats en speeltuin ingericht zag.²⁴

Tussen de Oude en Nieuwe Rijn vond ook straatanaanleg plaats, zij het niet veel. Zij was geconcentreerd bij de Zijlpoort (Waardstraat) en Hogewoerdsport (Ooster- en Oosterdwarsstraat).

De straatanaanleg aansluitend bij de Bloemstraat is al genoemd. Langzaam maar zeker schreed de bebouwing voort. De Nippon- en Von Sieboldstraat dateren van 1900.²⁵ De Formosastraat kreeg haar naam in 1902; de Decimastraat in 1906. De Medusastraat volgde in 1909.

De Herenpoort, waar nooit een regionale weg op aan had gesloten, werd de toegang tot een snelgroeijende wijk. Het gebied tussen het verbindingsspoor naar de gasfabriek en de Kooilaan, ten noorden begrensd door de

nieuwe gemeentegrens (ter hoogte van de Bernardkade) werd praktisch helemaal volgebouwd. Van enige planning was geen sprake. Tal van stratenplannen werden onafhankelijk van elkaar uitgevoerd. De huidige Sophiastraat die op het moment bijna de hele wijk doorsnijdt, is stukje bij beetje tot stand gekomen, en pas in 1916 tot één straat verenigd. De straten tussen het Zwarte Pad en het Prins Hendrikplein vormen planologisch een apart stukje. Maar hoe kan het anders met een grenslijn die daar haast de singel raakte? En de oude lanen in het tuinbouwgebied ten noorden van de Herensingel bepaalden in feite de straataanleg daar.

Ten oosten van de Haarlemmertrekvaart, dus buiten de Marepoort, werden ook verschillende stratenplannen gerealiseerd, zowel ten noorden als ten zuiden van huize Groenord. De bierbrouwer M.H. van Waveren, directeur van de Leidse brouwerij De Posthoorn, bouwde de Hansen-, Pasteur- en Van Leeuwenhoekstraat. Het bloed kroop waar het niet gaan kon: hij zocht namen onder geleerden die door hun wetenschappelijk werk de bierbereiding gediend hadden. Hieraan grenzend werd het slachthuis gevestigd (1903),²⁶ en vond uitbreiding van de gasfabriek plaats.²⁷ De kiem voor een industrieterrein was gelegd.

De Marepoort gaf ook toegang tot de nieuw aangelegde straten op het Schuttersveld, ten noorden van de Aloëlaan, met toepasselijke namen als Schutterstraat en Vendelstraat.

Behalve genoemde stratenplannen kregen er nog enkele hun beslag verder weg van de stadspoorten: aan de ene kant van de stad aan de Zoeterwoudsesingel, vlak bij de uitmonding van de Stadsmolensloot (Cronesteinkade), en aan de andere kant op het terrein van de voormalige eendenkooi buiten de Zijlpoort. Dit laatstgenoemde projekt werd uitgevoerd door de woningbouwvereniging "Werkmanswoningen" op reeds in 1896 door haar aangekochte grond.²⁸ Het terrein was gunstig gelegen, aldus haar jaarverslag, omdat er aan die zijde van de stad het meeste behoefte aan arbeidswoningen was, maar de communicatie met de binnenstad liet te wensen over. Toch werd de bouw doorgezet. Op 16 maart 1899 werd het eerste stratenplan van de Kooi goedgekeurd door de Raad en kon de aanleg van de 1ste, 2de en 3de Kooistraat beginnen (thans resp. deel van de Kooilaan, Banka- en Billitonstraat). De huizen moesten f 1,50 per week aan huur doen, wat echter nog te hoog was voor de mensen waarvoor ze bedoeld waren, nl. de bewoners van weggesaneerde krotten uit de binnenstad.

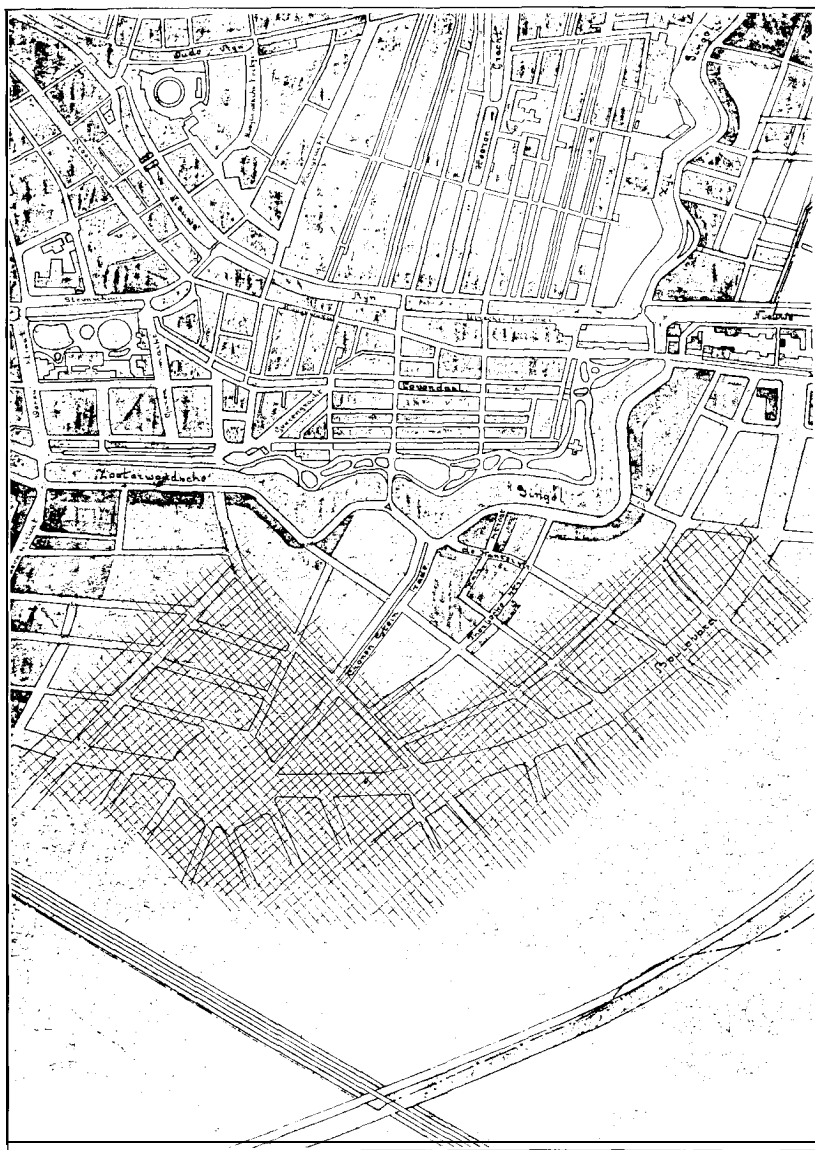
Het stratenplan, of liever de twee stratenplannen-Zoeterwoudsesingel omvatten slechts een paar straten.²⁹ De aannemer J. Botermans had in 1906 de Was- en de De Laat de Kanterstraat gebouwd, dwz. de Wasstraat van de Zoeterwoudsesingel tot aan de huidige knik, en de De Laat de Kanterstraat haaks daarop. Deze was aanvankelijk alleen vanuit de Wasstraat te berei-

ken, want ze liep enerzijds dood tegen tuinaanleg aan de singel, en aan de andere kant tegen een sloot die de afscheiding vormde met het perceel waar de Thorbeckestraat aangelegd zou worden (ook in 1906) tussen de Was- en de Rodenburgerstraat. Voor deze straat en de Cronesteinkade was al vijf jaar eerder concessie verleend aan de architect W.C. Mulder, maar de bebouwing liet op zich wachten. Toen Botermans de Wasstraat wilde verlengen, kon dat desondanks alleen op zijn eigen terrein; vandaar die merkwaardige rechte hoek in de Wasstraat. Met Was en De Laat de Kanter werden de eerste burgemeestersnamen geïntroduceerd. Het waren resp. de laatste (1894-1903) en voorlaatste (1880-1894) ex-eerste burgers van Leiden. Lagen deze straten dan enigszins verwijderd van één van de oude toegangswegen, de afstand naar het centrum was onlangs aanmerkelijk verkort door de in 1903 gebouwde Van Disselbrug tegenover de Kraaiersstraat.³⁰

Hegemonie van de woningbouwverenigingen (1907-1923)

Van enorme betekenis voor de stedenbouwkundige ontwikkeling en de volkshuisvesting, die in deze tijd hand in hand gingen, was de zgn. Woningwet van 1901,³¹ die op 1 augustus 1902 in werking is getreden. Deze gaf niet alleen voorschriften voor de bouw van huizen en voor de plaatsing ten opzichte van elkaar of van de openbare weg, maar gebood ook aan gemeenten boven de 10.000 inwoners een bestemmingsplan (toen uitbreidingsplan genoemd) op te stellen voor haar gronden buiten de bebouwde kom. Bovendien werd de mogelijkheid geopend om van overheidswege aan instellingen die zich de bevordering van de volksgezondheid ten doel stelden, voorschotten of subsidies te verstrekken. Werd het initiatief geheel aan particulieren overgelaten, er moest voortaan voldaan worden aan wettelijke eisen op het gebied van licht, lucht en hygiëne, terwijl de gemeente een “doorslaggevende rol (ging) vervullen bij de bepaling en vormgeving van stadsuitbreidingen”. Het principe van stedenbouwkundige ordening was weer ingevoerd en zou een einde maken aan de ongebondenheid van de 19de eeuw.

Het wachten was nu op de stedelijke plannen en verordeningen. Tegelijk met de goedkeuring door de raad van het “uitbreidingsplan” op 18 april 1907 werd een bouwverbod aangekondigd voor die projecten die strijdig waren met dit plan. In 1913 volgde de bepaling dat uitsluitend de overheid straten mocht aanleggen.³² De bouwactiviteit kwam nagenoeg stil te liggen. Slechts hier en daar kwam een straat tot stand. Het reeds van 1897 daterende stratenplan op het verkavelde buiten Groenhoven werd in 1909 uitgevoerd. Het jaar daarop werd de Thorbeckestraat doorgetrokken naar de Zoeterwoudsesingel.³³ In 1913 vestigden zich de eerste bewoners in de

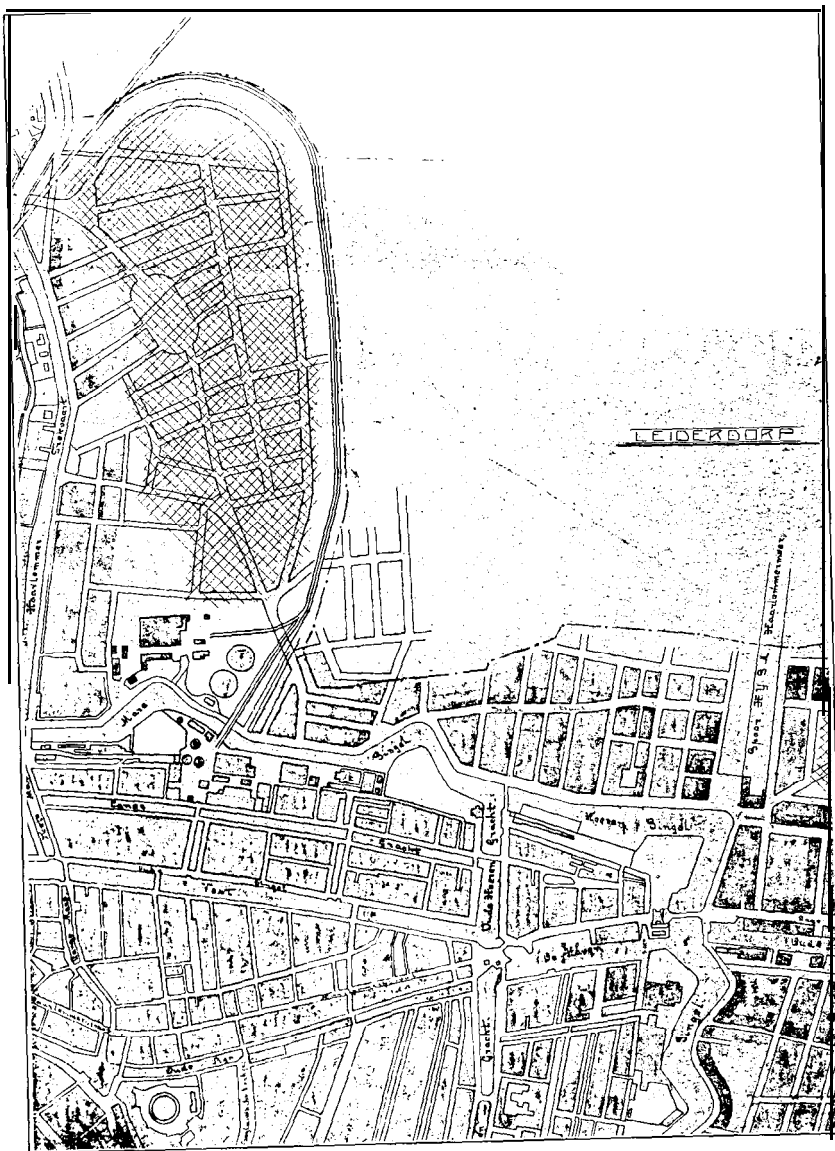
afb. 4. Plattegrond van het zuidelijk deel van de stad ca. 1916, waarop niet uitgevoerde plannen van 1907 zijn aangegeven door arcering.

Pieter de la Courtstraat, de enige herinnering aan een plan om een gehele wijk straatnamen te geven van belangrijke Leidse industriëlen. En in het jaar daarna brak de Eerste Wereldoorlog uit, waardoor de materiaalkosten dusdanig stegen dat er aan goedkoop bouwen niet meer gedacht kon worden.

Intussen was dus Leidens eerste bestemmingsplan van de grond gekomen.³⁴ Het stond helemaal in het teken van de volkshuisvesting. In de nieuwe woonagglomeraties werden de rooilijnen al vastgelegd. Er werden geen industrieterreinen aangewezen, want concentratie van fabrieken achtte men in Leiden overbodig. En ook groenzones waren in het plan niet opgenomen. Wel werd in de raadsdiscussie toegegeven dat verscheidene terreinen, als het Schuttersveld of het Raamland bij de Hoge Rijndijk, “in aanmerking zouden kunnen komen” voor parken of sportvelden. Veel is er niet van terechtgekomen. Grootstedse concepties met brede boulevards en enorme pleinen moesten worden opgegeven. In het zuidelijk stadsdeel herinnert de veertig meter brede Burggravenlaan er nog aan. De woonwijk ten noorden van het abattoir, met in het hart een plein van 70 bij 80 meter, is er nooit gekomen. En wat vinden we op het Schuttersveld? Niets, ondanks tal van plannen. En op het Raamland vond sedert 1920 woningbouw plaats, zij het aanvankelijk zeer aarzelend. Op 21 december 1920 was in de Kernstraat één bewoond huis.³⁵ De Cobetstraat kende in 1922 alleen de even nummers 2-14. De Fruinstraat (sedert 1934 Fruinlaan) was toen nog in aanbouw. En aan de Burggravenlaan stonden slechts het Invalidenhuis en de HBS, op iedere hoek met de Hoge Rijndijk een markant gebouw.

De explosieve bouwactiviteit na de oorlog kwam bijna uitsluitend voor rekening van de woningbouwverenigingen. Sedert een tiental jaren na de inwerkingtreding van de Woningwet werden nieuwe woningbouwverenigingen opgericht. Men onderkende de financiële mogelijkheden, en het tij zat mee: de bouwstop had de woningnood vergroot. Het ideaal was de eengezinswoning. Maar al snel stegen de exploitatiekosten zo zeer dat noodgedwongen op boven- en benedenwoningen overgestapt moest worden. Door woningbouwverenigingen geschapen wijken zijn dan ook te herkennen aan de afwisseling van beide woningtypen, en ieder van hen afzonderlijk aan een bepaalde bouwstijl, omdat iedere woningbouwvereniging met zijn eigen architect werkte.

Reeds enige maanden voor het uitbreken van de oorlog had “Werkmanswoningen” een plan opgesteld voor woningbouw bij de Kooi.³⁶ Het rapport “Systematisch woningonderzoek te Leiden” van november 1912 had de behoefte doen zien aan huizen in de huursector van f 1,75 tot f 2,- per week. De vereniging had terrein in eigendom nabij de reeds door haar gebouwde straten, dat aan tuinders verpacht werd. Nu achtte zij de tijd

afb. 5. Plattegrond van het noordelijk deel van de stad ca. 1916 waarop niet uitgevoerde plannen van 1907 zijn aangegeven door arcering.

gekomen hier eveneens te gaan bouwen. Een drietal plannen werden gemaakt, waarvan dat waarbij het meeste met de ruimte gewoekerd was, werd aangenomen, om de prijs zo laag mogelijk te houden. Pas in 1919 kon echter met de bouw een aanvang worden gemaakt. De bebouwing sloot aan bij het door de gemeente aangelegde Volkspark, dat in 1920 Kooipark gedoopt werd. Het was de eerste groenvoorziening buiten de singels van enige betekenis,³⁷ en juist aan die kant van de stad waar er het meeste behoefte aan bestond, aangezien de voormalige stadswallen er niet voor plantsoenaanleg, maar voor fabrieken bestemd waren.

Meer nog dan “Werkmanswoningen” heeft de socialistisch getinte woningbouwvereniging “De Eendracht” (opgericht in 1912) haar stempel op deze hoek van de stad gedrukt. Vanaf 1919 werden verscheidene bouwplannen ten noorden van de Lage Rijndijk in exploitatie genomen.³⁸ De ontwerpen waren deels van de bekende Leidse architect Jesse, waardoor een zekere mate van architectonische eenheid is ontstaan. Typerend zijn de poorten die de gevelrijen onderbreken en waarboven woningen ontworpen waren met een verticale topgevel. Het gehele gebied tussen de Oude Rijn, de singel en de nieuwe gemeentegrens van 1896 werd volgebouwd in luttele jaren. De wijk breidde zich na de grenswijziging van 1920 nog verder uit in oostelijke richting. Aan de westzijde was dat onmogelijk geworden door de aanleg van een spoorwegemplacement. Sedert 1912 had de Electriche Spoorweg Maatschappij n.l. “het spoortje” in gebruik, een lijntje dat tot 1935 onderhouden werd tussen Leiden-Herenpoortstation en Hoofddorp, ter ontsluiting van de Haarlemmermeer.³⁹

Voor het Noorderkwartier geldt hetzelfde als wat voor de Kooi is opgemerkt. Alle lege plekken tussen de singel en de grens van 1896 werden opgevuld met rijtjes huizen. En ook hier werd na 1920 aansluiting gezocht in het nieuw verworven gebied. Verscheidene woningbouwverenigingen, als “Ons Doel” (opgericht 1918), “Ons Belang” (van 1913) en “De Goede Woning” (RK.) hebben sedert 1919 tal van bouwplannen ter goedkeuring aan de Raad voorgelegd. Benoorden de Herensingel werden ook de eerste gemeentewoningen gebouwd: 162 boven- en benedenwoningen.⁴⁰ Nadat eerdere voorstellen hiertoe verworpen waren (in 1919 en 1920), werd dit plan op 26 februari 1923 door de Raad goedgekeurd.

Aan de Zijlsingel en in het Zijlsingelkwartier was het de woningbouwvereniging “Eensgezindheid” die door de bouw van “hygiënisch ingerichte” woningen een bijdrage leverde aan de volkshuisvesting.⁴¹ In 1915 opgericht vanuit de sfeer van de Christelijke Besturenbond kreeg ze in datzelfde jaar de beschikking over een terrein aan de Zijlsingel. De gedenksteen in de gevel van Zijlsingel 57 getuigt er nog van dat dit eerste project van 118 woningen in 1918 gereed is gekomen. Het bouwplan in het Zijlsin-

DE WONINGBOUW-VEREENIGING „ONS BELANG“

[illegible]

afb. 6. Woontoestand voor en na de bouw door de woningbouwvereniging *Ons Belang* van het blok *Herensingel-Alexanderstraat-Anna Paulownastraat*. Reproductie uit *Panorama* d.d. 29 november 1976.

afb. 7. De Ruyterstraat in de Zeeheldenbuurt. Foto, 7926.

gelkwartier werd op verzoek van de woningbouwvereniging voorzien van namen van Nederlandse zeehelden.⁴²

Het meest revolutionair waren de plannen van “De Tuinstadwijk”. Deze woningbouwvereniging was opgericht op initiatief van de architect P. Kuiper Jr., en stelde zich niet alleen een goede woning ten doel, maar ook een goede woonomgeving.⁴³ Aansluitend bij internationaal levende ideeën⁴⁴ ontwierp Kuiper in 1915 een ruime wijk, zonder doorgaand verkeer, maar met veel plantsoenaanleg; geen gesloten huizenblokken, maar uitsluitend “vrijstaand dubbele woningen” (twee onder één kap). In het midden dacht hij zich een groot plein, waarin een achthoek bestemd voor een badhuis. Hij situeerde het projekt aan de noordkant van de stad, bij de Bakker Korff- en Lucas van Leydenstraat. Het is nooit verwezenlijkt. Het terrein bleek te moerassig en de kosten zouden te hoog worden. Een veel bescheidener opzet kwam tot stand ten oosten van de Herenstraat, alwaar pas in 1923 tot toewijzing van woningen kon worden overgegaan. De huren waren inmiddels opgelopen tot f 5,80 tot f 10,50 per week. Voor arbeiders waren deze al niet meer op te brengen. Tegen wil en dank is toen ook “Tuinstadwijk” van de bouw van eengezinswoningen afgestapt en overgegaan tot de bouw van

afb. 8. Tulpenstraat in Tuinstadswijk. Foto, 1926.

boven- en benedenwoningen, die resp. f 5,10 en f 4,55 aan huur deden. Overigens kenmerkt deze buurt zich door een ruime opzet en enkele zeer brede straten.

De annexatie van 1920

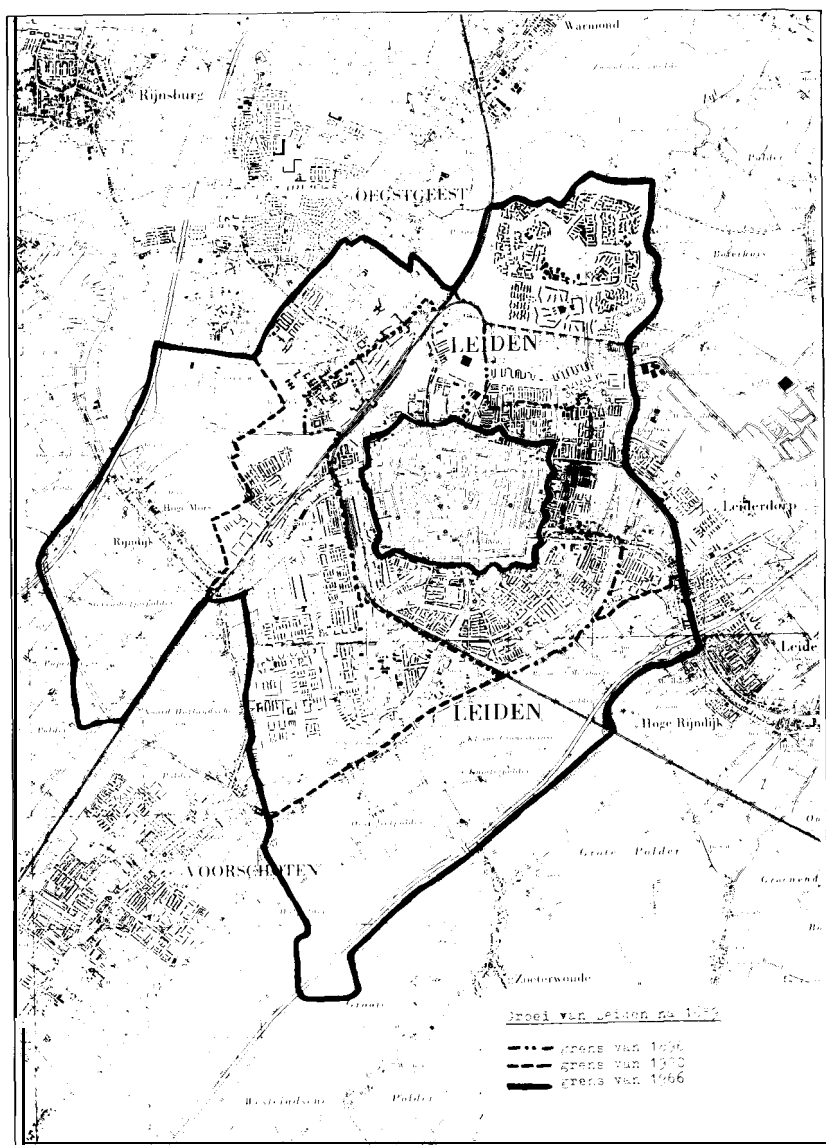
Evenals die van 1896 had de annexatie van 1920 een lange voorgeschiedenis. Al in 1907 stuurden B & W een plan hiertoe naar Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, maar dat werd op de lange baan geschoven.⁴⁵ Zes jaar later kwam het gesprek met GS weer op gang. De gemeente had **grensuitbreiding** nodig “ter verkrijging van een stelselmatiger en fraaiere bebouwing”. Bovendien zou door verbetering van het openbaar vervoer de trek naar buiten toenemen. Zelfs onder studenten kwam forensen al voor! Om dat te voorkomen moest Leiden worden vergroot en voorzien van nieuwe bouwgrond. En daar kwam nog een argument bij: in Oegstgeest lagen diverse Leidse bezittingen. Zou het niet voor de hand liggen dat deze binnen de Leidse gemeentegrenzen kwamen? Eindelijk op 2 mei 1918 vond behandeling van de door GS voorgestelde grenswijziging plaats in de

gemeenteraad. Noodgedwongen ging ze akkoord, niet nalatende erbij aan te tekenen dat “men gaarne gezien zou hebben, dat de grensuitbreiding zich naar de zijde van Oegstgeest belangrijk verder had uitgestrekt en dat derhalve zoowel de aan Leiden toebehoorende gestichten “Endegeest”, “Voorgeest” en “Rhijngeest” met de daaromheen liggende, eveneens aan Leiden toebehoorende terreinen, alsook het Wilhelminapark met zijn uitloopers, het kasteel Poelgeest, de begraafplaats “Rhijnhof” en de Hooge Morschweg ten Westen van de Vink daarin zouden zijn begrepen”. Het mocht niet zo zijn. De met ingang van 1 januari 1920 gewijzigde gemeentegrens omvatte genoemd gebied niet. Ten dele zou het in 1966 bij de stad gevoegd worden.

De nieuwe grens met Oegstgeest kreeg een grillig verloop.⁴⁶ Vanaf De Vink zigzagde ze door de Pesthuispolder tot aan de Rijnsburgerweg juist tegenover de Warmonderweg. Dan werd deze gevolgd tot bij Oud Poelgeest, om ten zuiden daarvan af te buigen naar rechts in de richting van de Haarlemmertrekvaart. Deze werd een klein stukje noordwaarts gevolgd, tot aan de Broekweg, die vervolgens de grens zou gaan uitmaken tot aan de verbindingsspoorlijn naar de gasfabriek. Daar begon de gemeentegrens met Leiderdorp, zoals sedert 1896. Nieuw was de grenslijn langs de Slaaghslot, de Zijl en de Oude Rijn tot iets voorbij het punt waar de Rijn zich splitst (ter hoogte van de Wilhelminabrug), waardoor de rest van de Stadspolder en van het Waardeiland bij Leiden getrokken werd. Van Zoeterwoude tenslotte werd een stukje van de Meerburgerpolder geannexeerd, de Cronesteinpolder, en de Boshuizer- en Gasthuispolder. De nieuwe grens werd gevormd door de Korte Vliet (waardoor Leiden aan Voorschoten ging grenzen), de Trekvllet en het Rijn-Schiekanaal om ten noordoosten daarvan af te buigen naar het beginpunt van de nieuwe grens met Leiderdorp.

Het grondgebied van Leiden werd meer dan verdubbeld. Het inwonertal werd vermeerderd met 3994 mensen.⁴⁷ Slechts twee bestaande woonwijken, gelegen aan weerszijden van het Galgewater werden aan de stad toegevoegd. Ten noorden ervan, dus in Oegstgeest, lag een aantal straten ingeklemd tussen het water en de spoorlijn naar Den Haag. Eén straatje lag ten noorden hiervan, de Spoorstraat, later Hertzogstraat genoemd. Het moest verdwijnen voor de ophoging van de spoorbaan. De bestaande namen, als Mertinastraat, Marialaan, Pieterstraat, werden veranderd in Transvaalse namen om in overeenstemming te komen met het Leidse Transvaal aan de andere kant van de spoorlijn naar Utrecht.

Ten zuiden van de Haagweg lag een complexje met welluidende namen als Maria Gonda-, Gisette- en Nanniestraat, wellicht genoemd naar de dochters van de bouwer. Maar ook het eeuwenoude Laantje van Pieter van

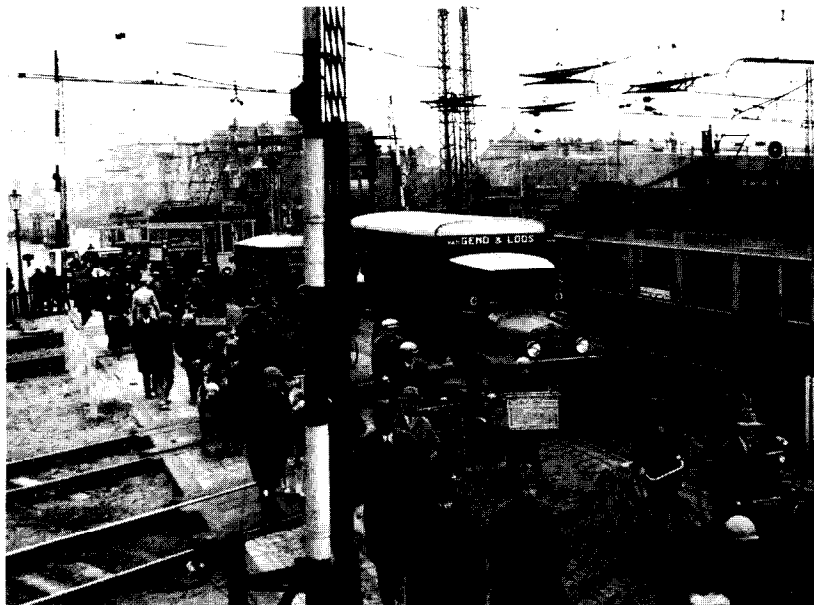
afb. 9. Annexaties 1896, 1920 en 1966. Reproductie uit Cut. tentoonstelling Leiden buiten de Veste.

Twist was er gelegen, dat Potgieterlaan verdoopt zou worden overeenkomstig alle nieuwe namen in dit kwartier: Neerlands dichters uit de 19de eeuw. De naamwijzigingen werden niet direct in 1920 doorgezet, maar pas later toen er al nieuwbouw gepleegd was, o.a. in de Nanniestraat (De Genestestraat) door de woningbouwvereniging "Ons Belang", en, wat doorslaggevend was, nadat genoemde straten gemeente-eigendom waren geworden.

De wijkgedachte wint veld (1924-1940)

De aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw opgetreden maatschappelijke veranderingen misten ook hun uitwerking op de stedenbouw niet.⁴⁸ Het splitsen van wonen en werken bracht een verkeersstroom met zich mee tussen de binnenstad, waar het werken steeds meer geconcentreerd werd, en de buitenwijken, die bijna uitsluitend een woonfunctie hadden. Ook in Leiden zette de "cityvorming" door: in 1930 woonde nog slechts 41% van de totale bevolking in het centrum, welk percentage in 1947 gedaald was tot 33%.⁴⁹ De verstedelijking enerzijds en de gezondere mens met een kortere arbeidsdag anderzijds⁵⁰ schiepen een groeiende behoefte aan recreatie, dat deels in de woongebieden zelf werd gecreëerd, maar deels ook buiten de steden werd gevonden. De coördinatie van deze vier factoren, wonen, werken, recreatie en verkeer, werd het voornaamste probleem van de stedenbouw sedert de jaren twintig. De belangstelling voor ruimtelijke ordening was onder invloed van de tuinstadgedachte juist weer opgekomen. Het nieuwe "uitbreidingsplan", op 6 november 1933 door de raad aanvaard, ademde ook deze nieuwe geest.⁵¹ In navolging van de memorie van toelichting van het vermaarde architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok,⁵² aan wie de opdracht was gegeven, bevatte ook de "toelichtende beschrijving" van B & W bij het plan, paragrafen omtrent een verkeersschema, over industrieterreinen, de bebouwing van de woonwijken en het openbaar groen. De woningbouw bleef nog de grootste voorrang genieten. Als het gehele plan voltooid zou zijn, kon Leiden ca. 125.000 inwoners tellen, aldus de schatting van het architectenbureau, waarvan ca. 55.000 mensen in de nieuwe uitbreiding zouden wonen. Een getal dat Leiden nooit heeft gehaald.

Behalve ruimtelijke bracht deze ontwikkeling ook sociale problemen met zich mee. Kwamen de mensen niet steeds verder van de voorzieningen in de binnenstad af te wonen? En hoe moest het sociale isolement van iedere individuele nieuwkomer worden opgeheven? Als een antwoord op dergelijke vragen kwam de "wijkgedachte" op, in wezen een woonbuurt, echter met eigen voorzieningen als kerken, scholen, winkels en recreatiemogelijkheden. De Leidse bestuurders sloten erbij aan door hun beleid ten

afb. 70. Drukte op de overweg naast het station. Foto, ca. 1930.

aanzien van de straatnaamgeving: ieder van de 22 wijken behoorde een eigen type straatnamen te hebben.⁵³ Het waren de verkeersproblematiek en de wijkgedachte die het gezicht hebben bepaald van de Leidse ruimtelijke ontwikkeling sedert de jaren twintig.

De verkeersproblematiek viel in twee sectoren uiteen: 1. hoe vangen we de verkeersstroom van en naar het centrum op, en 2. hoe verbinden we de wijken onderling. Om dit tweede te bereiken waren in 1933 een drietal zgn. "gordelwegen" voorgesteld. De binnenste gordel vormden de singels. Dat was geen probleem. Veel moeilijker lag het met de middelste en buitenste ringweg. Daartoe werden doorbraken beraamd en bruggen geprojecteerd. Er is echter weinig van terecht gekomen. De Burggravenlaan is verlengd en door een eveneens brede laan voortgezet tot aan de Lammenschansweg. Maar bv. een brug over het Galgewater tussen de Haag- en Hoge Morsweg is er tot op heden nog niet gekomen.

De in- en uitgaande verkeersstroom vereiste steeds bredere en steeds meer wegen. De meest geeignende vorm van lokaal openbaar vervoer, de tram, vroeg om een eigen baan. Het aantal fietsers en ook auto's nam gestaag toe. Het nieuwe Academisch Ziekenhuis en de bebouwing aan de

Rijnsburgerweg, en later ook aan weerszijden ervan, gingen steeds meer verkeer aantrekken.⁵⁴ Om alles te kunnen verwerken was deze Rijnsburgerweg te smal en moest ze worden verbreed. De Raad besloot daartoe eind 1924. De verkeersstroom veroorzaakte een chaotische situatie op het Stationsplein, met name omdat het met pieken werd aangevoerd doordat de spoorbomen regelmatig gesloten waren (alleen de voetgangers konden altijd direct de rails passeren via de voetgangersbrug van 1920). Om daar enige verbetering in te brengen werd een directe verbinding Rijnsburgerweg-Rijnsburgersingel bedacht, die over het Schuttersveld moest lopen. Die zou echter pas na de Tweede Wereldoorlog worden gerealiseerd. De verbinding met de binnenstad moest dan tot stand komen via een nieuwe brug bij molen De Valk. De niet-beweegbare brug t.b.v. het parkeren van veewagens op het Schuttersveld was immers maar van tijdelijke aard.⁵⁵ Prachtige plannen allemaal. Voorlopig bleef het bij asfaltering van de Stationsweg.⁵⁶

Aan de zuidzijde van de stad kwam een geheel nieuwe verbinding tot stand. Voor de blauwe tram naar Voorschoten werd in 1923 de Jan van Houtbrug aangelegd.⁵⁷ Zes jaar later werd een verkeersweg langs de trambaan gelegd, over het terrein van de buitenplaats Zuiderzicht heen (de Lammenschansweg).

De woningbouw ging met rasse schreden verder in het zuidelijk stadsdeel. Er kwam een grote woonwijk tot stand tussen de Stadsmolensloot en de Hoge Rijndijk. In 1924 werd de Wasstraat verlengd. In 1928 werd de burgemeesterstraditie voortgezet door een nieuwe straat naar burgemeester De Ridder (1903-1909) te noemen. En in 1931 werd de Cobetstraat doorgetrokken tot aan de Wasstraat. En zo hadden de twee woongebiedjes achter de Zoeterwoudsesingel elkaar bereikt en was een goed uitgangspunt gevormd voor verdere bebouwing. In de jaren 1932-1933 werd dit stuk Rodenburgerpolder geheel volgebouwd, met als zuidelijke begrenzing de in 1940 doorgetrokken Burggravenlaan. Alle nieuwe straten kregen de namen van oude burgemeesters.

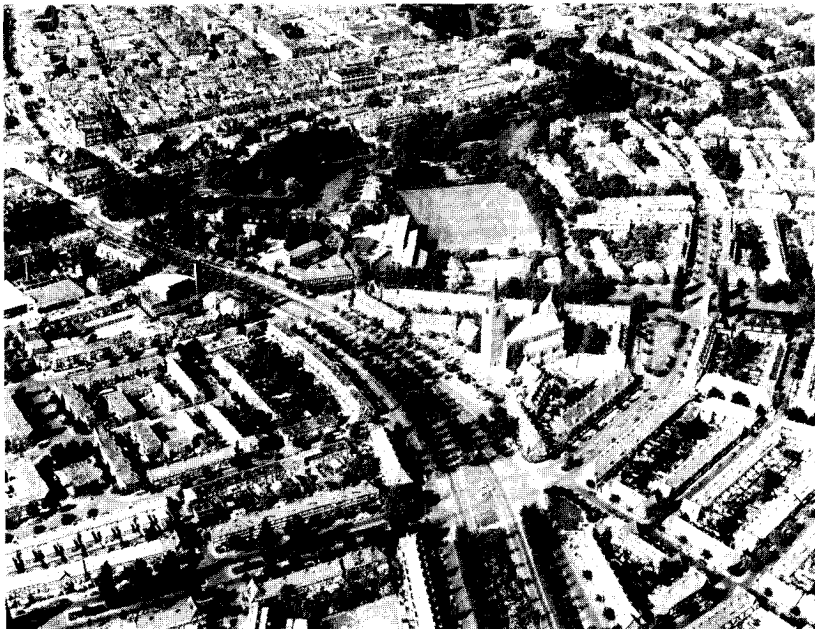
Na de “burgemeesterswijk” kwam de “professorenbuurt” aan de beurt. In de jaren 1934-1939 werd in wat langzamer tempo het gehele gebied tussen de Stadsmolensloot, waarlangs de Lorentzkade kwam te liggen, de Lammenschansweg, de spoorlijn en de Roomburgerlaan volgebouwd. Alle straten kregen zonder uitzondering namen van Leidse hoogleraren. Ook tussen de Hoge Rijndijk en de lijn Fruinlaan-Roomburgerlaan werd in hetzelfde tijdvak een aantal straten gebouwd met professorennamen, waarbij men zich in de Raad afvroeg of er niet een groter geleerde dan P.J. Blok te bedenken was, al had hij dan een vierdelige monografie over de Leidse geschiedenis geschreven.⁵⁸ En hiermee was de bebouwing in het zuidelijke

afb. 11. Lorentzkade aan de Stadsmolensloot. Foto G. v.d. Mark, 1943

deel van het in 1896 geannexeerde gebied tot een einde gekomen. De grens tussen de stad en het platteland werd voorlopig gevormd door de Dozystraat, de Burggravenlaan, de Van der Sande Bakhuizenstraat en het westelijk uiteinde van de Roomburgerlaan.

Globaal genomen is de opzet van het gehele woongebied tussen de Hoge Rijndijk en de Lammenschansweg ruimer dan de rest van de Leidse randbebouwing, die over het algemeen ook ouder is. De aanleg is grotendeels gerealiseerd in de jaren dertig, toen moderne ideeën over straatbreedte, pleintjes en plantsoenen een ruimere toepassing gingen vinden.⁵⁹ Het uitbreidingsplan van 1933 voorzag uitdrukkelijk in groenstroken in de wijken, en langs de gordelwegen “waarbij zoowel van bestaande als van nieuw ontworpen waterpartijen gebruik is gemaakt”.⁶⁰ De wijk is voornamelijk door particulieren gebouwd, wat betekende dat het overheersende type huis de eengezinswoning is geworden.⁶¹ Wel zijn er verschillende maten toegepast, zowel wat de hoogte, de perceelsdiepte, als de dakhelling betreft. In de geest van Granpré Molière werd een traditionele bouwwijze met veel baksteen toegepast. Winkels waren hier en daar gepland op de hoeken van de straten. Maar hoe ruimer de bebouwing was opgezet, hoe minder winkels in

afb. 72. Lammenschansweg met Petruskerk, en overzicht van Tuinstadwijk, Professorens- en Burgemeesterswijk. Luchtfoto F. Rombouts, 1978.

de buurt. De Lammenschansweg kreeg een monumentale afsluiting door de bouw van een kerk met bijpassende woonhuizen. Dit projekt werd gerealiseerd door de architecten A.J. Kropholler⁶² en de jonge HA. van Oerle. De St. Petruskerk, in de typische op de Middeleeuwen geïnspireerde stijl van Kropholler, is mede het silhouet van Leiden gaan bepalen.

Deze kerk was niet de eerste die buiten de veste gebouwd werd. Verscheidene andere waren haar voorgedaan, zoals die van de Oud-Katholieken (1925)⁶³ en van de paters Franciscanen aan de Haagweg (1925). Dit als noodkerk bedoelde godshuis naast die enorme pastorie is in 1934 verheven tot parochiekerk, waarmee zij een belangrijke wijkfunctie ging vervullen.⁶⁴ Een dergelijke functie bekleedde de St. Josephskerk al langer. Toen deze op 17 september 1925 als eerste kerk buiten de singels werd gewijd, ontlokte dat aan de Leidsche Courant van die dag een lyrisch artikel eindigende met de veelzeggende woorden: "Wij hebben een vierde parochiekerk in Leiden Deo gratias, God zij dank!". En ten behoeve van de gemeente van wijk VIII van de Nederlands-Hervormde kerk werd in

1934 in het noordelijk stadsdeel de Bethlehemkerk in gebruik genomen, beter bekend als de Kooikapel.

Het verleggen van de gemeentegrenzen in 1920 had een enorm potentieel bouwareaal aan de stad toegevoegd. Ten dele was dit gebied ook ingevuld in het bestemmingsplan 1933. Maar voor de oorlog is er slechts weinig van verwerkelijkt. Er zijn een paar woonbuurten gebouwd aan de grenzen met Oegstgeest, en ten zuiden van de spoorlijn naar Utrecht zijn rond de groenteveiling een paar straten en verdere industrievestiging tot stand gekomen. Met recht mag hier van “buitenwijken” gesproken worden. Deze buurten sloten niet aan bij bestaande wooncomplexen en ze zijn slechts met een enkele draad met de binnenstad verbonden. Om ze te bereiken moest de barrière van een spoorwegovergang genomen worden, want ze liggen “over het spoor” als men van het centrum komt.

De oudste twee zijn ontstaan aan weerszijden van de Rijsburgerweg tegen de grens met Oegstgeest. Oostelijk ervan werden in de jaren 1924-1926 straten als de Fagel- en de Johan de Wittstraat aangelegd, waarmee het begin van het Staatsliedenkwartier was gevormd. Pas in de jaren dertig kwam hierop een vervolg in de richting van de stad. De Leidse Hout ging de “border” vormen van deze wijk. Op particulier initiatief kon door grote giften en contributies van vrienden van de Leidse Hout dit recreatieterrein in een groeiende stedelijke agglomeratie tot stand komen.⁶⁶ In drie jaar tijd (1928-1931) werd een door de gemeente beschikbaar gesteld stuk polder door de tuinarchitect K.C. van Nes omgetoverd tot een wandelbos, inclusief vijvers, een ondiep kinderbad met strand, en ruiterpaden. Leiden was een bosachtig park rijk van ongeveer 17 ha., werkelijk een enorme aanwinst aan groen. En dan zouden er aangrenzend nog sportterreinen en ruim opgezette villabouw komen. Het is geen wonder dat de pers bij de opening schreef over een “belangrijke gebeurtenis op stedenbouwkundig gebied”. Men waande zich niet in de stad, maar “dan weer denkt men aan het Gooi, of aan Hoog-Soeren of aan een lang vergeten gewaande plek in Driebergen”.

Aan de andere kant van de straatweg kwam het wijkje tot stand waarvan de namen ontleend zijn aan zangvogels, in verband met het nabijgelegen vogelrijke landgoed “Endegeest” (1926/1927). De langs dit buiten lopende Ajaxlaan raakte ook haar naam kwijt en zou voortaan Nachtegaallaan heten.

Eveneens tegen de Oegstgeester gemeentegrens aan, maar westelijker, werd in de jaren 1932-1934 een nieuwbouwwijkje aangelegd, ten oosten van de Lage Morsweg, en daarom gewoonlijk Lage Mors genoemd. De straatnamen zijn er ontleend aan dichters uit de sfeer van de Muiderkring, nadat Nederlandse staatslieden en Leidse professoren het veld hadden

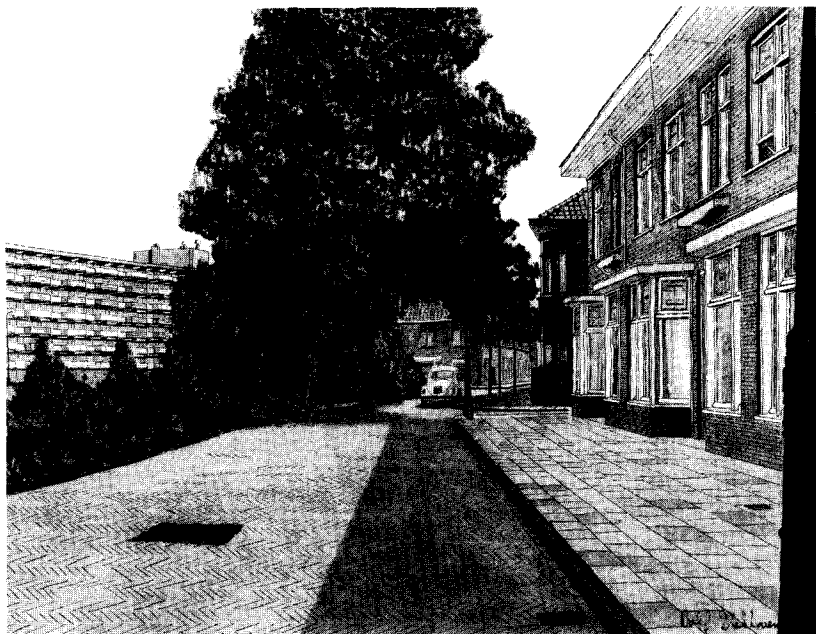

afb. 73. Aanleg van de Leidse Hout met de huizen aan de Warmonderweg op de achtergrond. Foto, ca. 1928.

moeten ruimen. Ook vermocht de archivaris niet enige namen van hoogleraren in de medische faculteit door te voeren, door hem voorgesteld vanwege de nabijheid van het voormalige Pesthuis en het Academisch Ziekenhuis. Het gemeentebestuur was er immers op gericht eenheid van straatnamen te verwezenlijken, dus hier dichters. Desalniettemin stond er op het houten straatbordje van de Spiegelstraat abusievelijk vermeld dat het om een raadspensionaris ging!⁶⁷

Bij de groente- en fruitveiling aan de Zoeterwoudseweg kwamen twee straten tot stand, heel toepasselijk de Meloen- en Tomatenstraat genoemd. Niet iedereen was hier gelukkig mee. In Gemeenteraadskringen circuleerden namen als de Bartholomeus Raaphorst- en de Albrecht van Beyerensstraat.⁶⁸

Tenslotte nog iets over hetgeen niet gerealiseerd is. In de woningbouwsector waren al plannen gemaakt voor terreinen ten zuiden van het Haagwegkwartier (het oudste gedeelte van Zuidwest), ten westen van de Lage Morsweg, ten westen van het Academisch Ziekenhuis (hier moest een villa-wijkje komen), en ten noorden van de bestaande bebouwing in het noordelijk stadsdeel. Daar zou ook industrie gevestigd moeten worden, onder meer aan een ontworpen kanaal tussen de Zijl en de Haarlemmertrekvaart. Het architectenbureau Granpré Molière achtte deze kant van de stad de gunstigste voor industrievestiging, vanwege de goede aanvoermogelijkhe-

afb. 74. Oud en nieuw in de Lage Mors: Constantijn Huygenslaan en Muiderkring. Tekening D. Stekhoven, 1976.

den over water en per rail, en vanwege de overheersende windrichting. En ten noorden van het slachthuis was al een enorme ruimte gereserveerd voor de toekomstige veemarkt. Daartoe had de gemeente al in 1926 grond aangekocht.⁶⁹ Maar door de verslechterende economische situatie en door de Tweede Wereldoorlog kon er voorlopig van al deze plannen niets komen. En van uitstel komt vaak afstel.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

- bibl. Bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, betreffende Leiden en omgeving
- IS Ingekomen stukken bij de Raad, opgenomen bij de gedrukte raadsverslagen
- PV Prentverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden
- RV Raadsverslagen (gedrukt)

1. Thema en titel zijn ontleend aan de voorjaartentoonstelling 1977 van de Leidse Gemeentelijke Archiefdienst. Alle gebruikte bronnen en illustratiemateriaal bevinden zich daar. Een zeer voorname bron vormden de Raadsverslagen, die echter slechts ten dele in het notenapparaat genoemd zijn, omdat de tekst zelf de bronvermelding inhield. Evenmin werden in het notenapparaat opgenomen:
 - de geraadpleegde stadsplattegronden, ■ de werken over de straatnaamgeving van G. L. Driesen, *Leidsche straatnamen historisch toegelicht*, Leiden (1929), en *Leidsche straatnamen. Eerste supplement 1929-1939*, (Leiden 1939), de scriptie van H. Meeter en H. Wijfjes, *De bouwgeschiedenis van twee Leidse arbeiderswijken, De Kooi en Noorderkwartier*, Leiden 1980, een onderzoek naar de rol van de rijks- en gemeentelijke overheid t.a.v. de volkswoningbouw, getoetst aan de bouwgeschiedenis van De Kooi en het Noorderkwartier, tot 1940.
2. Archief van de stedelijke secretarie 1574-1851, inv. nr. 14.
3. Archief van de stedelijke secretarie 1574-1851, inv. nr. 1090, en sedert 1851 Gemeenteverslagen.
4. RV, 27 december 1872.
5. J.P. Duyverman, "Samen Doen", *Leids Jaarboekje* 59 (1967), p. 133-138. Gemeenteverslagen over 1894 en 1895, bijlagen III.
6. Gemeenteverslag over 1896.
7. W.H. Hoek, "Ruimtelijke aspecten der Leidse ontwikkeling", *Leids Jaarboekje* 50 (1958), p. 188.
8. Hoek, oc., p. 195.
9. PV, nr. 1941.
10. B.N. Leverland, "Vreewijk", *Leids Jaarboekje* 54 (1962), p. 95, 101.
11. RV 1903, p. 34.
12. Bestekken (bibl. 30055, 30056). D.E.C. Knuttel, "Eigen Haard", *Bouwkundig Weekblad*, 25 juni 1892.
13. Jaarverslag *Werkmanswoningen* over 1891-1892 (bibl. 30016).
14. H.v.V., "Herinneringen van een Herenstrater aan het begin van de 20ste eeuw", *Leids Jaarboekje* 41 (1949), p. 133-139 (voor een impressie van de buurt).
15. Jaarverslagen De Leidsche Bouwvereniging over 1892 en 1895 (bibl. 30012).
16. J. Megchelse, "Herinneringen van een Lage Rijndijker", *Leids Jaarboekje* 32 (1940), p. 133-143 (voor een impressie van de buurt).
17. Annie J. Versprille, "Feeëriek Japan in Leiderdorp", *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg*, 1979, p. 121-125; W.J.J.C. Bijleveld, "Verloren glorie, Jhr. Dr. Ph.F.B. von Siebold en zijne buitenplaats Nippon", *Leids Jaarboekje* 17 (1920), p. 126.
18. Annie J. Versprille, "Groenoord", *Leids Jaarboekje* 54 (1962), p. 153.
19. P. Nijhof, *Stationswijken in Nederland*, Amsterdam 1973.
20. Jaarverslagen De Leidsche Bouwvereniging over 1885 en 1886 (bibl. 30010).
21. Bestek (bibl. 30012).
22. Nijhof, oc., p. 50.
23. RV 1928, p. 124.
24. IS 1905, nr. 42. E. Pelinck, "De ontwikkeling van het stadsbeeld", *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962, p. 312.
25. Bevolkingsregister 1890-1924, supplement III/a.
26. IS 1900, nr. 119. RV 1902, 1903 passim.
27. Gas 1848-1948, p. 33 (bibl. 22.506).
28. Jaarverslagen *Werkmanswoningen* over 1896 en 1899 (bibl. 30016).
29. RV 1901-1907 passim.
30. Pelinck, oc., p. 334.
31. Staatsblad 1901, nr. 158. Literatuur: W.B. Kloos, *De stedenbouwkundige ontwikkeling in Nederland*, Amsterdam 1947, p. 77-79, en H. Rottier, *Stedelijke structuren*, Muiderberg 1978, p. 194.
32. RV 1913 p. 232.
33. IS 1910, nr. 268.
34. IS 1907, nr. 80. RV 1907, p. 110. PV 412/B.

35. Bevolkingsregister 1X90-1924, supplement XX/a, nrs. 87, 463. *Leids Adresboek 1922/24*.
36. Jaarverslagen Werkmanswoningen over 1913 en 1919 (bibl. 30016). RV 1919-1920 passim.
37. A. Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide* (Leiden 1954), p. 12 (bibl. 3272).
38. *WBV De Eendracht 1912-1972* (bibl. 77294/03). Jaarverslag De Eendracht over 1921 (bibl. 77294). RV 1919-1923 passim. H.A. Diederiks, R.C. van Eyck, "Twee Leidse volksbuurten in de dertiger jaren", *Holland*, 11, nr. 5 (okt. 1979), 274-296.
39. J. Feith, *De Haarlemmermeerlijnen*, 191.5 (bibl. 63 186). PV 28857/c, 32621.
40. Na *veertig jaren*, p. 2 (bibl. 30003).
41. J. van der Laan, *Woningbouwvereniging "Eensgezindheid" Leiden 1915-1965* (bibl. 30060/I).
42. IS 1918, nr. 234.
43. P. Kuiper Jr., *De tuinstadwijk te Leiden met pen en stift*, Leiden 1916 (bibl. 3808). *Woningbouwvereniging "De Tuinstadwijk" 79751940* (bibl. 3002).
44. Rottier, *oc.*, n. 182-185.
45. (C.E.) van Strijen, "De grenswijziging van 1920", *Leiden tijdens het burgemeesterschap van Jhr. mr. dr. N.C. de Gijsselaar 1910-1927*, Leiden 1927, p. 23-29.
46. PV 418/A.
47. Hoek, *oc.*, p. 195.
48. Rottier, *oc.*, p. 185-193, 196-197. Kloos, *oc.*, p. 79-84.
49. Hoek, *oc.*, p. 189.
50. Galjaard, *oc.*, p. 1.
51. IS 1933, nr. 216. RV 1933 passim. Archief van de stedelijke secretarie 1929-1945, dossier "uitbreidingsplan 1933".
52. Jac. Bot, "Bouwkunst", *Geestelijk Nederland 1920-1940*, Amsterdam/Antwerpen (1948), p. 200.202.
53. Archief Dienst van Gemeentewerken na 1929, afd. algemeen, 1934/B 8, rapport van G.L. Driessen en J. Bool omtrent straatnaamgeving.
54. Nijhof, *oc.*, p. 50-51.
55. B.N. Leverland, R.C.J. van Maanen, *De Leidse veemarkt*, Leiden 1976, p. 37.
56. RV 1925, p. 207.
57. Pelinck, *oc.*, p. 334.
58. RV 1932, p. 333.
59. RV 1931, p. 427.
60. Toelichtende beschrijving van B & W bij het uitbreidingsplan
61. Na *veertig jaren*, p. 6 (bibl. 30003).
62. *Inlichtingen betreffende een nieuwe wijk te Leiden, nabij de Lammenschansweg* (zgn. *Zuiderzicht*), uitgave van Bouw- en woningbureau H.P. Jansen te Leiden (bibl. 20601); Bot, *oc.*, p. 205.
63. Kroniek dd. 23 september 1925, *Leids Jaarboekje* 20. (1925-1926), p. xxviii.
64. Leidse Courant van 1 november 1975.
65. Pelinck, *oc.*, p. 324. Nieuwe Leidse Courant van 27 september 1974. *De Kooikapel* (bibl. 4005).
66. Kranten- en tijdschriftknipsels (bibl. 3800, 3800/d).
67. Correspondentie Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, 1932, nr. 54, 1934, nr. 34, R.C.J. van Maanen, "Straatnamen in de wijk", *Het Muiderslot*, 8e jrg. nr. 6.
68. RV 1932, p. 333.
69. Leverland, Van Maanen, *oc.*, p. 35.

LEIDEN BUITEN DE VESTE

II. STADSWIJKEN IN AANBOUW

De uitbreidingsplannen sinds de oorlog

door

B.N. Leverland

Na de oorlog 1940-1945 is het bebouwde oppervlak van Leiden met gróte stukken tegelijk toegenomen: Leiden-Noord ter weerszijden van de Willem de Zwijgerlaan met als zuidelijke grens Julianakade-Bernhardkade-Ringkade-Timorstraat, heel Leiden-Zuidwest bezuiden de Toussaintkade, de Mors bewesten de Lage Morsweg, de Merenwijk en het Waardeiland. Er zijn ook wat kleinere stukken bij zoals de Rivierenwijk, een driehoekig stadsdeel beoosten het Rijn-Schiekanaal tussen de Hoge Rijndijk en de Matiloweg, dat in het begin van de zestiger jaren werd bebouwd met eengezinswoningen en middelhoge flats. Aan de andere kant van het kanaal is in de loop van de vijftigerjaren de Professorenwijk volgebouwd in aansluiting aan het bestaande stratenpatroon.

Tot aan 1966 had Leiden eigenlijk alleen in Noord (tot aan de Slaagh-sloot) en in Zuidwest (tot aan de Vliet en Korte Vliet) nog redelijk wat bouwruimte ter beschikking. In Noord ging daar in het midden van de jaren '50 nog af het terrein waar nu het volkstuincomplex "Ons Buiten" gevestigd is. Aan de oostzijde lag de gemeentegrens erg dicht bij de bestaande bebouwing en in de Mors was slechts een hoekje bezuiden de Lage Morsweg beschikbaar.

Pas de grenswijziging van 1 juli 1966, waaraan jaren van studie én "touwtrekken" voorafgegaan waren, gaf weer flink wat ruimte: in het zuiden de strook tussen de Vliet met het Rijn-Schiekanaal en de nieuwe Rijksweg 4, in het noorden de Broek- en Simontjespolder, waar inmiddels de Merenwijk is ontstaan, en in het westen het Oegstgeester deel van de Mors met óver de Rijn de Stevenshofespolder.

Leiden-Noord

Op het partiële plan, dat op 11 juli 1947 in de raad werd behandeld, werd dezelfde kritiek uitgeoefend als een jaar later op Zuidwest: de straten en trottoirs waren te breed, hetgeen grondverspilling betekende, wat een

afb. 1. Willem de Zwijgerlaan ter hoogte van het Charlotte de Bourbonhof. Foto van der Horst, 1960.

nadelige invloed zou hebben op de prijs van de huizen. En in verband met de woningnood was het noodzakelijk om zoveel mogelijk huizen op de beschikbare grond te bouwen. Een van de raadsleden maakte toen al de opmerking, dat die woningnood nog wel langer zou duren dan de tien of vijftien jaar waar men op dat ogenblik aan dacht.

Het ging hier om het deel ten zuiden van de huidige Willem de Zwijgerlaan tot aan de lijn Van der Duynstraat-Bernhardkade-voormalig Haarlemmermeerstation. Dit stuk is nog gebouwd in aansluiting aan het bestaande stratenpatroon.

De "hoven" aan de andere kant van de Willem de Zwijgerlaan en het korte stuk van de Marnixstraat zijn in 1953 en daarna gebouwd: gestandaardiseerde woningen overeenkomstig de ideeën van de Nationale Woningraad, waarvan gezegd werd dat het een geslaagde poging was om te komen tot een (goede en) goedkope woning.*

Het gedeelte met de West-Indische straatnamen is van 1957 en later. Tijdens de behandeling van het plan in de gemeenteraad op 4 november 1957 sprak een van de vrouwelijke raadsleden haar waardering uit voor het feit, dat bij de indeling van de woningen deze keer ook de Vrouwenadvies-

afb. 2. Beatrixstraat oostzijde. Foto van der Horst, 1960.

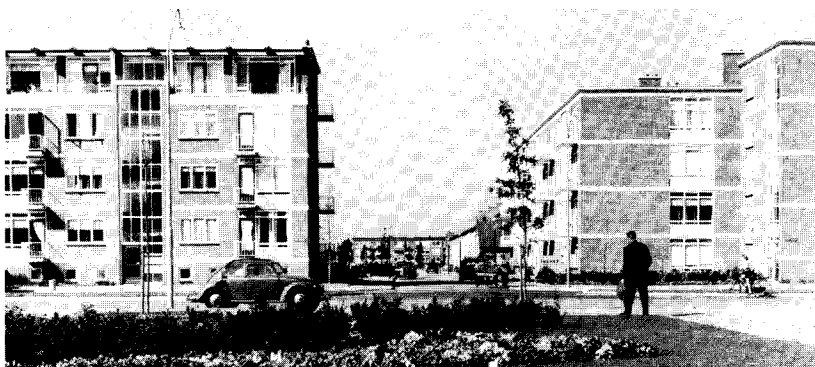
commissie ingeschakeld was.³ De opbouw van deze buurt (portiek- en galerijflats en eengezinswoningen rond openbaar groen) vertoont overeenkomst met dat deel van Zuidwest, dat in diezelfde tijd in aanbouw was.

Er was in 1957 ook sprake van het slopen van oude woningen in Noord⁴ en nieuwbouw ter plaatse. O.a. wilde men de Marnixstraat verbreden om die tot een schakel te maken tussen de Willem de Zwijgerlaan en de Noord-Zuidverbinding door de stad: de cityring. Het brede stuk van de Marnixstraat (benoorden de Willem de Zwijgerlaan) was al aangelegd met de bedoeling om te dienen als aanvoerweg vanuit een toekomstige bebouwing benoorden de Slaagh- of Stinksloot.

De winkelstraat van het na-oorlogse Leiden-Noord is de Beatrixstraat uit het plan van 1947. Alleen op de hoeken van het korte stuk van de Marnixstraat werden in 1953 nog twee winkels geprojecteerd.⁵

Leiden-Zuidwest

In de raadsvergadering van 11 september 1946 werd een partieel uitbreidingsplan in de Bosch- en Gasthuispolders besproken, dat vooruitliep op

afb. 3. Gerrit Kasteinstraat gezien vanaf het Vijf Meiplein. Foto Kleibrink, 1958.

een algehele herziening van het gemeentelijk uitbreidingsplan van 1933. Het betrof de aanleg van industrieterrein langs de Trekvljet. Een der raadsleden opperde bezwaren tegen de aanleg daarvan op die plek in verband met de meest voorkomende windrichting (uit het zuidwesten) waardoor stank en vuil over de stad zou worden geblazen: industrie zou aan de oostzijde van de stad moeten komen, terwijl industrieterrein in het algemeen niet vlak tegen woongebieden aan zou mogen liggen.

Op 26 januari 1948 kwam het uitbreidingsplan voor geheel Zuidwest aan de orde⁷, met intrekking van het oude plan uit 1933. Het ging om een gebied van 180 ha., begrensd door Haagweg, goederenemplacement van de N.S., Trekvljet en Korte Vliet, bestemd voor woningbouw, openbare en bijzondere gebouwen, industrieterrein, kinderspeelplaatsen, sportvelden, volkstuinen en agrarische doeleinden. Verder was er rekening gehouden met de verlegging van de vóór de oorlog geplande rijksweg 4B, welke had moeten komen ongeveer ter plaatse waar nu de Brahmslaan ligt.⁸

Het plan wordt gekenmerkt door een assenkruis van twee hoofdwegen, die het betrokken gebied in vieren delen. De ene gaat uit van de Drie Octoberstraat met een brug over de Trekvljet en krijgt bij De Vink verbinding met de rijksweg, de ander staat haaks op de Haagweg en komt in het zuiden uit op de nieuw aan te leggen provinciale weg Voorschoten-Leiden. Door middel van een brug over de Rijn heeft de nieuwe wijk een

afb. 4. Debussystraat en Sweelincklaan gezien vanaf de galerijflat aan de Verdi-straat. Foto Van der Horst, 1967.

verbinding met het Morskwartier. Bij het kruispunt van de twee hoofdwegen was het centrum ontworpen voor de voornaamste wijkwinkels en was de mogelijkheid voor een wijkgebouw opengehouden. Hier was ook een bebouwing in vier woonlagen geprojecteerd, terwijl langs de hoofdwegen boven- en benedenwoningen zouden komen. Alleen bij de Haagweg zouden middenstandswoningen komen, voor de rest stonden arbeiderswoningen op het programma.

Tegen het plan, zoals dat in de raad kwam, waren enkele bezwaren ingebracht. Een ervan werd niet ontvankelijk verklaard (te laat ingediend), aan een ander zou door de bouw van meer middenstandswoningen bij de Haagweg tegemoet worden gekomen, en met de Nederlandse Spoorwegen zou nog verder worden gesproken. De N.S. wilde namelijk de mogelijkheid open houden om ongeveer in het verlengde van de Drie Octoberstraat een reizigersstation te openen en was van mening dat, om voldoende lengte voor de perrons te krijgen, de van die straat uitgaande weg iets verlegd diende te worden of onder de spoorbaan door geleid.⁹ Dat station is uiteindelijk in 1961 tot stand gekomen op de plek waar voordien de spoorlijn naar Woerden en de trambaan naar Den Haag elkaar kruisten: Leiden-Lammenschans.

De opmerkingen in de raad (vrijwel alleen afkomstig van leden van de Commissie van Fabricage) betroffen de (te) grote breedte van een aantal wegen, het (te) grote winkelcentrum: wanneer men een artikel van enige betekenis wil aanschaffen zal men dat in het centrum trachten te kopen en voor belangrijke aankopen zal men de voorkeur geven aan grotere steden

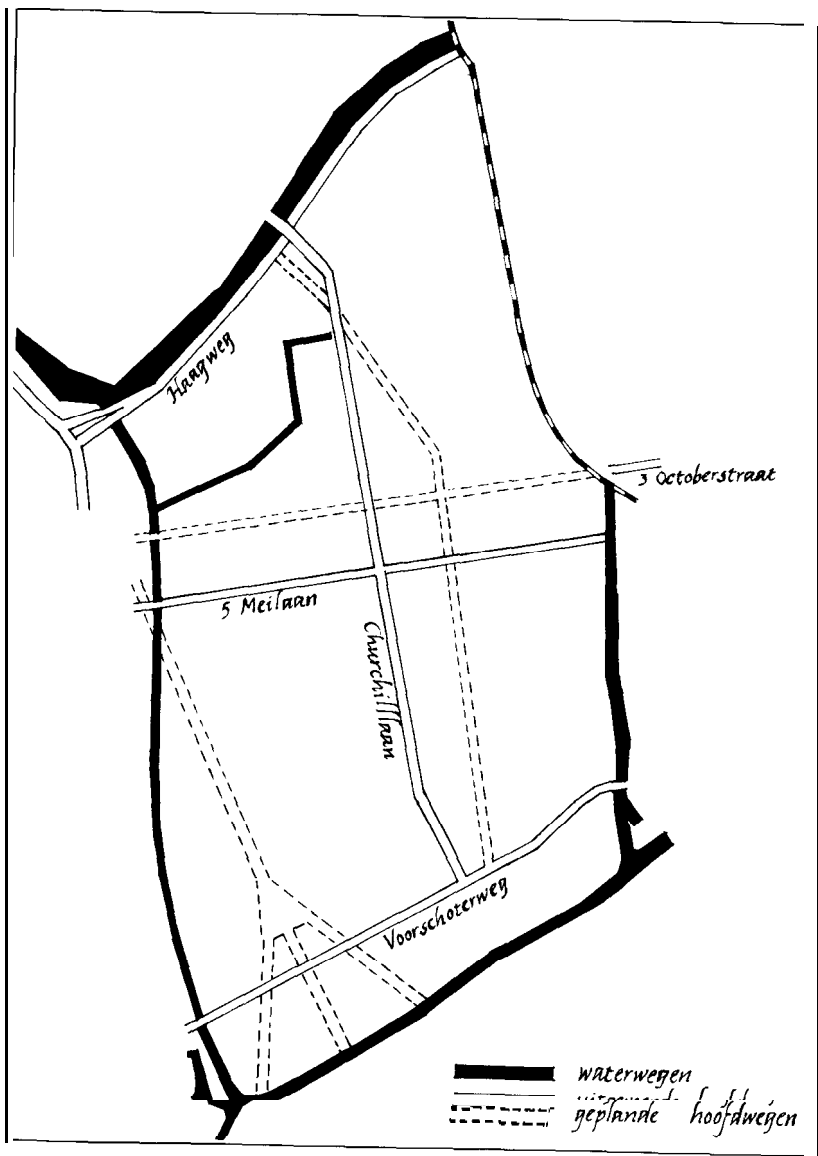
waar men uiteraard een ruimere keus heeft; de (te) grote omvang van de sportvelden; de (te) ruime groenvoorziening; kortom: er moest zuiniger worden omgesprongen met grond en geld. Een ander wilde méér flats en bovendien hóger: drie of vier woonlagen waren te weinig om een lift in de gebouwen rendabel te doen zijn, maar zouden van de bewoners van de bovenste etages te veel trappenlopen vergen. De verantwoordelijke wethouder, wiens stem in de Commissie van Fabricage als voorzitter de doorslag had gegeven, ging uitvoerig in op de verschillende opmerkingen en meldde, dat er al wijzigingen in voorbereiding waren, o.a. méér flats langs wegen waarlangs eerst eengezinswoningen waren geprojecteerd.

Het plan, waarin dat van 1946 voor het industrieterrein langs de Trek-vliet was opgenomen, werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen, maar het is – vanzelfsprekend – niet ongewijzigd uitgevoerd. In het begin van de vijftigerjaren werden telkens kleine wijzigingen doorgevoerd, waarbij het aantal woningen in hoogbouw opliep tot 40% en toen in 1955 een geheel herzien plan aan de raad werd aangeboden, was het tot 67% opgelopen.¹⁰

De hoofdzak van het oude plan is in het nieuwe bewaard gebleven: het assenkruis van wegen met het winkelcentrum bij de kruising. Maar de noord-zuid weg is opgeschoven naar het westen (de Churchillaan) en de oost-west weg naar het zuiden (de Vijf Meilaan) met een aansluiting op de Zoeterwoudseweg en de Herenstraat. Rijksweg 4B staat er nog op, al was het tracé daarvan in 1954 verschoven naar het grondgebied van Voorschoten. Ten gevolge daarvan was in het uiterste zuidwesten ruimte vrijgekomen, waarvoor in de navolgende jaren plannen werden gemaakt, o.a. een waterzuiveringsinstallatie langs de Vliet. Het industrieterrein, dat in het plan van 1948 vrijwel het gehele zuidoostelijke kwart in beslag nam, is smaller geworden: van de Vliet tot aan de Rooseveltstraat. Het wijkpark, dat in 1948 nog in de noordoostelijke hoek was gedacht, is verplaatst naar de schuin tegenover liggende hoek tussen de Korte Vliet en de nieuwe weg naar Voorschoten en de sportvelden liggen niet meer in de nabijheid van de spoorlijn naar Woerden, maar in een grote strook langs de Churchill-laan.

Voor alle “moten” van Zuidwest bestonden er in 1955 dus plannen of werd eraan gewerkt, maar ze zijn bij stukken en brokken gegroeid, waardoor de aansluitingen op elkaar soms niet goed zijn geworden. Echt gebóuwd was er bovendien nog slechts in het noordwestelijke gedeelte, ten zuiden van het oude Haagwegkwartier: van de Toussaintkade naar de Telderskade.

De “onregelmatigheden” vormden aanleiding tot de herziening van 1959, waarbij ook het uiterste zuidwestelijke kwart is betrokken.¹¹ Dat

afb. 5. Schema van het oorspronkelijke en uiteindelijk gerealiseerde wegenplan van Leiden-Zuidwest. Tekening P. Couwenbergh.

*afb. 6. Vijf Meiplein gezien naar **het** oosten. Foto Van der Horst, 1968.*

deel, dat pas na 1955 is ontworpen, heeft zijn eigen hoofdwegenstelsel: Kennedylaan en Brahmslaan, met een winkelcentrum bij het Wagnerplein.

Naar deze herziening van 1959 is de wijk uiteindelijk volgebouwd. In hoofdzaak is het een wijk geworden waarin de middelhoge flatbouw van vier woonlagen overheerst met op de open ruimten daartussen openbaar groen. Echte hoogbouw staat met een paar uitzonderingen als bijvoorbeeld het Jacq. Urlusplantsoen en de flat, welke de hoek van het grote winkelcentrum markeert alleen in het zuidwestelijk deel.

In de vooroorlogse wijken liggen de winkels door de wijk verspreid, zij het dat er vaak op de straathoeken enkele bij elkaar zijn gebouwd. In de na-oorlogse buitenwijken zijn ze op één of enkele plaatsen geconcentreerd. Het grote winkelcentrum in Zuidwest ligt aan de haaks op elkaar staande Vijf Mei- en Bevrijdingspleinen.¹² Daarnaast is er het Wagnerplein en hebben de twee noordelijke parten van de wijk een buurtwinkelcentrum aan de Willem Klooslaan, dat uit het midden van de jaren '50 dateert, en bij de Aaltje Noordewierlaan. Aan het Vijf Meiplein-Bevrijdingsplein is nog een andere ontwikkeling op gang gekomen, nagevolgd aan het Wagnerplein, met het aanbrengen van een brede doorlopende luifel langs de gevel, zodat het winkelende publiek droog van de ene winkel naar de andere kan komen.

afb. 7. Storm Buysingstraat. Foto Kleibrink, 1954.

De Mors en de Pesthuispolder: "Leiden-West"

Toen de oorlog 1940-1945 uitbrak was de bebouwing hier gevorderd tot aan de lijn Lage Morsweg-Const. Huygenslaan-Brandtstraat. De grens met Oegstgeest lag hier tot 1966 echter zó dicht bij die bebouwing, dat het moeilijk was om hier een omvangrijk uitbreidingsplan te ontwerpen. Toch heeft men in het midden van de vijftiger jaren door een stedenbouwkundig bureau¹³ een schets laten ontwerpen, waarin ook het toen nog Oegstgeester deel van de Mors betrokken was; kennelijk in verband met de annexatieplannen. Voorlopig was er echter slechts ruimte voor het "waterstaatkundigenkwartier" en voor woningbouw ter weerszijden van de Diamantlaan (het verlengde van de Vondel- en Damlaan). Pas na de grenswijziging van 1966, toen de gemeentegrens kwam te liggen langs het tracé van de toen nog niet bestaande Rijksweg 44 en vandaar langs een verlenging van de Wassenaarseweg naar de Nachtegaallaan, kwam hier een groot gebied voor bebouwing ter beschikking, waarop sindsdien de rest van de Juwelenvoorbuurt verrezen is.

Intussen werden er wel plannen voor de rest van het Leidse gebied ten westen van de spoorlijn ontworpen. In 1959 werd besloten een plan voor het noordwestelijk deel van de gemeente voor te bereiden¹⁴ en in 1960

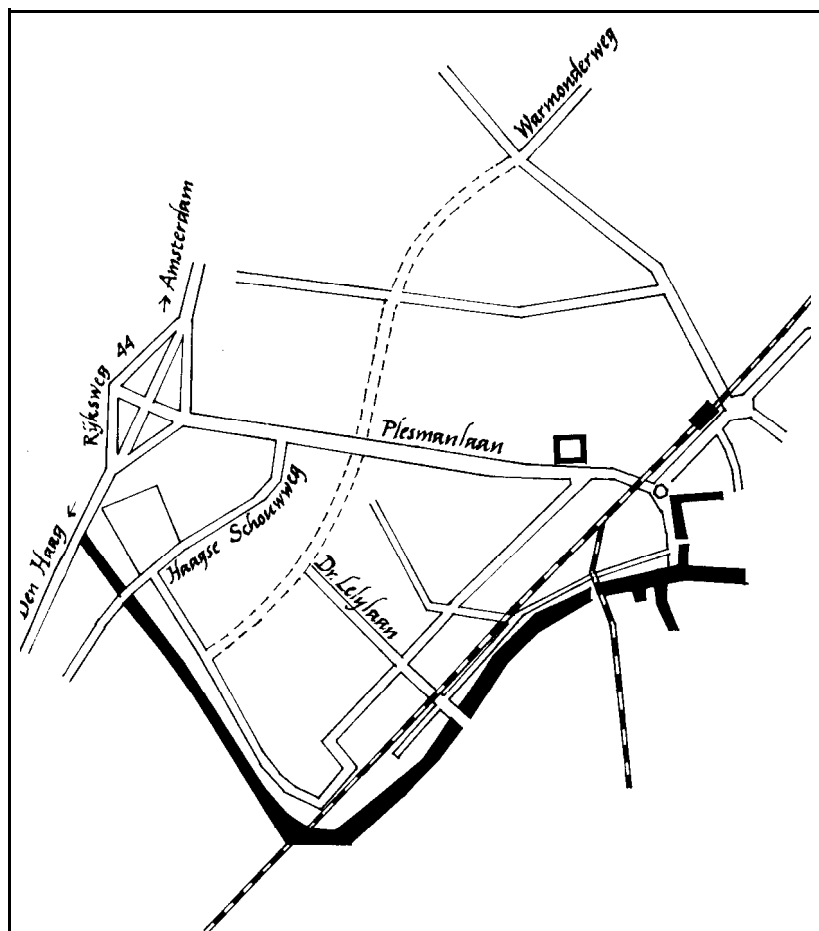
werd een partieel plan behandeld voor de **Pesthuispolder**¹⁵ (Vogelbuurt en landgoed “Nieuweroord”), waarbij men “Nieuweroord” zoveel mogelijk wilde handhaven als verbindende groenstrook tussen Endegeest en de Leidse Hout. Men praatte toen ook over een doortrekken van de **Warmonderweg**, wat in 1965 opnieuw ter sprake kwam. Die verlenging had moeten dienen ter ontsluiting van het Oegstgeester deel van de Mors, waarin de universitaire laboratoria waren ontworpen.

In die raadsvergadering van 18 januari 1965 werd een **crediet** toegestaan ter voorbereiding van de aanleg van de hoofdwegen in de Mors.¹⁶

Het uitbreidingsplan, dat in datzelfde jaar ter tafel kwam, was afkomstig van Gemeentewerken’ ingevolge een opdracht daartoe uit 1961. Ook hierin was weer rekening gehouden met een grenswijziging tussen Oegstgeest en Leiden. De structuur van het plan leek wel wat op dat van Zuidwest: twee hoofdwegen, namelijk de verlengde Warmonderweg naar de Rijn met een brug daarover voor een toekomstige ontsluiting van de **Stevenshofjespolder** (vóór 1966 geen Leids gebied) en de Plesmanlaan tussen het N.S.-station en het toen nog aan te leggen stuk van Rijksweg 44. Daarbij een doortrekking van de **Dr. Lelylaan** naar het noorden tot aan de verlengde Warmonderweg en aan de zuidzijde een brug over de Rijn (de nog te bouwen Churchillbrug) om een verbinding te krijgen met Zuidwest. Verder een deel eengezinswoningen, een deel middelhoge flats van vier lagen en een deel hoge flats (acht lagen) aan de rand langs de Jan Luykenlaan en de Muiderkring. Tenslotte een klein winkelcentrum – aan het Diamantplein ook met een doorgaande luifel voor de winkels langs als in Zuidwest.

Naar dit plan is de wijk in de volgende jaren gebouwd, totdat de voortgaande verandering in stedenbouwkundige ideeën (welke ook in de Merenwijk hun invloed hadden doen gelden bij het behouden blijven van de Broekweg) ook hier een wijziging ten gevolge had. In 1976 werd een nieuwe structuurschets voor Leiden-West gepubliceerd, voor welke schets eerst aan allerlei comité’s in dit gebied (Leiden bewesten de Morssingel en het N.S.station) adviezen waren gevraagd.¹⁸

Uitgangspunten voor die schets waren: handhaving van de bestaande bebouwing en in aansluiting daaraan uitbreiding van het woningbestand, verbetering van het voorzieningenpakket en van de onderlinge relaties tussen de delen van Leiden-West, het zoveel mogelijk voorkómen van wegen voor doorgaand verkeer, goede condities voor het openbaar vervoer. In de veranderde gedachtengang over wegen en verkeer binnen het bebouwde stadsgebied heeft ook een versmalling van de Plesmanlaan, de handhaving van de Haagse Schouwweg volgens het bestáánde profiel en een verlenging van de **Dr. Lelylaan** als twee- in plaats van vierstrooksweg ingang gevonden. De verlenging van de Warmonderweg volgens het oude plan wordt nu

afb. 8. Schema van het wegenplan in het Morskwartier en de Pesthuispolder, met aanduiding van de aanvankelijk geplande Verlengde Warmonderweg. Tekening P. Couwenbergh.

gezien als een uit landschappelijk oogpunt onaanvaardbare aantasting van het groene gebied tussen “Endegeest” en de Vogelbuurt en is letterlijk “van de kaart geveegd”. De ontsluiting van de Stevenshofjespolder denkt men sinds 1973 te bereiken via de Haagse Schouwweg – na het gereedkomen van het nieuwe stuk rijksweg 44 verlaten door het grote doorgaande ver-

afb. 9. Nu afgebroken fundering aan de Haagse Schouwweg tbv. de voormalige Rijksweg 4B. Foto Holvast, 1976.

keer en door middel van een aansluiting op de Haagweg. De doorgaande wegen voor Leiden-West zijn nu de erlangs gaande Rijksweg 44 en de Plesmanlaan, al zal de Dr. Lelylaan (na aansluiting op de Haagse Schouwweg en na de bouw van de Churchillbrug als verbinding met Zuidwest) ook wel min of meer doorgaand verkeer te verwerken krijgen.

Van de in de Mors/Leiden-West nog geplande woongebieden is de Leeuwenhoek het moeilijkste stuk door de bestaande universitaire laboratoria, waarover het laatste woord zeker nog niet is gezegd. De bouw in Kopelstein - in de hoek tussen Turkooislaan en Hoge Morsweg - en in de Bockhorst - tussen Cruquiuslaan en Haagse Schouwweg - met premiekoopwoningen is in 1978 respectievelijk 1979 op gang gekomen en inmiddels voor een groot deel voltooid. Beide buurten tonen enige verwantschap met de "vlekken" in de Merenwijk: een "kronkelig" stratenpatroon, wat afwijkt van de rest in de Mors, en met enkele aansluitingen op de eromheen liggende wegen.

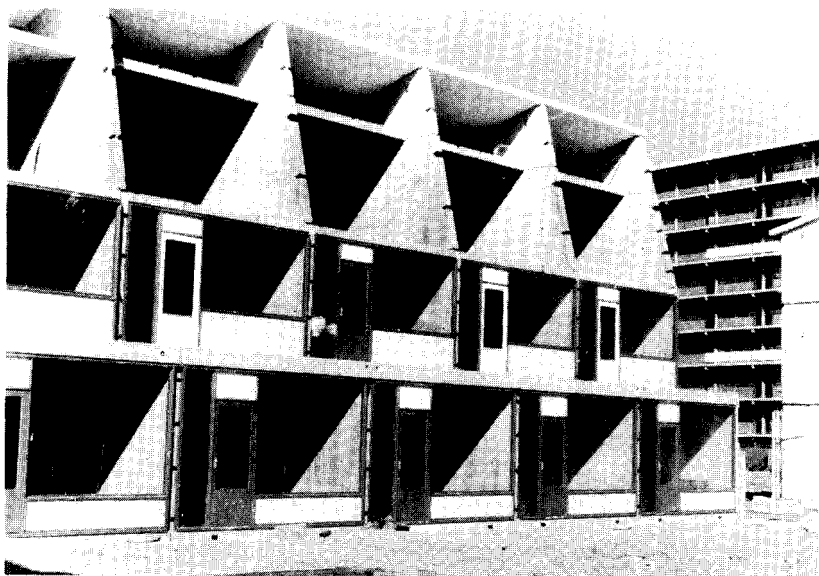

afb. 70. IJsvermaak op de vijver tussen de Arendhorst (r) en de Reigerhorst (l). Op de achtergrond de Sperwerhorst. Foto Holvast, 1976.

De laatste ontwikkeling in Leiden-West is de bebouwing van de Stevenshofjespolder, waarover tot in 1979 in de gemeenteraad verschil van mening heerste of die bebouwd zou moeten worden en zo ja: in welk tempo. Plannen voor de bebouwing zijn er al jaren: in de gedachtenwisseling over de Merenwijk in 1969 werd de Stevenshofjespolder al genoemd als toekomstige woonwijk.¹⁹

De Merenwijk

In Zuidwest, de Mors, Noord en de Rivierenwijk spelen de woningbouwverenigingen een grote rol in het beheer van de huurwoningencomplexen, welke volgens de eisen van de woningwet zijn gebouwd. In de Merenwijk, die naar bewonersaantal ongeveer even groot is als Zuidwest, hebben ze een veel kleiner deel van de woningen in beheer: de Horsten, de Rodes, de Zijl- en Merendonk en enkele flats rond het winkelcentrum. De overige huurwoningen zijn gebouwd door verzekeringsmaatschappijen, terwijl een heel groot deel van de woningvoorraad uit koopwoningen bestaat: premie-

afb. 11. Eikenrode in aanbouw. Foto Leverland, 1974.

woningen en woningen in de vrije sector.

Over de Merenwijk is al overleg gevoerd met Oegstgeest, toen dit gebied tussen de spoorlijn naar Haarlem, de gemeentegrens Oegstgeest-Warmond (nu Leiden-Warmond), de Zijl en de Slaaghsloot – nog tot Oegstgeest behoorde. Op 12 april 1966, dus ruim twee maanden voor de grenswijziging van kracht werd²⁰, werden in de Leidse gemeenteraad de voorbereidende maatregelen ter ontsluiting van de Merenwijk **behandeld**.²¹ Het plan, dat toen ter tafel lag, was door de Oegstgeester gemeenteraad in hoofdzaken vastgesteld, maar volgens een door Leiden al in 1958 ontworpen structuurschets.²² In de Leidse raad werd het plan goed ontvangen, maar het is in de volgende jaren toch telkens opnieuw gewijzigd. In 1968 werd op basis van de Wet op de Ruimtelijke Ordening van 1965 een globaal bestemmingsplan gemaakt. In zo'n plan worden alleen de hoofdzaken vastgelegd, hetgeen meer vrijheid geeft voor wijzigingen.

Het plan, zoals dat in de raadsvergaderingen van 13 en 20 januari 1969 werd **behandeld**²³, toont in grote lijnen de opzet van de wijk: een park en een winkelcentrum in het hart van de wijk, een ringweg door de gehele wijk met twee **aan/afvoerwegen** naar de stad en in de noordoostelijke hoek nog een aansluiting²⁴ op de geplande Provinciale Weg 4. Er werd een aantal

afb. 12. Heivlinder oostzijde (1) met op de achtergrond het Gloxinialdal. Foto *Leverland*, 1977.

opmerkingen gemaakt, welke nog (?) min of meer aan de wijk kleven: een wijk voor de beter gesitueerden, die anders wegtrekken; de wijk heeft nu al een slechte naam; terwijl één raadslid waarschuwde om geen mythe van de wijk te gaan maken. De wethouders gingen bij hun antwoorden op de verschillende vragen²⁵ in op de verbindingen met de stad en die in de wijk zelf: voor fietsers en voetgangers zullen onderdoorgangen onder de ringweg komen; er zullen speelruimten voor de kinderen komen en voorzieningen voor de sport in de vorm van een sporthal; er zal gelet worden op de mogelijkheid tot meervoudig gebruik van de gemeenschappelijke ruimten in de scholen. Over de verhouding woningwetwoningen-premiewoningen kon de betrokken wethouder niets zeggen, omdat de woningwetwoningen gebonden waren aan toewijzingen door de rijksoverheid en de premiebouw vrij was. In de woningwetflats zal blokverwarming worden aangebracht en de eengezinswoningen zullen individuele centrale verwarming krijgen. En over de gevellengte van de grote blokken werd vastgelegd, dat die niet storend zou mogen zijn zoals bijvoorbeeld aan de Churchillaan. Verder werd gepleit voor een groter percentage laagbouw: 60% eengezinswoningen in plaats van 40% en slechts 35% flats in plaats van 55%, met dan nog 5%

woningen voor bejaarden. In de loop der jaren zou het percentage eengezinswoningen in de praktijk zelfs oplopen tot 65% als gevolg van de voorkeur van de grote bouwers. De hoogbouw (6-8 woonlagen) is geconcentreerd geraakt in de Horsten en rond het winkelcentrum. De hoogbouw in de noordoostelijke hoek was door protesten van de gemeente Warmond wegens "horizonvervuiling" al vrij snel van de baan.

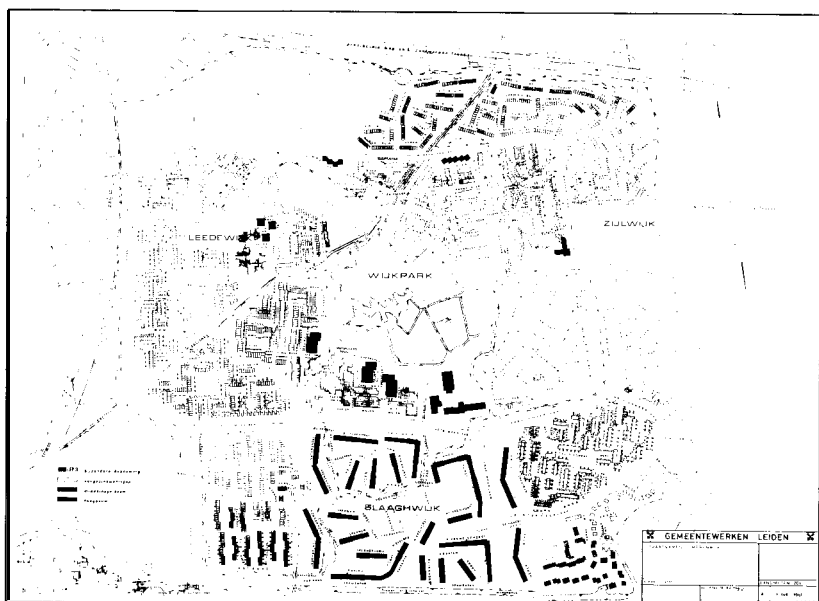
Het winkelcentrum, dat (tot nog toe?) het enige gebleven is in afwijking van eerdere ideeën daarover, is iets naar het westen opgeschoven om zo wat centraler te liggen. Het is een verdere ontwikkeling van wat in Zuidwest begon met een brede doorgaande luifel voorlangs de winkels: het is een geheel overdekte straat geworden, een gesloten complex met drie toegangen. In 1979 is dan nog in de begane-grond-verdieping van de eraast gebouwde Rosmolen een uitbreiding van het winkelcomplex tot stand gekomen.

De wijk in zijn geheel is volgens een zogenaamd "vlekkenplan" ontworpen en gebouwd, waarin elke vlek (een groepje huizen van eenzelfde type of enkele verwante typen) zijn eigen wegenschema heeft met een of meer aansluitingen op de grote ringweg, en wijkt daarmee grondig af van de oudere stadsuitbreidingen.

Het Waardeiland

In de zomer van 1973 werd naar aanleiding van de slechte werkgelegenheid bij de Grofsmederij ²⁶ van gemeentewege een "kerngroep Grofsmederij" ingesteld, die zou proberen de werkgelegenheid veilig te stellen. In de eerste vergadering van die kerngroep al werd een bebouwingsplan ter sprake gebracht voor het Waardeiland, waarop de Grofsmederij voor het grootste deel was gevestigd. Met dat bebouwingsplan zouden twee Leidse bedrijven kunnen worden geholpen: de Grofsmederij zelf en de bouwonderneming I.B.B.-Kondor aan de Hoge Morsweg.

De N.V. Socol te Brussel van origine een Nederlands bedrijf - zou de financiële risico's van steun aan de I.B.B.-Kondor en de Grofsmederij op zich nemen. Zij zou de terreinen van de Grofsmederij op het Waardeiland kopen en daar ongeveer 800 woningen voor verkoop in de vrije sector bouwen. Uit de opbrengst van die terreinen zou dan een nieuwe fabriek voor de Grofsmederij worden gebouwd in het industrieterrein De Grote Polder. Om deze plannen te kunnen uitvoeren was een bestemmingswijziging van het Waardeiland nodig van industrieterrein naar woninggebied. In de raadsvergadering van 17 december 1973 werd het desbetreffende ingekomen stuk²⁷ behandeld. De stedenbouwkundige opzet van het plan was gunstig beoordeeld zowel door de Provinciale Planologische Commissie als

afb. 13. Plattegrond van de Merenwijk, 1976

door de gemeente Leiderdorp. In de raadsvergadering werd regelmatig benadrukt, dat het geen “sociale woningbouw” zou zijn. Men vond echter, dat het woningbouwbeleid er toch niet mee doorkruist werd. De wethouder antwoordde op een desbetreffende vraag, dat met dit plan geen precedent werd gevormd voor andere in moeilijkheden verkerende bedrijven om ook hun grond te verkopen voor woningbouw en uit de opbrengst ergens anders nieuwe bedrijfsgebouwen neer te zetten. Voorts meende hij, dat de garantie, dat Socol zou doen wat beloofd werd, was gelegen in de door Socol getroffen “zeer omvangrijke en peperdure voorbereiding”. De woningbouw op het onbebouwde deel van het Waardeiland en de bouw van de nieuwe fabriek voor de Grofsmederij in de Grote Polder zouden zodanig gelijk op gaan, dat de bestaande fabriek pas zou worden gesloopt als de nieuwe zou zijn geopend. Enkele raadsleden dienden ter meerdere zekerheid een motie in: dat de werkgelegenheid bij de Grofsmederij bepalend was voor deze bestemmingswijziging, dat de gemeente géén kosten kon maken ten behoeve van die woonbestemming van het Waardeiland, dat de wegen op en de toegang naar het eiland openbaar dienden te blijven en dat met het oog op gemeenschapsvoorzieningen in de Meerburg (rivie-

afb. 14. Gezicht op de toegang naar het binnenwater van het Waardeiland. Op de achtergrond de Hoogstedebrug. Gezien vanaf het Utrechtse Jaagpad. Foto Postel, 1979.

renwijk), welke ook ten behoeve van de Waardeilandbewoners zouden gaan dienen, het Waardeiland bij het vaststellen van de stichtingskosten behandeld zou worden als elke andere nieuwbouwwijk. De bedoeling van de motie was vast te leggen, dat de gemeente geen lasten op zich zou nemen. De motie werd door B en W overgenomen en het zo gewijzigde voorstel werd door de raad aangenomen, ondanks de kritiek op de duurte van de woningen en op de exclusiviteit van het plan, welke in de presentatie ervan naar voren was gebracht. Een exclusiviteit, welke zich onder andere uitte in het feit dat een deel van de huiseigenaars zou beschikken over een “privé-jachthaven” i.c. een aanlegplaats voor hun boot bijna vlak voor hun deur. (Dat is overigens ook bij een deel van de Wallen in de Merenwijk het geval.) Met dit raadsbesluit kwam de weg vrij voor de, nog lang niet voltooide, bebouwing van het Waardeiland, welke overigens – zoals de geschiedenis heeft aangetoond – toch niet de redding van de Grofsmederij heeft kunnen bewerken.

CONCLUSIES TEN AANZIEN VAN DE STEDEBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING VAN LEIDEN BUITEN DE VESTE. 1896-1980

De gehele periode van bouwactiviteiten buiten de singels overziende moet de slotsom luiden dat dank zij de drie annexaties (1896, 1920 en 1966) Leiden zich heeft kunnen ontwikkelen van een stad besloten binnen haar singels tot een open stedelijke agglomeratie. Reeds vóór 1896 was woningbouw tot stand gekomen in het toen geannexeerde gebied, zo dicht mogelijk bij de toegangswegen naar het centrum, waar de werkgelegenheid

geconcentreerd was, welke men nog te voet moest kunnen bereiken. Na de grenswijziging ging die ontwikkeling in hoog tempo door. Van enige stadsplanning was daarbij aanvankelijk geen sprake. De liberale overheid liet het initiatief aan particulieren en woningbouwverenigingen. De Woningwet van 1901 opende de mogelijkheid van een stedelijk beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening. Daarvan is in toenemende mate gebruik gemaakt. De steeds gecompliceerder worden maatschappelijke behoeften maakten stedenbouwkundige ordening noodzakelijk. Daarin lag een taak voor de overheid. Een toenemend aantal mensen én groeiende verkeersstromen maakten daarbij tevens schaalvergroting onontkoombaar. De ontwikkeling liep van de particuliere stratenplannen via de bouwblokken van de woningbouwverenigingen en de vooroorlogse woonwijken naar de grote stadswijken, die na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd zijn.

Een veelheid van factoren heeft de brokken nieuwbouw buiten de veste ieder hun eigen gezicht gegeven. Allereerst moest rekening gehouden worden met bestaande bebouwing: de oudste buurten ontstonden juist daar waar al straten en lanen bestonden. Die gingen derhalve de plattegrond medebepalen. (Naarmate de stad zich uitbreidde speelde dat minder.) Duidelijk komt dat uit aan de noordzijde van de stad. Bovendien bouwden eerst particulieren (tot 1907) en daarna woningbouwverenigingen met opzet arbeiderswoningen **dáár**, omdat er ook de industrie gevestigd was, veelal op de voormalige stadswallen. Aan de zuidkant daarentegen kwam in het vrijwel ongerepte polderland tussen de **vér** uiteen liggende Herenstraat en Hoge **Rijndijk** de woningbouw pas in de jaren dertig tot stand, juist toen de rol van de woningbouwverenigingen uitgespeeld en het initiatief bij particulieren kwam met voorkeur voor eengezinswoningen. In ieder geval worden de vooroorlogse kleinschalige wijken, behalve door stijlkenmerken, gekarakteriseerd door eengezinswoningen en **boven-en-beneden**woningen, waarbij de verhouding en dus de onderlinge verschillen afhankelijk zijn van de activiteiten van de woningbouwverenigingen in een bepaalde wijk.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een geheel nieuw stadsbeeld. Hoewel nog enige woonwijken voltooid zijn volgens vooroorlogse plannen, is het zwaartepunt toch komen te liggen op een grootschalige opzet van de stedenbouw. Hoogbouw deed zijn intrede en de verkeersproblematiek werd een zeer belangrijke factor.

Het duidelijkst komt dit tot uiting in de grote wijk Zuidwest, gebouwd op het verkeer en efficiency uitstralend door haar rechtlijnigheid in horizontale en verticale richting.

Bij de aanleg van de Merenwijk is men weer van de prioriteit van het verkeer teruggekomen. Veeleer staan hier opnieuw het natuurlijke milieu en de menselijke maat op de voorgrond. De hoogbouw heeft weer grotendeels plaats moeten maken voor de eengezinswoning met voor- en achtertuin, liefst aan een besloten pleintje.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

bibl. Bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, betreffende Leiden en omgeving
IS Ingekomen stukken bij de Raad, opgenomen bij de gedrukte Raadsverslagen
PV Prentverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden
RV Raadsverslagen (gedrukt)

1. IS 1947, nr. 126 dd. 4 juli; RV p. 114-124 dd. 11 juli.
2. IS 1953, nr. 38 dd. 3 maart; RV p. 64-86 dd. 9 maart, in het bijzonder p. 75.
3. IS 1957, nr. 289 dd. 28 oktober; RV p. 353-355 dd. 4 november.
4. IS 1957, nr. 286 dd. 28 oktober; RV p. 349-352 dd. 4 november.
5. Zie aant. 2.
6. IS 1946, nr. 137 dd. 3 september; RV p. 72-75 dd. 11 september.
7. IS 1948, nr. 2 dd. 16 januari; RV p. 12-16 dd. 26 januari.
8. IS 1948, nr. 2 alinea 5. Het tracé van deze weg is in 1954 inderdaad verlegd: naar het grondgebied van Voorschoten. De weg, die nog niet definitief is afgevoerd, staat te boek als rijksweg 11 west (verlenging van rijksweg 11 oost en verbinding tussen rijksweg 4 en rijksweg 44).
9. IS 1948, nr. 2 alinea 14.
10. IS 1955, nr. 149 dd. 31 mei; RV p. 253-270 dd. 6 juni.
- A. Faludi en S.L. Hamnett, *Rouwen en plannen in onzekerheid. Case-studies naar de totstandkoming van de gebouwde omgeving in Leiden*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1978.
11. IS 1959, nr. 283 dd. 7 september; RV p. 708 dd. 14 september.
12. Voor een samenvatting van de gang van zaken rond dit winkelcentrum, zie Faludi en Hamnett p. 25-35.
13. Het was hetzelfde bureau, dat ook de eerste ontwerpen voor Leiden-Zuidwest had gemaakt; Faludi en Hamnett, p. 39.
14. IS 1959, nr. 316 dd. 19 oktober; RV p. 727 dd. 26 oktober.
15. IS 1960, nr. 318 dd. 31 oktober; RV p. 318-336 dd. 7 november.
16. IS 1965, nr. 16 dd. 11 januari; RV p. 22 dd. 18 januari. Het ging om de verlenging van de Wassenaarseweg ter ontsluiting van het Oegstgeester deel van de Mors, waarop de universitaire laboratoria waren ontworpen, tot aan de verlegde Rijksweg 44, de Plesmanlaan als invalsweg naar het N.S. station en om de verlenging van de Warmonderweg met een bocht naar het zuiden tot aan de Hoge Morsweg ongeveer halverwege de spoorbrug en Rhijnhof.
17. Faludi en Hamnett, p. 41. IS 1964, nr. 212 dd. 20 juli; RV p. 332 dd. 27 juli.
18. IS 1976, nr. 147 dd. 15 juni; RV p. 844-846, 858-866 en 902-906, dd. 25 oktober en 15 november.
19. RV 1969, o.a. p. 23 en 25 dd. 13 januari.
20. De desbetreffende wet tot grenswijziging was op 11 maart 1966 aangenomen.
21. IS 1966, nr. 73 dd. 12 april; RV p. 151-152 dd. 18 april.
22. Faludi en Hamnett, p. 53.
23. IS 1969, nr. 1 dd. 30 december 196X; RV p. 20-48 en 53-92 dd. 13 en 20 januari 1969.
24. Deze aansluiting en de provinciale weg zijn inmiddels vervallen.
25. RV 1969, p. 63-68 dd. 20 januari.
26. Verklaring van de wethouder in de raadsvergadering van 25 juni 1973. Zie verder aant. 27.
27. IS 1973, nr. 279 dd. 12 december; RV p. 1068-1076 dd. 17 december.

DE WARMERDAM TE SASSENHEIM

door

Harrie Salman

In het najaar van 1979 hebben de heer P.A. Warmerdam en de schrijver van dit artikel een boek uitgegeven over de familie Warmerdam. Dit boerengeslacht heeft zich in de laatste vier eeuwen verspreid in de bollenstreek en ver daarbuiten vanuit de stamboerderij aan de Warmonderdam – of Warmerdam – te Sassenheim. Hoewel het in principe mogelijk is de geschiedenis van vele boerenhofsteden in onze streek sinds de middeleeuwen te beschrijven, kunnen in de praktijk de hiertoe benodigde gegevens slechts met de grootste moeite, of vaak in het geheel niet, gevonden worden. Het is dan ook aan vele gelukkige vondsten te danken geweest dat dit verhaal over de Warmerdam kon worden geschreven.

De Warmerdam

Het is niet vast te stellen wanneer de Warmerdam is ontstaan. In de oude documenten van het klooster Leeuwenhorst te Noordwijkerhout wordt de Warmonderdam al in 1332 genoemd.² Zonder twijfel hangt het ontstaan van dammen als de 's Gravendam te Voorhout en de Warmonderdam tussen Warmond en Sassenheim samen met de bemoeienis van de oude graven van Holland met de waterhuishouding van Rijnland. In de periode tussen 1100 en 1300, maar ook daarvoor al, zijn veel dijken opgeworpen en veel weteringen gegraven of verbreed. Zoals bekend heeft de bollenstreek een bijzondere landschapsstructuur, evenals het gebied ten zuiden van de oude Rijnmond. De dorpskernen liggen zonder uitzondering op duinruggen of strandwallen, die evenwijdig aan de kust lopen. Tussen deze wallen in liggen in noord-zuid richting de lager gelegen veengebieden met hun talloze weteringen en sloten.

In het begin van de middeleeuwen had de Rijn een natuurlijke monding in zee onder Noordwijk. Bij iedere vloed drong de zee dan diep het land binnen, getuige de grote klei-afzettingen in het gebied rond de Rijnmond. In de veengebieden vormen zich zo geulen.³ Een dergelijke getijdegeul was de Oude Vliet, die van Rijsburg naar de tegenwoordige Haarlemmermeer liep, tussen Warmond en Sassenheim door. Op het kaartje van de omgeving van de Warmerdam is deze geul te herkennen als de "Scheijssloot" en

de “Oude Vliet”, die er in het verlengde van ligt. Tevens is te zien dat de geul dwars door de Warmerdam liep. Er was dus alle reden voor deze stroom enigszins in te dammen en de wateroverlast te beperken. Na het verzanden van de Rijnmond rond 860 ontstond weer een nieuwe situatie: het Rijnwater had geen uitweg meer naar de zee en zocht zijn weg in de veenweteringen van het duingebied, om uiteindelijk naar de Haarlemmermeer afgevoerd te worden – onder andere via de genoemde Oude Vliet. Pas enkele eeuwen later kon de waterafvoer verbeterd worden door het graven van een nieuwe Vliet tussen Rijnsburg en de Warmondse Leede, en de aanleg van de Dinsdagse wetering tussen Noordwijk en Warmond. Optimaal is de waterhuishouding pas geworden met de komst van de Uitwetering en het gemaal te Katwijk, in de vorige eeuw. Na het graven van de genoemde weteringen was het mogelijk geworden de Oude Vliet af te dammen. Op deze manier kon tevens een goede wegverbinding worden aangelegd tussen de duinrug van Lisse-Sassenheim-Oegstgeest en die van Warmond. De naamvorming “Warmonderdam” ligt zo voor de hand. In de volksmond werd deze naam al spoedig verkort tot “Warmerdam”, zoals reeds rond 1500 in akten beschreven wordt. Ook kunnen identieke samentrekkingen gevonden worden in woorden als: Warmerambacht, Warmerbroek en zelfs Warme (voor Warmond). Er zijn in de middeleeuwen zelfs twee Warmerdammen geweest: de tegenwoordige Warmonderdam, die over de snelweg heenloopt en die in dit verhaal centraal staat, en de zgn. “Oude Warmerdam”⁴, die vanaf de Postbrug in Sassenheim naar het voormalige seminarie in Warmond liep, enkele kilometers ten zuiden van de eerste. Deze laatste dam liep voor een deel vlak langs de Oude Vliet en wordt nu de “Oude Dam” genoemd.

De boerderij aan de Warmerdam

Wie de geschiedenis van de boerderijen van het Rijnmondgebied onderzoekt moet tot zijn verbazing vaststellen dat de meeste ervan kunnen bogen op een eeuwenoude historie als woonplaats. Van de dertiende tot het begin van de twintigste eeuw lijkt de boerenbevolking van de Bollenstreek, op enkele inzinkingen in oorlogstijd na, vrij constant te zijn gebleven. Het bevolkingsoverschot vloeyde naar de kolonisatie-gebieden ten oosten van Leiden, naar de langzaam groeiende dorpskernen en naar de steden. Omdat een boerderij een bepaalde hoeveelheid weiland nodig had om een redelijke opbrengst te garanderen en omdat hiervoor alleen de veengrond in aanmerking kwam, zien we dat er in de late middeleeuwen vrijwel geen boerderijen meer bijkomen. Het platteland was “volgebouwd”.

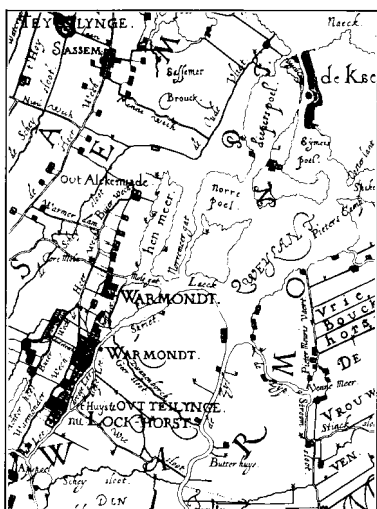
In de negende en tiende eeuw komen de dorpen van de bollenstreek voor

het eerst voor in de oude charters. Als er sprake is van woningen, gaat het om de "hof" van de heer van het dorp of om de dan al aanwezige boerderijen. De vestigingsplaats van de woningen is steeds dezelfde: aan de rand van de binnenduinrand met het weiland direct achter de boerderij. Aanvankelijk worden de boerderijen van hout en andere natuurlijke materialen gebouwd, die later door bakstenen worden vervangen. Zo zal het ook wel gegaan zijn met onze boerderij aan de Warmerdam. Op de genoemde kaart van 1610⁵ staat bij deze boerderij een (1) aangegeven. Direct aan de Warmerdam zelf staat op de kaart nog een boerderij ingetekend, die altijd klein van omvang is geweest en waarschijnlijk niet zo oud is als de andere, zodat de bewoners ervan nooit "van of aan de Warmerdam" genoemd zijn.

De eerste die zich in de geschiedenis aandient met de achternaam Warmerdam is Heer Claes Jansz van Warmerdam, pastoor te Reeuwijk bij Boskoop van 1492 tot 15 oktober 1540.⁶ Alleen in 1492 wordt zijn afkomst vermeld. In 1540 wordt hij in de kerk van Reeuwijk begraven.⁷ In de Enquêtes van 1494 en 1514 wordt hij in Reeuwijk als informant genoemd.⁶ Vanwege zijn achternaam moet Claes Jansz zelf of anders zijn voorgeslacht uit Sassenheim komen, van de boerderij aan de Warmerdam, waar in 1514 ene Dirck Jan Barthoutszoon boer is. Hoewel nader bewijs ontbreekt, veronderstel ik dat zij broers zijn. In Sassenheim was de abdis van Rijsburg grootgrondbezitster, en tevens was zij Vrouwe van Boskoop, zodat we niet hoeven te gissen naar de reden van de verre reis van Claes Jansz van de Warmerdam naar Reeuwijk. Dirck Jansz is in de enquête van 1514 ook informant, voor het dorp Sassenheim.* Zijn leeftijd wordt als 43 jaar aangegeven en zijn functie is ambachtsbewaarder. In deze openbare functie had hij mede zorg te dragen voor het onderhoud van de wegen, sloten en bruggen van het ambacht, en tevens voor het innen van de hiertoe benodigde gelden. Beide veronderstelde broers zijn geboren tussen ± 1460 en 1470,⁸ en we kunnen er van uit gaan dat hun vader Jan Barthoutsz toen boer op de hofstede aan de Warmerdam was. Wie zijn voorgangers waren is op dit moment nog niet vastgesteld.

Over Dirck Jan Barthoutsz zijn wel vele gegevens beschikbaar. In de registers van het klooster te Rijsburg uit de jaren 1532-1559 vinden we hem terug als erfpachter van een vijftal percelen grond in Sassenheim met een gezamenlijke grootte van 13½ morgen (ca 11 ½ ha).⁹ De grond werd voor vijf jaar tegelijk gehuurd en de betaling van de pachtsom geschiedde jaarlijks aan de rentmeester van de abdij op de paardenmarkt te Valkenburg, die vanwege zijn talloze andere kermisattracties alle boeren en buitenlui aantrok. De percelen zijn:

1. zeven morgen weiland bij de Postbrug in Sassenheim

afb. 1. De omgeving van de Warmerdam tussen Sassenheim en Warmond, detail van de oudste kaart van het Hoogheemraadschap van Rijnland, in 1670 vervaardigd door Floris Balthasars.

2. twee morgen maailand bij de Postbrug in Sassenheim
 3. veertien hond wei- en maailand in twee percelen in Sassenheim (= twee ha.)
 4. een halve morgen maailand
 5. tien hond geestland, “gemeenliggende met Dirck Jan Bartoutsz”, met de volgende belendingen: aan de oostzijde de Warmerdam, aan de westzijde Dirck J.B., aan de noordzijde – de heerweg en aan de zuidzijde Comelis Willemsz. Dit perceel is dus gelegen bij de boerderij in de hoek tussen de Warmonderdam en de Rijksstraatweg.
- (N.B.: 1 Rijnlandse morgen = 6 hond = 600 roe = $\pm 0,85$ hectare)

Voor zijn grond betaalde de bewoner van de Warmerdam in 1532 per jaar 48 Carolus guldens. In 1543 f 50, in 1548 f 54 en in 1571 moest 86 gulden neergeteld worden, tweemaal zoveel bijna als 40 jaar tevoren. Ook toen al zullen de boeren geklaagd hebben over de “inflatie” van enkele procenten per jaar.

In 1548 wordt de pacht voldaan door Gerrit Dircxz, ongetwijfeld een zoon van de vorige pachter. In de registers van de tiende penning komen we hem weer tegen. In 1544 is zijn bedrijf 28 morgen groot en moet hij zeven pond belasting betalen voor zijn huis en 93 pond voor zijn landerijen (10% van de waarde).¹⁰ In 1556 betaalt hij 120 pond.¹¹ Uit het morgenboek van 1564 weten we dat Gerrit Dircxz bijna vijftien morgen in eigendom heeft, met zijn huis erbij, en er 17 morgen bij huurt.¹² Al deze percelen zijn

beschreven in de “morgenboeken” van het Hoogheemraadschap Rijnland. Vanaf 1544 zijn voor de percelen grond van Sassenheim overzichten opgesteld van de grootte, de eigenaar en de gebruiker van elk perceel, met het oog op de heffing van het morgengeld. Elk schrikkeljaar werd een nieuw boek gemaakt. Dat kwam er meestal op neer dat het oude werd overgeschreven, met een aantekening erbij van de nieuwe situatie. Soms ontstaat zo een hele reeks van gebruikers van één perceel, zodat het gebruik over een langere tijd kan worden vastgesteld. Alle percelen van de abdij van Rijnsburg en de andere percelen van de boerderij kunnen in deze boeken gevonden worden, en het blijkt dat de meeste van deze percelen vanaf 1544 gedurende meer dan 200 jaar bij de boerderij aan de Warmerdam gehoord hebben en door de achtereenvolgende boeren gebruikt zijn.

Een andere bron van informatie vormen de leenregisters van de oude kastelen. Hiervoor komen in aanmerking de registers van het kasteel Alkemade ten noorden van het dorp Warmond en op één km afstand van de boerderij gelegen. Eén van de lenen betreft een perceel van 11 hond (=1,65 ha), gelegen aan de Zandsloot in Sassenheim. Sinds 1542 is het in gebruik bij Cornelis Dircxz, die het in 1570 overdraagt aan zijn broer Gerrit Dircxz. Zelf staat hij dan beschreven als “Comelis Dircxz te Warmerdam”. Gerrit kennen wij al als de boer aan de Warmerdam en uit de vermeldingen in het leenregister kunnen we de verdere samenstelling van zijn gezin afleiden. In 1572 werd geregistreerd dat Gerrit Dircxz was overleden en dat het leen was overgenomen door zijn zoon Floris. Na diens overlijden komt in 1582 broer Pieter Gerritsz, die tot 1585 leeft. De laatste gebruiker is een jongere broer, Comelis, die het leen in 1598 overdoet aan een buurman.¹³

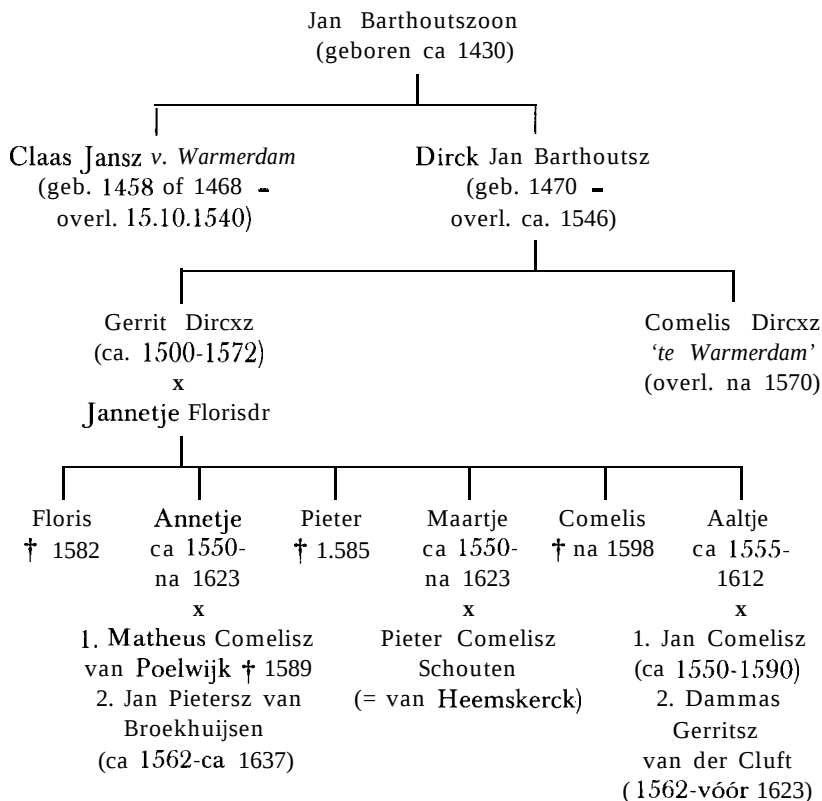
Uit de beleningen bij dit perceel maken we op dat het in het zuiden grensde aan een perceel dat onze Gerrit Dircxz sinds 1520 in eigendom had. In 1572 wordt zijn weduwe, Jannetje Florisdr, als eigenaar genoemd en in 1582 zijn dochter Marijtje Gerritsdr, die dan weduwe is van Pieter Cornelisz.

De stamboom wordt gecompleteerd met een acte uit 1615. Hierin doet Marijtje Gerritsdr een stuk land, dat van Comelis Gerritsz was, over aan Cornelis Jansz, de zoon van haar zuster Aaltje. Hierbij is ook (zwager) Jan Pietersz aanwezig. Men zie stamboomfragment 1.

Van Poelgeest naar de Warmerdam

Nog voordat de zoons van Gerrit Dircxz gestorven waren, was er, blijkens de morgenboeken, een nieuwe boer op de Warmerdam verschenen: Jan Comelisz uit Poelgeest, die omstreeks 1580 met Aaltje Gerritsdr (van Warmerdam) was gehuwd. Het ziet er naar uit dat haar broers ongetrouwd zijn

Fragment 1

gebleven. En zo er al mannelijke afstammelingen uit deze familie zijn voortgekomen, dan hebben zij zich toch niet “van Warmerdam” genoemd. Wat wel gebeurd is, is dat de naam “Warmerdam” overgegaan is op het nageslacht van de genoemde Jan Comelisz (van Poelgeest). Zijn vader Cornelis Matheusz was boer en waarschijnlijk ook bakker te Poelgeest, en dat was de reden dat in deze familie de “achternaam” “van Poelgeest” soms werd gebruikt.¹⁴ Een variant hiervan is waarschijnlijk “van Poelwijck”, zoals zijn broer **Matheus** Comelisz die trouwens ook met “van der **Beeck**” werd aangeduid – genoemd werd. **Matheus** woonde ook in Poelgeest en was na de dood van zijn eerste vrouw Jaapje Maartensdr hertrouwd met **Annetje** Gerritsdr (van Warmerdam). We hebben hier dus te maken met mensen die nog geen echte achternaam dragen en die genoemd worden

naar de plaats waar zij wonen of vandaan komen. Zo is het te verklaren dat Jan Cornelisz in zijn nieuwe woonplaats bekend werd als “wonende aan de Warmonderdam”. Pas vanaf zijn zoon Cornelis Jansz verandert deze toevoeging in een achternaam: (van) Warmerdam. Van hem stammen alle latere naamgenoten af.

Cornelis Jansz Warmerdam (1582- 7 633)

Deze eerste drager van de achternaam in de familie is een figuur die interessant genoeg is om wat meer dan gewone aandacht te krijgen. Op de leeftijd van 8 jaar overleed zijn vader en kwam hij onder de voogdij te staan van twee ooms van vaderszijde, Jan Henricxz van Egmond uit Lisse en Dirck Willemsz Cortswager uit Oegstgeest. Zijn moeder is hertrouwd met Dammas Gerritsz van der Cluft, die we in de boeken van Rijnland vaak tegenkomen. Uit het erfdeel van zijn vader is hem in 1591 al 5½ hectare land toegewezen, die zijn moeder vooralsnog zelf gratis mag gebruiken. Ook wordt hem vóór zijn achttiende verjaardag een som van f 1300 in het vooruitzicht gesteld, vermeerderd met 6% rente per jaar. Daarnaast moet moeder hem goed onderhouden, waarvoor zij per jaar f 24 ontvangt. Tevens wordt vermeld dat Aaltje Gerritsdr haar zoon ook bed en onderdak moet verschaffen als hij 18 jaar is geworden. Zelf blijft zij eigenaresse van de woning en de rest van de bezittingen.¹⁶

In haar tweede huwelijk krijgt Aaltje Gerritsdr geen kinderen meer. Als zij in 1612 overlijdt gaan alle bezittingen van Jan Cornelisz over op Cornelis Jansz Warmerdam. In 1613 wordt hiervan acte opgemaakt.¹⁷ Cornelis Jansz krijgt de boerderij van zijn vader (in feite die van zijn moeder!) en de resterende tien hectare. Zijn stiefvader Dammas Gerritsz van der Cluft moet genoeg nemen met zijn eigen boerderij, die een kwartier gaans in de richting van het dorp Sassenheim ligt (nummer 2 op de kaart van 1610), en de erbij behorende zes hectare. Na het huwelijk van Cornelis Jansz in 1605 met Maartje Theunisdr uit Rijpwetering zal deze scheiding al een feit zijn geworden. Ook is hij de nieuwe erfpachter geworden van de landerijen van de abdij van Rijsenburg, die Dammas Gerritsz tijdelijk in gebruik had. Zijn huwelijk verschaft hem een behoorlijk erfdeel in Rijpwetering, als aanvulling op de onverdeelde boedel van zijn ouders, wier enig erfgenaam hij was. Deze erfenissen werden de basis voor een grote rijkdom, die door een goed beleid en hard werken verder werd vergroot. Naast de bijna 16 hectare die hij van zijn ouders overnam heeft hij links en rechts land bijgekocht – vier morgen weiland in Warmond, één hectare in Sassenheim, land in Voorhout. Bovendien waren er nog erfenissen van een oom uit Oegstgeest, en van een halfbroer van zijn grootvader, Matheus Pietersz van Beeckesteijn uit Lisse.¹⁸

In het jaar 1623 bereikt de welvaart op de boerderij aan de Warmerdam een hoogtepunt. De belasting weet de eigenaar te vinden en legt een aanslag op van f 175, wat iets minder is dan het jaarloon van een ambachtsman of werkman uit onze Gouden Eeuw. De verrassing aan de Warmerdam zal groot zijn geweest: de aanslag van de 200ste penning ging uit van een bedrijfsvermogen van f 35.000.¹⁹ Wie de transportacten uit die jaren doorneemt bemerkt dat boerderijen toen doorgaans verkocht werden voor bedragen tussen f 5.000 en f 10.000 inclusief tien morgen land. Inderdaad moet Cornelis Jansz Warmerdam een bijzondere boer geweest zijn in zijn tijd. De omvang van zijn bezit verschaftte hem een plaats onder de “top-tien” van de rijkste boeren van het Hoogheemraadschap Rijnland.¹⁹ Sasenheim was trouwens toch een dorp van rijke boeren: de oude Jan Jansz Pronck van Naardenburg betaalde f 210, Pieter Maertsz f 170 en Gerrit Cornelisz werd aangeslagen voor f 150. Samen betaalde dit illustere viertal één derde van de totale belasting van het dorp. Aanslagen boven f 100 zijn in 1623 onder de boeren van de Bollenstreek een zeldzaamheid. De gemiddelde aanslag onder hen is veelal tussen f 2,5 en f 50 wat overeenstemt met de hierboven genoemde waarde van de “gewone” boerderijen.

Een groot aantal dorpsbewoners genoot vrijstelling van betaling omdat hun vermogen kleiner was dan f 1000. Met hun grote landbezit kwamen de rijke boeren enigszins in de buurt van de kleine adellijke heren. Zo betaalde de eigenaar van het al genoemde kasteel Alkemade, jonkheer van Alkemade, f 350 in de 200ste penning.¹⁹

Niettemin was de aanslag voor Cornelis Jansz Warmerdam wel juist. Want als we het bezit optellen wat hij bij zijn dood achterliet komen we aan een totaal van 25 hectare, plus nog eens 12-15 hectare in erfpacht. Een groot bedrijf dus van tegen de 40 ha (45 morgen), met naar schatting zo'n 50 koeien en kalveren en verder nog schapen en varkens. Op het geestland vóór de boerderij heeft men rogge, groenten en fruit geteeld voor mens en vee, en in de schuren en kelders zullen ieder jaar boter en enkele honderden kazen gemaakt zijn. Het land zelf had een waarde van 700 à 1000 gulden per hectare, en op deze basis wordt de f 35.000 van het vermogen van 1623 wel gehaald. De grote vraag is nu waar al dit geld, dat in onze tijd een waarde vertegenwoordigt van enkele miljoenen guldens, gebleven is. Vooropgesteld moet worden dat in het verloop van de 17de en vooral in de 18e eeuw het boerenbedrijf over de gehele linie een teruggang vertoonde. Ook aan de Warmerdam ging het wat minder. In de belastingregisters liep het vermogen terug via f 30.000 in 1625 naar f 26.000, en zelfs tot f 16.000 in 1631.²⁰ Er zijn duidelijk slechte jaren geweest.

Van de 25 hectare eigen grond van Cornelis Jansz Warmerdam hebben zijn kinderen na de dood van hun moeder Maartje Theunisdr al 8½ ha ont-

vangen.²¹ Rond de jaarwisseling 1632/33 is Cornelis Jansz overleden en hij laat aan zijn tweede vrouw Jannetje Cornelisdr en aan zijn kinderen Cors (inmiddels overleden), Jan, Thonis, Dirck, Aaltje en jonge Jan (uit zijn tweede huwelijk) ruim vijftien hectare land na. Jannetje Cornelisdr krijgt hiervan bijna 10 ha, ter waarde van f 9.000 en het kasgeld (f 3.000). De kinderen krijgen de andere helft van het vermogen, namelijk de boerderij en ruim vijf ha land ter waarde van f 12.000.²² De oudste zoon, Jan, wordt bereid gevonden de boerderij over te nemen en hiervoor f 10.000 op tafel te leggen. Te betalen hoeft hij nog niet, want waar kan hij zo snel het geld vandaan halen. De boerderij is sterk verkleind en heeft weer “normale” proporties: een kleine zes ha land in eigendom en twaalf ha in erfpacht. Pas in 1648 wordt definitief afgewikkeld ²³; Jan betaalt zijn schuld af en is eigenaar geworden van een boerderij die voor de belasting nog maar f 9.000 waard is.²⁴ De broers hebben dan elk f 2.000 ontvangen en circa f 2.000 uit het erfdeel van de 8½ ha van hun moeder, en met dat geld hebben zij een eigen bestaan opgebouwd. Thonis had het goed geschoten door met een dochter van de rijke familie van Naardenburg te trouwen. Dirck was op een boerderij in Rijpwetering terecht gekomen en jonge Jan vinden we voor een tijd in Lisse. Van de zonen van Cors leefden er nog twee: Pieter had ook land in Zuid-Sassenheim en de ander moet richting Spaamwoude zijn getrokken, in welke buurt we trouwens ook het vermoedelijke nageslacht vinden van jonge Jan. Al deze “afgedwaalden” uit de buurt van Haarlem zijn zich “van Warmerdam” gaan noemen.

Voor het verdere verloop van de bewoning van de boerderij moeten we naar het tweede stamboomfragment. Hierop zijn de namen van de bewoners van de boerderij cursief weergegeven.

De teruggang van de boerderij

Aanvankelijk gaat het nog goed op de boerderij. Nadat Jan Comelisz zijn schuld heeft afbetaald ziet hij zijn vermogen groeien tot f 12.000 in 1667 en zelfs f 17.000 rond het moment van zijn overlijden.²⁵ Daar heeft hij natuurlijk zelf weinig aan, maar het is wel meegenomen voor zijn enige erfgenaam, zoon Comelis. Ondanks dit goede begin brengt hij er toch niets van terecht. Nadat hij een kleine 20 jaar boer is geweest wordt zijn boedel gesteld op een waarde van f 4.000.²⁶ Wat is er intussen gebeurd? Het zal wel een slechte tijd geweest zijn, maar toch lijkt het er op dat de schuld ook bij hem is te zoeken. Misschien was zijn gezondheid niet goed, of had hij er eigenlijk geen zin in. Of misschien was zijn veestapel wel ziek geworden. Het werd hem in ieder geval teveel. Hoewel hij zelf twee zoons had, besloot Comelis in het jaar 1688 de boerderij met twee ha land te verkopen aan zijn neef

Fragment 2

Aaltje Gerritsdr (te Warmerdam) † 1612

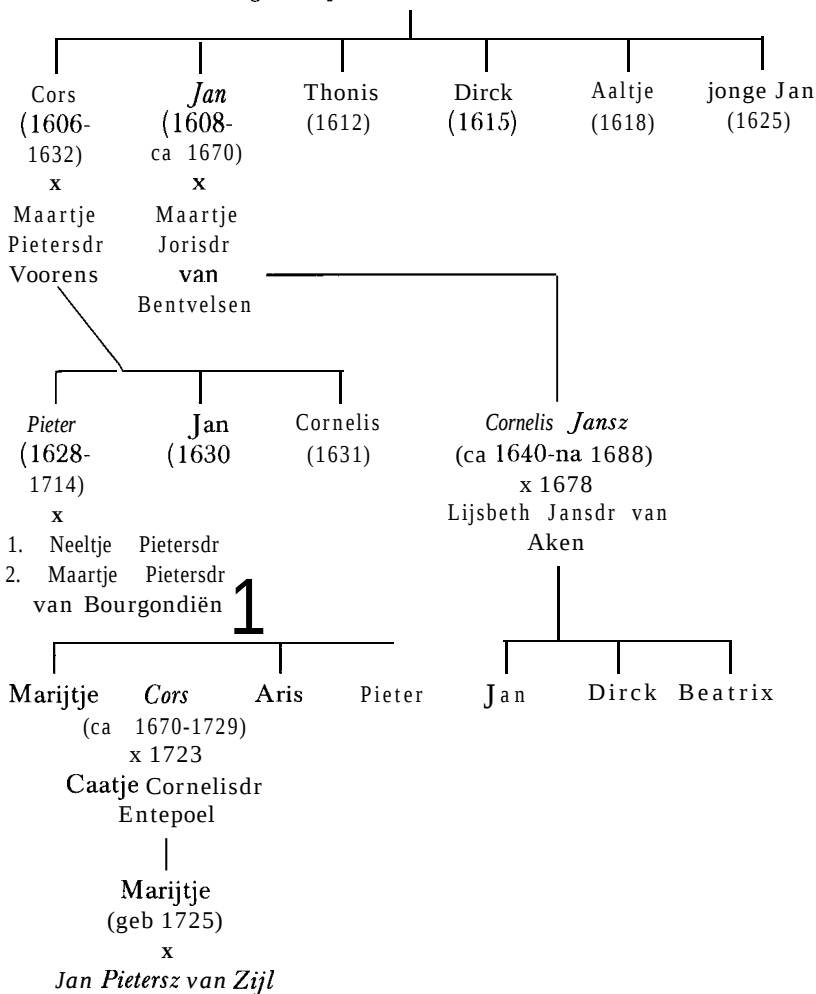
x 1. *Jan Cornelisz* (van Poelgeest) † 1590

2. *Dammas Gerritsz van der Cluft*

uit 1: *Cornelis Jansz Warmerdam* (1582-1633)

x 1. Maartje Theunisdr † vóór 1621

2. *Jannetje Cornelisdr Kercklaan*

Pieter Corsz, voor een spotprijs van f 1.495.²⁷ Ook deze neef is niet bepaald vermogend te noemen: in 1689 blijkt hij f 1.200 waard te zijn**, wat niet veel is voor een boer. De tijden zijn kennelijk veranderd in het boerenbedrijf. Op dit moment was Pieter Corsz al 60 jaar oud, en over het hoogtepunt van zijn leven. Zijn drie zoons lopen tegen de twintig en zullen, net als hij, op latere leeftijd trouwen. Zodoende heeft vader nog lang te zorgen voor zijn boerderij, tot na zijn 85ste verjaardag. In 1714 is van de drie zonen alleen Cors nog in leven. Hij krijgt de boerderij met een deel van het land.

In het testament van 1714 is er ook nog rekening mee gehouden dat Cors 25 jaar goede diensten op de boerderij heeft verricht en hiervoor een dienstloon van f 100 per jaar te vorderen heeft. De arbeid van de broers Aris en Pieter is kennelijk van mindere waarde geweest, want de nabestaanden hebben hiervoor slechts f 75 te vorderen.²⁹ Als oudste had Cors een streepje voor.

Na de dood van Pieter Corsz wordt op 18 mei 1714 een inventarisatie opgemaakt van de inboedel.³⁰ Nadat we vele eeuwen lang alleen maar met onroerend goed van de boerderij te maken hebben gehad, is ons nu eindelijk een blik vergund in de boerderij zelf. Via het voorhuis komen we binnen. Hier treffen we huisraad aan, een hangend “horloge”, een reiszak en een spiegel en kastenvol met kleren ondergoed en lakens en een kist met meer dan 500 gulden contant geld. In een klein kamertje staat een bed en in de keuken hangen de wanden vol met wat daar zo al nodig is. In de kelder staat wat rommel. In een grotere kelder en in het huis vóór de kelder staan de melkmouwen en de vloten met boter. Op de zolder ligt een hoop rogge.

We hebben geen tijd om langer te blijven. Aan sieraden zijn zeven gouden ringen aanwezig, een zilveren hoofdijsen en een zilveren tuigje.

Over de werf, waar wat wagens, kruiwagens, een eg en een ploeg staan, komen we op de dorsvloer en in de stal. Hier staan de spullen voor het melken en voor het maken van kaas en boter. In een schuurtje staan vier magere varkens en de rest van het vee zien we achter op het veld: 22 koeien, drie vaarzen, vier hokkelingen, negen kalveren en twee paarden. Aan eigen land is er nog maar ruim vier hectare over. De veestapel heeft een respectabele omvang, maar kaas en boter brengen niet zoveel meer op.

De boerderij uit de familie

Tot nu toe hebben de bewoners van de boerderij steeds de naam van hun dam gedragen, hetzij als bijnaam, hetzij als achternaam, maar daar gaat nu een einde aan komen. Boer Cors heeft namelijk maar één dochter, en in zijn korte huwelijk wordt geen zoon geboren. In 1729 komt hij te overlijden en laat hij vrouw en dochter achter. Pas vijftien jaar later horen we van een

nieuwe boer, Jan Pietersz van Zijl. Hij treft het bijzonder slecht, want er is een ernstige crisis in de landbouw en veeteelt, en bovendien steekt de veepest overal de kop op. Veel boeren raken hun veestapel kwijt³¹ en dat kan ook aan de Warmerdam zijn gebeurd. Boerderijen dalen nog meer in waarde. In 1742 wordt de boerderij geschat op f 700 en in 1749 komt Jan Pietersz van Zijl niet meer voor op de lijst van **belastingbetalers**.³² Uiteindelijk zal hij het **bijltje** er bij neerleggen, iets wat een boer van **nature** niet snel zal doen. Vóór 1768 heeft hij de boerderij verkocht aan de vermogende heer Court Roosenboom.³³ Misschien mocht hij als pachter op zijn boerderij blijven, later is een zekere Hannes Bonenburg als pachter in de stukken te vinden. Voor een krats kopen heren uit de steden overal boerderijen op en het is triest om te zien hoe in deze tijd van crisis ook aan de Warmerdam de glorie van vroeger tot stof is vergaan.

Na 1770 laten de morgenboeken ons in de steek. Wie eigenaren en pachters zijn geweest is moeilijk vast te stellen. Pas in 1825 krijgen we weer houvast. Op een openbare verkoop gaat de boerderij aan de Warmerdam verkocht worden. Het wordt beschreven als “een huismanswoning”, genaamd “de Bontekoe” met derzelver koe en paardenstalling, zomerhuis, hooibergen en annexe getimmertens, benevens de daarbij behorende tuin en onderscheidene percelen, zoo wei als hooiland, alles staande en gelegen in den ambachte van Sassenheim. Tezamen groot een en twintig bunders, 78 roeden en 33 ellen”.

De verkoper moet grote landerijen in Sassenheim hebben opgekocht, want hij heeft aan ruilverkaveling kunnen doen. Een vooruitstrevende figuur van wie we de naam helaas niet kennen. Hij biedt met de boerderij een aaneengesloten stuk grond aan achter en naast de boerderij. Het ziet er mooi uit en Jacob Verdegaal uit Lisse besluit de veiling voor te zijn. Verdegaal stamt uit een oud boerengeslacht uit Rijnsburg, waarvan vele leden met Warmerdammen zijn getrouwd. Jacob heeft de boerderij gekocht voor zijn zoon Hendrik, die in 1807 is geboren en na zijn huwelijk met Neeltje Zeestraten uit Hillegom in 1832 op de boerderij gaat wonen. Uit de boedel van zijn vader verkrijgt hij “de Bontekoe” voor f 10.000 in eigendom.³⁴ Ongeveer 25 jaar later moet hij meemaken dat zijn boerderij door vuur in de as werd gelegd. Op het eind van de jaren 1850 wordt een nieuwe boerderij opgetrokken op de fundamenten van de oude. Zoon Sijmen kan op een nieuw spul beginnen met zijn vrouw Johanna van Niekerk. Het is de tijd van de opkomende bloembollenteelt en de zonen van Sijmen besluiten de overstap te wagen. Hendrik is de grondlegger van het bekende bedrijf “H. Verdegaal en Zonen”. Een andere zoon, Cornelis, staat aan het begin van de firma “Gebroeders Verdegaal”. Tenslotte blijft er alleen maar een schoonzoon over die het boerenbedrijf wil voortzetten, Aris Verkleij. Hij is

afb. 2. Het gezin van Aris Verkleij (1872-1956) en Cornelia Verdegaal (1874-1979), bewoners van de boerderij "De Bontekoe" aan de Warmonderdam. Foto, 1976.

gehuwd met Cornelia Verdegaal en is sinds 1901 baas op de boerderij. Na zijn dood zet een zoon het bedrijf nog voort, maar intussen is door de landerijen van de boerderij de nieuwe snelweg van Den Haag naar Amsterdam aangelegd. Dit heeft veel land gekost en het maakt de boerderij onrendabel. Er wordt meer land verkocht. Een gedeelte direct achter de boerderij wordt bestemd voor het nieuwe Motel Sassenheim. Uiteindelijk wordt ook de boerderij verkocht aan de Sassenheimse vleesgrossier van der Mey. Op de boerderij woont de Voorhouter van Schooten, die in de stallen de stieren van de grossier vetmest. Land is niet meer nodig.

Hiermee is een lange geschiedenis aan het eind gekomen. Sinds 1450 hebben we alles op de voet kunnen volgen, hoe alles reilde en zeilde. Er wonen geen Warmerdammen meer aan de Warmerdam. Andere takken hebben zich elders in de streek gevestigd en zijn niet uitgestorven. En bovendien is de boerderij geen echte boerderij meer.

AANTEKENINGEN

1. P.A. Warmerdam en H. Salman De *nazaten van Cornelis Jansz Warmerdam* (familieuitgave). Een exemplaar is aanwezig in de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden (GAL).
2. Regesten van de abdij Leeuwenhorst, nr 105, Studiezaal Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag.

3. Zie de bodemkaart bij K. van der Meer, *De Bloembollenstreek*, Wageningen 1952.
4. Kaartboek van de abdij van Rijsburg (1635), kaart van Sassenheim; collectie Hingman, Kaartboek L, ARA Den Haag.
5. Kaart van Rijnland door Balthasar Florisz en Floris Bathasarsz van Berckenrode (1610-1615).
6. S.C.J. van Tol, *Reeuwijk in het verleden*, Reeuwijk 1977, p.18.
7. Mr P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland*, Utrecht 1922, deel II, p. 312.
8. *Enqueste ende Informatie* etc. van 1494, uitgegeven door R. Fruin, Leiden 1876; *en Informatie* etc. van 1754, uitgegeven door R. Fruin, Leiden 1866.
9. Archief van de abdij van Rijsburg, nr 133/f 259 e.v., ARA Den Haag.
10. Archief van de Staten van Holland vóór 1572, nr 509, ARA Den Haag.
11. Idem nummer 1091, ARA Den Haag.
12. Morgenboek van Sassenheim van 1564, Archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden.
13. *Ons Voorgeslacht*, 32 (1977), p. 293-295.
14. Rechterlijk Archief van Oegstgeest, nr 4/f 8 e.v. en nr 3/f 303 e.v., ARA Den Haag.
15. Kaartboek van de abdij van Rijsburg (1635), kaart van Sassenheim (hierop de notitie bij de boerderij aan de zuidkant van de Warmonderdam: "Cornelis Jansz Warmerdam"), collectie Hingman, Kaartboek L, ARA Den Haag.
16. Rechterlijk Archief van Sassenheim, nr 1, eerste gedeelte, folio 32 verso e.v., ARA Den Haag.
17. idem, nr 1, derde deel, f 2 1 verso, ARA Den Haag.
18. Rechterlijk Archief van Lisse, nr 4/f 44 verso e.v., ARA Den Haag.
19. Secretarie-archief van Leiden II, nr 7372, GAL.
20. idem, nrs 7373 en 7375, GAL.
21. Rechterlijk Archief van Sassenheim, nr 2/f 186 e.v., ARA Den Haag
22. idem, nr 3/f 159 e.v., ARA Den Haag.
23. idem, nr 4/f 139 e.v., ARA Den Haag.
24. Secretarie-archief van Leiden, nr 7380, GAL.
25. idem. nr 7385. GAL.
26. idem; nr 7399; GAL.
27. Rechterlijk Archief van Sassenheim, nr 7/f 158-159, ARA Den Haag.
28. Zie noot 26.
29. Protocolen van notaris Wolff, boek van 1714, folio 115 e.v., Notarieel Archief, nr 1589, GAL.
30. Protocolen van notaris F. Houttuijn, Notarieel Archiefnr 7134/nrs 116 en 118, ARA Den Haag.
31. Zie bijvoorbeeld: A.G. van der Steur, "Een Warmondse boerenboekhouding uit de tijd van de veepest 1742-1749", *Leids Jaarboekje* 62 (1970), p. 161-167.
32. L. Ravensbergen, "De Personele Quotisatie van 1742 en 1749", *Rijnland* 1967, p. 37 1-580.
33. Morgenboek van Sassenheim van 1768, Archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden.
34. Aantekening in de legger van de kadaster van Sassenheim (1835), Archief van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers te Leiden.

VAN DER HORNS “GEZICHT AAN DE KAGERPLASSEN” ONTMASKERD

door

A.G. van der Steur

Toen Ekkart in het Leids Jaarboekje 1972 zijn interessante artikel over de Leidse “pennekonstenaar” Abraham van der Horn publiceerde, hoopte ik dat hij iets zou kunnen zeggen over het intrigerende “Gezicht aan de Kagerplassen”, een tekening van Van der Horn in de verzameling van het Leidse Gemeentearchief.’ Als geïnteresseerde in Warmond en Alkemade had ik al vele jaren geprobeerd vast te stellen welk stukje van de Kagerplassen hier nu wel was uitgebeeld. Gezien het geringe aantal oude afbeeldingen van het plassengebied zou dit alleszins de moeite waard zijn.

Echter alles wat Ekkart over deze tekening van Van der Hom kon meedelen, was dat de tekening waarschijnlijk gekopieerd was naar een andere prent of tekening, maar dat dit voorbeeld, “mede door de onmogelijkheid de voorgestelde plek exact te localiseren”, nog onvindbaar was.

Enkele maanden geleden zag ik op een kijkdag van een Londense veiling een ets van Anthonie Waterloo (ca. 1610-1690), die mij vaag bekend voorkwam, maar die ik op dat moment niet kon plaatsen. Enkele maanden later kreeg ik toevallig weer eens Van der Homs Kagerplassen-tekening in handen en toen klikte het. Het bestellen van een foto van de betreffende ets van Waterloo was de volgende stap en het resultaat is duidelijk: Van der Hom kopieerde zijn tekening naar de ets van Waterloo en bracht, zoals ook in zijn andere tekeningen, daarbij een aantal veranderingen aan. Waterloo heeft niet topografisch gewerkt, dus de titel van Van der Homs kopie is misleidend en zou moeten luiden “Kopie naar een ets van A. Waterloo (Bartsch nr. 116)“.

Van deze gelegenheid maak ik tevens graag gebruik om de oeuvre-catalogus van Van der Horns werk, zoals Ekkart die geeft in zijn genoemde artikel, uit te breiden met enkele portretten door Van der Hom uit mijn eigen verzameling. Van Joan Melchior Kemper, waarvan Ekkart vijf tekeningen bekend waren, berust een zesde in mijn collectie; van Joannes Clarisse beschik ik over twee vrijwel identieke tekeningen, waardoor het totaal aantal portretten van deze hoogleraar door Van der Hom op zeven komt.²

afb. 1.

afb. 2.

Nieuw ten slotte in de oeuvre-catalogus zijn een portret van koning Willem I en zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen, voorzien van gekroonde wapens aan de bovenzijde en veel bladwerk (met de tekst *BIBLIA*) aan de onderkant. Uit het feit dat één van deze pendants uit de collectie Halwasse komt en dat ik de andere in 1978 bij een Amsterdamse prentenhandel aantrof volgt waarschijnlijk dat ook hier wel meer exemplaren van in omloop zullen zijn. Alle vijf portretten in mijn collectie zijn getekend met "A. van der Horn", eenmaal met de toevoeging "Egb.z.". Drie vertonen het woord "pennekonst" en eenmaal staat eronder "met de pen geteekent".

AANTEKENINGEN

1. R.E.O. Ekkart, "Abraham van der Horn, 'pennekonstenaar'", *Leids Jaarboekje* 64 (1972), p. 83-88 en *afb.* 4.
2. Ook aan de twee bij Ekkart vermelde portretten van Johan Hendrik van der Palm kan er nog één worden toegevoegd, namelijk een "A. van der Horn Egb.Z." gesigneerd en van het opschrift "Pennekonst" voorzien blad, dat zich vroeger in de collectie J. de Koning te Leiden bevond.

afb. 7. Oevergezicht door Abraham van der Hom. Tekening, kopie naar een ets van *Anthonie* Waterloo. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 2. Oevergezicht door Anthonie Waterloo, ets. Amsterdam, *Rijksprentenkabinet*.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1980

door

H. Suurmond-van Leeuwen

Leids Bodemonderzoek

In het najaar verscheen het tweede verslag van de Archeologische Begeleidingscommissie. De 59 pagina's tellende uitgave geeft een overzicht van het archeologisch onderzoek van het afgelopen jaar. In een van veel illustraties voorzien artikel wordt een twintigtal versierde zwaardscheden beschreven. Voorts is een bijdrage opgenomen over gevonden botten en visresten afkomstig uit de zgn. "marktenroute".

Burchtzalen

Tijdens de restauratie van de Burchtzalen werd een bodemonderzoek ter plaatse verricht. Door middel van boringen werd de loop van de voormalige Burchtgracht bepaald. De burchtheuvel blijkt te hebben doorgelopen tot aan deze gracht. In het midden van de gracht werd een zware uit kloostermoppen bestaande fundering aangetroffen.

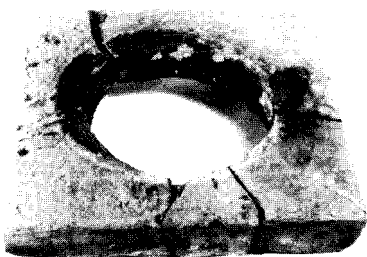
Uit historische bron is bekend dat hier in de 13de eeuw boerderijen hebben bestaan waarvan wordt vermeld dat de achterzijden van de bebouwing aan de gracht grensden. Of de gevonden fundering deel van deze boerderijen heeft uitgemaakt is niet met zekerheid vast te stellen. Met het oog op de voortgang van de bouwwerkzaamheden was slechts een korte periode voor onderzoek beschikbaar.

Hooglandse Kerkgracht 6/6a

Tijdens de restauratie van bovengenoemd pand kon op aanwijzing van de architect, Taco W. Mulder, een aspot worden opgemeten en opgegraven (afb. 1). Middeleeuwse verordeningen stonden met het oog op brandgevaar niet toe dat er 's nachts in huis vuur brandende werd gehouden. Naast de haardplaats werd veelal een voorraadpot in de grond ingegraven. Deze pot was in de plavuizen vloer slechts zichtbaar doordat in de boven de pot aangebrachte plavuis een ronde opening was (afb. 2). De gloeiende asresten werden 's avonds in de pot gedaan en daarna met een scheutje water

afb. 1. Aspot van ongeglazuurd rood aardewerk, 14de eeuw. Foto D. Suurmond.

afb. 2. Plavuis. Foto D. Suurmond.

geblust. Vaak waren de potten gebarsten of was er een gat in de bodem gemaakt om het water gemakkelijker te kunnen laten weglopen. De vochtige as veroorzaakte in de pot een zeer kenmerkende witte aanslag. De in bovengenoemde pand gevonden aspot is van rood ongeglazuurd aardewerk, datering begin 14de eeuw.

Latijnse School

Tijdens de restauratie van de Latijnse School aan de Lokhorststraat werd naast architectuur-historisch onderzoek ook bodemonderzoek verricht. Behalve enige funderingen en een waterput werden enkele afvalputten gevonden. In één ervan bevond zich middeleeuws aardewerk waarvan een aantal voorwerpen kon worden gelijmd en gerestaureerd (afb. 3.).

Behalve aardewerk werden glas, hout en een hoeveelheid leder afkomstig van schoenen aangetroffen. Over dit laatste zal een aparte publicatie in het Leids Bodemonderzoek 1980 worden opgenomen.

Marktenroute

De werkzaamheden aan de "marktenroute" werden dit jaar afgesloten. Het onderzoek van de Boommarkt en Nieuwe Rijn leverde geen nieuwe gezichtspunten op. Door de Rijksgeologische Dienst werden op verschillende plaatsen boringen verricht teneinde het profiel van de Rijn vast te stellen. Na onderzoek van de Breestraat (voorjaar 1981) zal hierover een uitgebreide publicatie verschijnen. Tijdens de werkzaamheden in de Nieuwe Rijn kon helaas geen onderzoek plaatsvinden naar de funderings-

afb. 3. Hengselpotje van rood aardewerk met gedeeltelijk loodglazuur en gele slibversiering, begin 15de eeuw. Foto D. Suurmond.

palen van de Grote of St. Jansbrugge (zie kroniek Leids Jaarboekje 1979, blz. 186).

Onderzoek van de oude kademuur van de Nieuwe Rijn bracht geen natuurstenen bekleding aan het licht. De enige plaats waar deze tot dusver wel is gevonden is de Vismarkt ter hoogte van het stadhuis. Een fragment van de met natuursteen beklede walmuur staat permanent opgesteld op de binnenplaats van het Stadsbouwhuis, Langegracht 72 te Leiden. Over het aanbrengen van de natuurstenen bekleding zijn historische gegevens bekend. De werkzaamheden werden in 1596 uitgevoerd.

Pieterskerk

Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van deze kerk kon dit jaar nog niet worden afgerond. Wel werden in de loop van het jaar aanvullende gegevens verkregen.

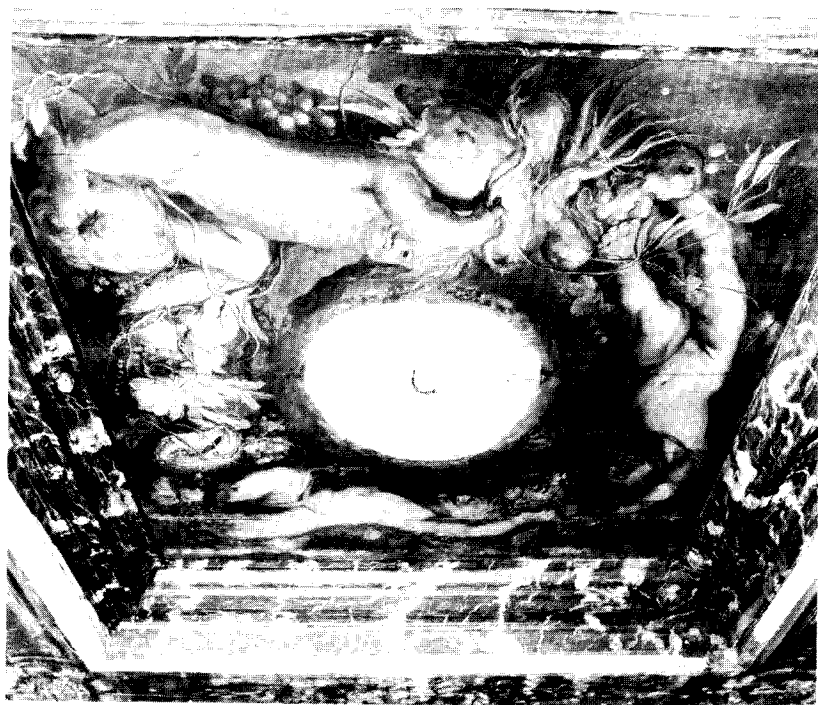
Pieterskerkgracht 11 (Ars Aemula Naturae)

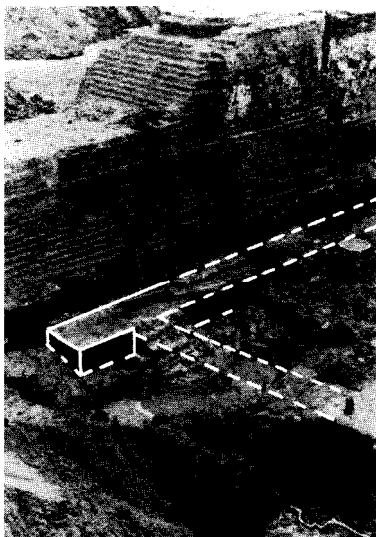
Tijdens de restauratie van dit pand werden tijdens het bodemonderzoek naast vele nog onbegrepen funderingen, vloeren, kelders, goten en waterputten ook nog enige afvalputten gevonden. Ook hier werd in een van de putten middeleeuws aardewerk gevonden (afb. 4). Tijdens de restauratie kwam in het pand een geschilderd houten plafond te voorschijn (afb. 5). Het unieke gesigioneerde schilderwerk dateert uit de eerste helft van de 17de eeuw. De vakken werden geschilderd door Martinus Saagmolen (ca. 1620-1669), die in Leiden werkzaam was tussen 1640 en 1654.

afb. 4. Kan van rood aardewerk met loodglazuur en ringeloorversiering op de Schouder, begin 15de eeuw. Foto D. Suurmond.

afb. 5. Fragment van een plafondschildering door Martinus Saagmolen. Foto Cor van Wanrooy.

afb. 6. Zijwand en rechthoekige koorafsluiting van de vroegste O.L. Vrouwekerk, ca. 1300. Foto Ir. H.H. Vos.

Onze Lieve Vrouwekerk

Het in 1979 aangevangen onderzoek naar de resten van de O.L. Vrouwekerk in de Camp werd dit jaar voortgezet en afgerond. De ontgraven fundering van de kerk gaf een aantal verschillende bouwfasen te zien. Of het verschil in de opbouw van het muurwerk veroorzaakt is door de vermoedelijk langdurige - bouw en de opeenvolgende uitvoerders met even zo vele werkwijzen dan wel dat er in later tijd bewust uitbreidingen en verbouwingen hebben plaatsgevonden is nog niet geheel duidelijk. Ook de ingezette stukken muur ter ondersteuning van gescheurde en verzakte funderingen kunnen zowel tijdens de bouwperiode als daarna hebben plaatsgevonden.

Geheel onverwachts bleek echter dat onder de funderingspalen van deze midden 14de-eeuwse kerk nog resten van een oudere, uit kloostermoppen gebouwde, kerk aanwezig waren. Van deze kerk werden de zijwanden en de rechthoekige koorafsluiting gevonden (afb. 6). In het midden werd een losstaande altaarfundering aangetroffen.

Deze kerk of kapel zal omstreeks 1300 zijn gebouwd en is dus waarschijnlijk een voorloper van de kapel van de parochie van Oegstgeest waarvan voor het eerst melding wordt gemaakt omstreeks 1345. De vondst van deze vroegste kerk duidt erop dat er toch aan het einde van de 13de eeuw reeds een zodanige bebouwing in de omgeving moet zijn geweest dat de bouw van een kapel zinvol was.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1980

door

E.J. Veldhuyzen

In 1980 gingen de restauraties en renovaties van woonhuismonumenten en beeldbepalende panden in hetzelfde tempo als in het voorafgaande jaar. Ook de restauraties van de grote monumenten vorderden gestaag, zij het in een wat rustiger tempo en in veel kleiner aantal dan die van woningen. Wel moest meer financiële inspanning opgebracht worden om de restauraties uit te voeren of te voltooien, daar òf de hoogte van het subsidie-bedrag niet voldoende toereikend was òf het noodzakelijk bleek een ingrijpender herstel te verrichten vanwege de slechte toestand van het gebouw. Soms was ook het pand dermate monumentaal, dat, wilde men tot een bevredigende restauratie komen, dit hogere kosten met zich mee bracht.

In het oudste stadsgedeelte “de Pieterswijk” kwamen de volgende activiteiten tot uitvoering:

Aan de *Aalmarkt* werden, nadat hier de kademuur geheel onderheid en opgemetseld was, voor het eerst in de Leidse geschiedenis bomen geplant. Voordien hadden hier nooit bomen gestaan in verband met de markt- en verschepings-activiteiten rondom de Waag en de kraan op het Waaghoofd, zoals op alle prenten van deze omgeving te zien is. Door de bomen wordt nu wel het gezicht op de massale gevel van Vroom & Dreesmann enigszins verzacht en de menselijke schaal op de *Aalmarkt* teruggebracht.

Van het monumentale pand *Breestraat 57* met zijn typische bakstenen gevel, (deels trapgevel, deels met in- en uitgezwentke omtreklijnen met voluten) werd de topgevel vernieuwd. Op de eerste en tweede verdieping kregen de ramen weer een roedenverdeling, terwijl de nog bij de onderpui ontworpen winkel- en voordeuren ter linker- en rechterzijde werden vervangen door nieuwe deuren. Ook de bovenlichten werden geblindeerd met een vlakke plaat, waardoor het jeugige karakter van de winkelpui enigszins te loor ging.

afb. 7. Vergulde Turk, Breestraat. Foto C. W. Fock.

Het pand “In den Vergulden Turk”, Breestraat 84, vormt na de restauratie van de voorgevel een pronkstuk in de Breestraat en iedereen die daar aan de overkant op de bus staat te wachten kan er met genoegen naar kijken. Van de voorgevel, waarvan alleen de tweede verdieping met daarboven het fronton met het rijke beeldhouwwerk origineel was, werd de in 1899/1900 aangebrachte gietijzeren onderpui met op de eerste verdieping aan de gevel hangende erker (in de volksmond wel de “tram” genoemd) weggebroken en vervangen door een geheel natuurstenen gevel tot aan de begane grond toe naar het oorspronkelijke ontwerp. De ramen op de eerste verdieping kwamen terug, zoals deze in de 19de eeuw er uit zagen. Alleen op de begane grond kwamen in plaats van de raam- en voordeurkozijnen drie openingen met rondbogen en luifels ten behoeve van het naar binnen-gaande winkelend publiek. De gehele gevel werd, zoals het behoort, geschilderd en het tympaan gepolychromeerd en verguld.

Nu we toch naar deze gevel staan te kijken mag wel eens opgemerkt worden, hoe vaak overal maar op gevels, muren, viaducten enz. met de verf spuitbus allerlei teksten gekliederd worden. Dit geeft toch wel blijk van de onverschilligheid die er bij een aantal lieden bestaat, voor de schoonheid van gebouwen, voor het eigendom van particulieren en van de overheid (en dus van de gemeenschap) en voor het werk van de medemens, die getracht heeft iets moois tot stand te brengen.

*afb. 2. Jean Pesijnhof, Kloksteeg 21.
Foto C. W. Fock.*

Een eindje verderop in de *Breestraat* werd *nr. 106* verbouwd. Jammer is dat van dit monument met zijn speelse 17de-eeuwse zijgevel en 19de-eeuwse voorgevel de kozijnen en de ramen niet in de juiste historische kleuren werden geschilderd; het zou het monumentale karakter van het pand aanzienlijk ten goede komen.

Het pakhuisje *Commanderijpoort 6* werd tot woonhuis gerestaureerd. Met zijn pakhuisvoorgevel met luiken en de ramen met roedenverdeling in de zijgevel is het een schattig klein huisje in dit nog het meest middeleeuws aandoend gedeelte van Leiden geworden.

Houtstraat 3-4 kreeg nieuwe hardstenen stoepen met hardstenen stoeppalen en ijzeren stangen.

Van *Kloksteeg 72* werden de T-ramen in de voorgevel vervangen door 19de-eeuwse zesruitsschuifvensters, terwijl de twee veel te grote dakkapellen werden vervangen door passende kleinere dakkapellen met vierruitschuifvensters: een hele verbetering. Inwendig werd het pand verbouwd.

Kloksteeg 2 1, Het "Jean Pesijnhof", een Waals hofje voor bejaarden, werd geheel gerestaureerd: de woningen werden alle gerenoveerd, één ervan (*nr. 11*) werd zoveel mogelijk in oude staat gerestaureerd.

Het pand *Langebrug 45* op de hoek van de *Diefsteeg* werd inwendig geheel gerenoveerd, met name de kappen en de balklagen werden onder handen genomen. Aan de gevels bleven de T-ramen gehandhaafd. Opvallend is vooral de helder rode kleur waarmee de gevels zijn opgeschilderd, evenals het aardige dakkapelletje met de pinakeltjes dat de daklijst bekroont.

Een geslaagde restauratie is ook *Langebrug 93*, waarin in de zestigerjaren een melkhandeltje gevestigd was en dat daarna verbouwd was tot café, waarbij toen de waardevolle bedstede wand en glazen binnenpuien en betimmeringen verdwenen. De T-ramen in de voorgevel werden nu vervangen door empire-ramen, terwijl de bakstenen afdekkingen van de trapgevel werden vervangen door geprofileerde natuurstenen dekplaten. De gehele gevel werd in een frisse kleur geschilderd.

*afb. 3. Rapenburg 100-702. Foto
C. W. Fock.*

Over de *Nieuwe Rijn* nabij de Korenbeurs werd een voetbrug gelegd bij wijze van een proef. Het is een eenvoudige brug van gebogen stalen liggers op houten jukken met een houten brugdek en ijzeren "poppenleuningen". Deze brug kreeg de naam "Sint Sebastiaansbrug", genoemd naar de hier ter plekke vroeger gelegen "Sint Sebastiaensbrugge", welke volgens de oude kaarten in ieder geval meer dan 2% eeuw heeft bestaan en in 1728 werd afgebroken.

Tussen *Rapenburg 2 en 4* is een tamelijk volwassen boom, hoewel hij daar prachtig stond, gerooid, omdat de gevel van het pand ernstig in de verdrukking kwam.

Rapenburg 58 werd hoofdzakelijk op de zolderverdieping inwendig verbouwd en hersteld, waarbij ook de gevel werd gerepareerd en geschilderd.

Rapenburg 700 met zijn scheefgezakte gevel (hier was vroeger de "Donkere Gracht", een later overkluisde gracht die van de Vliet naar de *Papen*-gracht liep, wat nog te zien is aan de gemetselde boog in de kademuur van het *Rapenburg*) werd verbouwd. De gepleisterde gevel werd opnieuw wit geschilderd en voorzien van 19de-eeuwse zesruitsschuifvensters ter vervanging van de T-ramen.

Rapenburg 702 is geheel gerenoveerd. Opvallend van dit pand waren de sterk scheefgezakte kozijnen, zozeer zelfs dat de gevel hier bijgesteld moest worden en gedeeltelijk hermitseld, zodat de nieuwe ramen, nu weer met roedenverdeling, wat beter in het gevelvlak terecht kwamen. De gehele

bakstenen gevel werd in de oude rode baksteenkleur geschilderd, zoals in vroeger eeuwen gebruikelijk was.

Het karakteristieke, weliswaar zeer vervallen huisje *Wolsteeg 7* met zijn kruiskozijnen en moer- en kinderbinten-plafonds werd jammer genoeg gesloopt.

In 1980 kwam ook de restauratie van *Hogewoerd 32* klaar als sluitstuk van een jarenlang in voorbereiding en onderhanden zijnde restauratie van het monumentale complex aan de Watersteeg. Inwendig werd het geheel voor bewoning in appartementen geschikt gemaakt, terwijl de winkelpui vervangen werd door een moderne interpretatie van een 19de-eeuwse onderpui met ronde bovenramen en de lijstgevel vervangen werd door een tuitgevel. De schuiframen kregen een T-indeling.

Op het “Hoogland” (de wijken West- en Oost-Pancras) kwam als belangrijkste restauratie het “*Heerenlogement*” klaar, nadat het gedurende tientallen jaren steeds verder in verval raakte, stukken ervan instortten en het zelfs bij het begin van de restauratie in brand vloog, waarbij de mooie tegellambrizering en de hoofdtrap verloren gingen. Als deel van het bibliotheek-complex, waarvan de nieuwbouw wonderwel architectonisch en functioneel past in deze oude stadsbuurt, is het gerestaureerde Heerenlogement een waardevolle aanwinst in de stadskern.

Voorts kwam de restauratie van het vanouds bij het Heerenlogement behorende *Koetshuis* met volières klaar, waarvan de inrichting voor een horeca-bestemming nog moet geschieden.

De restauratie van de *Herenbrug* kwam ook in dit jaar klaar. De oude natuurstenen blokken zijn opnieuw gebruikt. Verder is het metselwerk vernieuwd en kreeg de brug op de middelste overspanning aan de Nieuwe Rijnzijde in de brugleuning een lantaarnpaal met een Leidse lantaarn, zoals er vroeger ook een heeft gestaan.

Herengracht 54 werd gerenoveerd, waarbij de grote ongedeelde ramen van de begane grond en de T-ramen van de eerste verdieping weer werden vervangen door ramen met een roedenverdeling, zoals die in de ramen van de topgevel aanwezig waren.

Herengracht 66 werd geheel gerestaureerd en inwendig verbouwd, waarbij de ondergevel met de grote pakhuisdeuren naast de voordeur weer werd hersteld door het plaatsen van raamkozijnen. De bovengevel kreeg daarbij 19de-eeuwse zes- en vierruitsschuiframen.

Als slotakkoord op de restauratie van de *Hooglandse Kerk* werd op feestelijke wijze het gerestaureerde orgel in gebruik genomen.

Op de *Hooglandse Kerkgracht* werden dit jaar veel panden gerestaureerd. *Hooglandse Kerkgracht* 20 werd inwendig verbouwd. De voorgevel bleef zijn grote ongedeelde ramen behouden.

Van *Hooglandse Kerkgracht* 22 werd de dakkapel, waarvan slechts een schamel overblijfsel over was, vernieuwd; zij kreeg weer haar originele versiering, zodat zij weer in oude glorie aan de gevel prijkt. Enige tijd eerder was ook al de bekroning van de ingangspartij gecompleteerd.

Het sobere voorname pand *Hooglandse Kerkgracht* 23 met zijn grote glasramen werd gerestaureerd en kreeg daarbij schuiframen met een roedenverdeling.

De ernaast liggende panden *nrs.* 25 en 27 werden geheel gerenoveerd, waarbij de ramen van de voorgevel op de begane grond weer een empire-indeling kregen en er nieuwe paneeldeuren met daarboven een snijraam in de voordeurkozijnen werden aangebracht.

Van de *Hoogstraat* is het mooie hekwerk langs het water gerestaureerd.

De *Hooigracht* kreeg in 1980 een nieuwe indeling met asfaltstroken voor het gemotoriseerde verkeer en rode betegelde fietspaden achter de bomen langs. De voetgangersstroken werden met baksteen klinkertjes bestraat. Een aantal panden kreeg ter herinnering aan de vroegere stoepen een paar betonnen stoeppalen naar oud model voor de deur.

Van *Hooigracht 27-a* is een aantal empire-ramen die een gesneden middenstijl hebben, gerestaureerd. Al het houtwerk van de voorgevel is weer opgeschilderd.

Hooigracht 35 met het prachtig gesneden snijraam boven de voordeur werd geheel gerestaureerd, waarbij de T- en H-ramen van de voorgevel werden vervangen door ramen met een roedenverdeling.

Hooigracht 43 is een smal pandje met een klokgevel. Bij de restauratie zijn de empire-schuiframen met hun veel te grote glasruiten vervangen door ramen met roedenverdeling, zodat de gevel beter op schaal is gekomen. Ook inwendig is het pand en de achtergevel geheel gerestaureerd.

In 1980 werd ook de hele *kadewand* van de *Nieuwe Rijn* vernieuwd, waarbij een herindeling van het wegdek werd gemaakt, weliswaar niet geënt op inzichten uit een oogpunt van monumentenzorg maar op die van de winkeliers. Het trottoirgedeelte van het eerste stuk *Nieuwe Rijn* werd verbreed en belegd met gebakken straattegels en de rijstrook vernauwd. Voorts verschenen ook hier weer de oude Leidse lantaarnpalen in een overvloedige hoeveelheid t.b.v. het winkelend publiek. Voor de Korenbeurs op de kruising bij de Burgsteeg werd een cirkelvormig patroon aangelegd: een historisch gegeven; dit gebeurde vroeger op meerdere kruispunten, al is het hier op moderne wijze geïnterpreteerd. De tweede helft van de *Nieuwe Rijn* kreeg bij de herindeling een fietsstrook en langs de

waterkant parkeervakken. Voorts verschenen, om het verkeer binnen de perken te houden, een aantal lage betonnen stoeppalen naar oud model en enkele van de bekende gietijzeren leienaartjes.

Nieuwe Rijn 26 werd geheel gerenoveerd, de achtergevel aangepast, terwijl van de voorgevel de mooie 19de-eeuwse winkelpui gedeeltelijk werd gewijzigd en de T-ramen van de eerste verdieping vervangen door empire-ramen. Jammer dat, toen het pand net klaar was, in het begin van 1981 het naburige pand in brand vloog en dit pand brand- en waterschade opliep.

Nieuwe Rijn 96 werd inwendig en aan de achtergevel gerenoveerd. De voorgevel behield zijn aanzicht met T-ramen.

Aan *Nieuwstraat 2* (als onderdeel van de Openbare Bibliotheek) werd bij de restauratie niet de oorspronkelijke klokgevel teruggebracht, maar bleef de lijstgevel gehandhaafd, terwijl de ramen een 19de-eeuwse indeling kregen. Achter de 19de-eeuwse winkelpui bevindt zich nu de koffiebar van de bibliotheek.

Oude Rijn 7 werd geheel gerestaureerd, waarbij de grote vensters (T- en H-ramen) van de voorgevel door roeden in acht-, zes- en twee-ruits vensters werden getransformeerd. Het gehele gevelvlak werd in een steenrode kleur opgeschilderd, zodat het pand een opvallend restauratiepunt in de gevelwand van de Oude Rijn vormt.

Bij de sloop van een paar panden in de *Vestestraat* nabij de Kerksteeg/ir. Driessenstraat trof men in de grond de funderingsresten van de oude stadsmuur (dienst gedaan tot 1659) aan.

In het “Marendorp” werd het winkelpand *Haarlemmerstraat 748* opnieuw gevoegd, de kozijnen in een te helle lichtgroene kleur geschilderd en van een moderne winkelpui voorzien.

Weinig passend uit oogpunt van monumentenzorg en beschermd stadsgezicht is het kunstwerk dat als lichtreklame aan de zijgevel van Oude Vest 45 in de *Hazewindsteeg* is aangebracht.

Eindelijk kwam ook de restauratie van *Lange Mare 46* klaar, waarbij weer raamkozijnen in de plaats van de voormalige garagedeuren terugkwamen en alle vensters een roedenverdeling kregen. In de vanouds blinde zijgevel werden een paar vensters aangebracht, wat uit oogpunt van monumentenzorg niet wenselijk was.

Lange Mare 70 met zijn monumentale pilastergevel werd geheel gerestaureerd. De ramen kregen daarbij weer een roedenindeling, terwijl de baksteen opnieuw werd geverfd, wat een schitterend resultaat aan de Lange Mare opleverde.

Oude Rijn 88 werd totaal gerestaureerd. Het is een interessant pand met moer- en kinderbinten. Ook een mooie met motief beschilderde balk is er

afb. 4. Lange Mare 70. Foto C. W. Fock.

afb. 5. Sionshofje. Foto C. W. Fock.

gevonden. De T-ramen van de verdiepingen en het empire-raam van de begane grond kregen nu ramen met roedenverdeling.

Oude Vest 77 met zijn karakteristieke 19de-eeuwse gevel met halve ramen in de gootlijst onderging een woningverbetering en kaprestauratie. Met zijn keurig gevoegde voorgevel ziet het pand er weer voortreffelijk uit.

Oude Vest 223, de voormalige pastorie van de vroegere Mon Pèrekerk aan de Haarlemmerstraat, die in de periode van “de Overdekte” als ketelhuis dienst deed, wachtte op restauratie, doch vloog in brand, waardoor de verwaarlozing van dit pand in nog sterkere mate doorging.

Oude Vest 237 werd gerenoveerd. De T-ramen in de voorgevel bleven gehandhaafd.

Ook *Oude Vest 237*, dat was uitgebrand, werd hersteld, waarbij de gevels gehandhaafd bleven, doch de ramen slechts geïmiteerd werden naar de oude toestand. Inwendig is de plattegrond ook veranderd.

Tegelijk met het herdenken van het 500-jarig bestaan van het *Sionshofje* kwam de restauratie van dit hofje klaar. Oorspronkelijk was dit hofje, dat in 1480 gesticht werd, gevestigd aan de Papengracht. In 1668 werd het verplaatst naar de St. Josephsteeg, thans Sionsteeg, en ondergebracht in het Pieter Simons Begijnhof (op de plaats van het vroegere Sint Michielskloos-

ter), dat toen een behoorlijke vernieuwing onderging. Ook in 1913 is het hofje verbouwd, wat vooral te zien is aan de noordelijke vernieuwde vleugel. De thans gereedgekomen restauratie van dit hofje kan als een belangrijke start van de rehabilitatie van het binnengedeelte van de *Camp* gezien worden.

Ook in de “Academiewijk” is een aantal restauraties tot stand gekomen:

Als eerste pand in het *Noordeinde* werd *nr.* 35 volledig gerestaureerd. In de plaats van de lelijke winkelpui kwamen empire-ramen en een rijke paneeldeur met bovenlicht, waarin een levensboom. Het poortdeurtje werd getransformeerd door een rondboog aan de bovenzijde, waarboven een ovaal venster verscheen. De halve empire-ramen van de eerste verdieping werden volledig gemaakt. De T-ramen van de tweede verdieping werden vervangen door ramen met roedenverdeling, terwijl de bovenste trap van de trapgevel werd gecompleteerd en afgedekt met een fronton. Het mag een welgeslaagde restauratie in het Noordeinde worden genoemd.

De vernieuwing van het laatste stuk walkant van het *Rapenburg* aan de westzijde kwam dit jaar gereed.

Van *Rapenburg* 25, de Thysius Bibliotheek, dat inwendig een gaaf oud bibliotheekinterieur bevat, werden het dak en de goten vernieuwd.

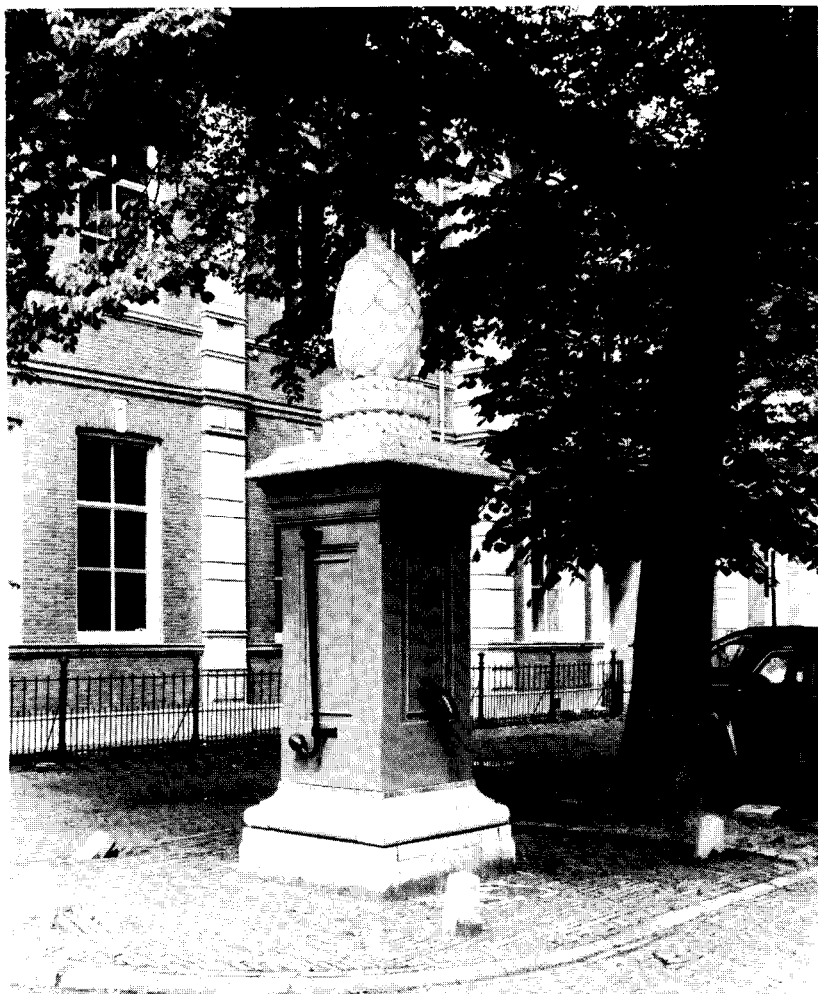
Rapenburg 57 werd inwendig en hoofdzakelijk op de zolderverdieping verbouwd en hersteld, waarbij ook de gevel gerepareerd en geschilderd werd.

Rapenburg 77 werd gerenoveerd. De voorgevel behield daarbij zijn T-ramen met afgeronde hoeken in de bovenlichten. De onderramen van de begane grond kregen weer een verticale roede. De rijk gedecoreerde 19de-eeuwse voordeur bleef gehandhaafd.

Vliet 27 met zijn gepleisterde lijstgevel en T-ramen werd gerenoveerd. Dit pand met zijn monumentale onderdelen (o.a. keldertje met plavuizen, moer- en kinderbintenplafonds) bleef uitwendig hetzelfde.

Het hoekpand *Vliet* 33 met zijn gebroken kap en gepleisterde gevels werd geheel gerestaureerd. Het voordeurkozijn werd hierbij verplaatst en de ramen behielden of kregen hun 19de-eeuwse zesruits-indeling. Het is inwendig een monumentaal pand met moer- en kinderbinten, muurstijlen, gesneden sleutelstukken en gebogen korbelen.

In “Levendaal-West” kwam van een klein, maar toch in het stadsbeeld waardevol monument, namelijk de pomp op de *Garenmarkt*, de restauratie gereed. De pomp werd daarbij geheel gedemonteerd, waarbij onder de pomp nog de resten van het gemetselde fundament van de vroegere “Raamtoren”, die hier gestaan had, werden gevonden. De natuursteen van

afb. 6. Pomp op de Garenmarkt. Foto C. W. Fock.

de pomp werd gerepareerd, terwijl het houtwerk geheel werd vernieuwd. Ook kreeg de pomp weer zijn twee tuiten en slingers.

Een klein huisje, *Molensteeg 22*, werd gerenoveerd. De gevel werd opnieuw gepleisterd en wit geschilderd. De 19de-eeuwse raam-indeling bleef ongewijzigd.

afb. 7. Vliet 30-32. Foto C. W. Fock.

Aan de Vliet (nrs. 78-26) ontstond een open gat door het slopen van een voormalig fabriekscomplex. De bedoeling is dat hier woning komen.

Vliet 30/32-Molensteeg 29 werd bij de renovatie in een aantal woningen verdeeld. De gevel werd opnieuw gevoegd. De empire-ramen werden weer gecombineerd, terwijl een bedrijfsuitgang door een raamkozijn met roedenverdeling werd vervangen. In de zijgevel kwam een voordeur met ijzeren sierrooster en in het bovenlicht een ijzeren levensboom. Jammer is het dat de ramen wit werden geschilderd en niet in de oorspronkelijke groene kleur.

Vliet 34/Molensteeg 22 werd geheel gerenoveerd. De gepleisterde en opnieuw in lichtgrijze / witte tint geschilderde voorgevel kreeg in de kroonlijst halve ramen van één ruit hoog en door twee roeden in drieën verdeeld. De vooroorlogse deur werd vervangen door een paneeldeur. In de zijgevel met de in patroon meegemetselde Davidsster zijn de bouwsporen in de vorm van gemetselde togen gespaard gebleven.

Vliet 46 werd verbouwd en gerestaureerd, waarbij de klokgevel ramen met een nieuwe roedenverdeling kreeg.

In de wijk "Noordvest" verschenen aan het Kort Galgewater ook de Leidse lantaarnpalen met de oude vertrouwde vierkante lantaarns.

afb. 8. Zijlpoort. Foto C.W. Fock.

Kort Galgewater 7, een klein pandje, werd met een verdieping verhoogd. De nieuwe tweede verdieping kreeg een minder hoog T-raam dan dat van de eerste verdieping. Inwendig werd het pand verbouwd.

Van *Lange Gracht 3-5* werd de witte fabrieksgevel gewijzigd door het plaatsen van nieuwe blauwe raamkozijnen en gevel-elementen.

Aan de *Langegracht* verscheen een nieuw gebouw voor het Energiebedrijf.

Voorts werd nieuwbouw gepleegd op de *Langegracht/hoek Koolstraat nrs. 54-60* en *Langegracht 165- 167*.

Oude Singel 10 werd gerenoveerd. De witte gepleisterde voorgevel kreeg een nieuw verbeterde kroonlijst, terwijl de 19de-eeuwse ramen werden gecompleteerd. Ook kwam er een nieuwe voordeur met panelen.

Oude Singel 142 werd inwendig verbouwd, waarbij de hoge T-ramen werden gehandhaafd.

Op de hoek van *Oude Singel 236-238/Klokpoort* kwam in de plaats van de 19de-eeuwse bebouwing een nieuwbouw-complex onder drie daken. Wat de schaal en het materiaalgebruik betreft, past het nieuwe complex zich aardig aan de omgeving aan.

De beschermde monumenten *Volmolengracht 24-26-28* werden wegens zeer ernstige bouwvalligheid gesloopt; zelfs de funderingen zijn daarbij verwijderd.

afb.9. Waardgracht. Foto C. W. Fock.

Eindelijk, na jarenlange voorbereiding, kwam dan toch de restauratie van de *Zijlpoort* gereed. Dit voor de stad belangrijke monument werd uitwendig geheel hersteld, waarbij de toren en de natuurstenen omlijsting van de doorgang in een zandsteenkleur werden geschilderd. Het wapen van Leiden aan de veldzijde en de wapens van de burgemeesters uit de bouwperiode van de poort aan de stadszijde werden gepolychromeerd, waardoor de Zijlpoort een fraai gezicht geeft aan de oostzijde van de binnenstad.

Zuidsingel 4 werd gerenoveerd. De T-ramen in de voorgevel werden vervangen door ramen met roedenverdeling, terwijl de aparte toegang naar de schuur (voormalig achterhuis) verviel en vervangen werd door een raamkozijn. Door de verandering van het voormalig achterhuis werd de binnenplaats vergroot.

In het Herengracht-Zijlsingelgebied, het vroegere zo geheten "Noord-Rynevest", werd van *Herengracht* 29 de kap gerestaureerd en de tweede verdieping heringedeeld. De voorgevel met zijn T-ramen bleef daarbij ongewijzigd.

Langestraat 10 onderging een inwendige verbouwing.

Nieuwe Rijn 704 werd inwendig verbouwd. De ramen van de eerste verdieping in de voorgevel werden aangepast aan de overige ramen in deze gevel en kregen een empire-indeling.

Uiteindelijk na al die tijd van herbouwactiviteiten in deze wijk kwam weer water in de *Waardgracht*, al loopt deze gracht dan dood tegen het gebouwencomplex voor bejaarden aan de Nieuwe Rijn, omdat het inder tijd niet de bedoeling was dat de Waardgracht terug zou komen.

Met de gereedgekomen nieuwbouw aan de *Zuidsingel* (zuidzijde) kan men zeggen dat een einde is gekomen aan de wederopbouw van de wijk Herengracht-Zijlsingel.

Tenslotte kwam in de wijk Levendaal-Oost, het vroegere “Zuid-Rynevest”, de restauratie van *Tevelingshof* (Vierde Binnenvestgracht 7) met zijn kenmerkende scheve details (door de ruitvormige plattegrond) die in bijna alles zijn doorgevoerd, klaar.

Het hoekhuis *Vierde Binnenvestgracht* 8 werd geheel gerenoveerd, waarbij de T-ramen en de 20ste-eeuwse voordeur van de asymmetrische klokgevel werden vervangen door negen- en vijftienruitsschuiframen en een paneeldeur.

Vierde Binnenvestgracht 40 werd geheel gerenoveerd. De negen- en zesruitsschuiframen bleven gespaard, terwijl de vlakke voordeur werd vervangen door een paneeldeur. Boven deze deur werd in het bovenlicht een levensboom geplaatst.

Van *Levendaal* 97 werd de voorgevel (een trapgevel) gerestaureerd, wat in dit geval betekende: de hele gevel opnieuw metselen met de oude materialen. De T-ramen werden vervangen door empire-ramen. De voordeur met het sierijzeren rooster bleef gehandhaafd.

Van *Levendaal* 160 werden de empire-ramen gecompleteerd en de twee voordeurkozijnen (een van de benedenwoning en een voor de bovenwoning) vervangen door een monumentale voordeurpartij gelijk aan die van het naburige tweelinghuisje nr. 162. Voorts werd de gehele gemetselde gevel (een tuitgevel) in een steenrode kleur geschilderd.

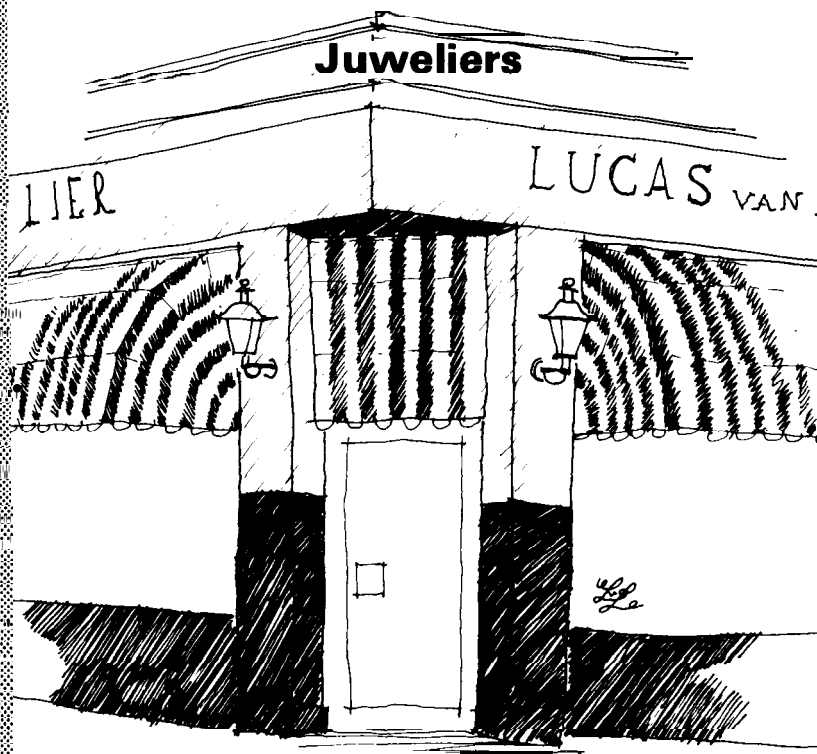
In 1980 kwam met het gereedkomen van de pomp op het binnenhof de restauratie en renovatie van woninkjes aan het binnenplein van het *Bethlehemhof* gereed. De restauratie van de woninkjes aan de buitenshil (*Levendaal*/Kraaijerstraat) is nog in volle gang.

Het woningencomplex *Levendaal* 193-195 werd geheel gerenoveerd, waarbij de ramen van de bovenverdieping werden voorzien van een aangepaste 19de-eeuwse roedenverdeling. De gevel werd geheel opnieuw gepleisterd en witgeschilderd. Hierdoor zijn de door de verschillende maten ongelijke raamkozijnen in de totale gevel toch wel passend samengebracht.

ADVERTENTIES

Lucas van Leyden

IS VERHUID VAN
't SMALSTE PAND VAN LEIDEN
NAAR 't HISTORISCHE
HOOGSTRAAT 6

VOORHEEN: BEGEER v. KEMPEN-VOS
EN MAARTENSE

HOOGSTRAAT 6 . LEIDEN 071-142350

leidsespaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutspaarbank
te 's-Gravenhage)

**voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten**

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden:	Oude Rijn/hoek Hooglandse kerkgracht Bevrijdingsplein 52 De Sitterlaan 87 Kooilaan 43a Hoge Rijndijk 53 Lage Morsweg 23 Pelmolens 1 (Merenwijk)
in Oegstgeest:	Geversstraat 46
in Leiderdorp:	Van Diepeningenlaan 6 Winkelhof 17
in Voorschoten:	Schoolstraat 176
in Warmond:	Dorpstraat 42

N.V. SLAVENBURG'S BANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

**Organisatie~
handels~ en
reklame~
drukwerk**

**DRUKKERIJ
DELTABACH**

Oranjelaan 37
Zoeterwoude-Rijndijk
Telefoon 071-89 92 41

MONDELINGE CURSUSSEN VOOR:

MIDDENSTAND
MARKETING
(nieuwe opleiding!)
ALGEMENE ONTWIKKELING
BEROEPSGOEDERENVERVOER
STENO

BOEKHOUDEN
BEDRIJFSECONOMIE
M B A
S P D
A.A.
ONDERNEMERSDIPLOMA
DETAILHANDEL
IJZERWAREN

ONDERWIJS-INSTITUUT

TALEN
(ook overdag)

ENGELS
FRANS
DUITS
SPAANS

BEDRIJFS-
CORRESP.

NEDERLANDS
ENGELS
FRANS
DUITS

MEAB

o.l.v. M. v.d. Horst
(Officiële door het I.M.O. erkende
Middenstandsopleiding)

Herengracht 4 Leiden Tel. 071-130660
Interesse? vraag prospectus!

al meer dan 35 jaar
HET bolwerk voor UW bolwerk

Breestraat 52,
hoek Vrouwen-
steeg
LEIDEN
telefoon 126977

Leidenaren – boekenliefhebbers opgelet!

Dit is HET NIEUWE BOEKHUIS

- een grote algemene boekwinkel in het hartje van de stad
- een parterre én een 1 e etage “in de Bovenkooi” geheten, vol boeken – boeken – boeken .
- waar altijd keus is en waar het vrij rondkijken een boeiende vorm van vrijetijdsbesteding is
- * waar men bovendien nog weet wat service is!

wij geven boekenbonnen uit – wij nemen boeken-
bonnen in

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

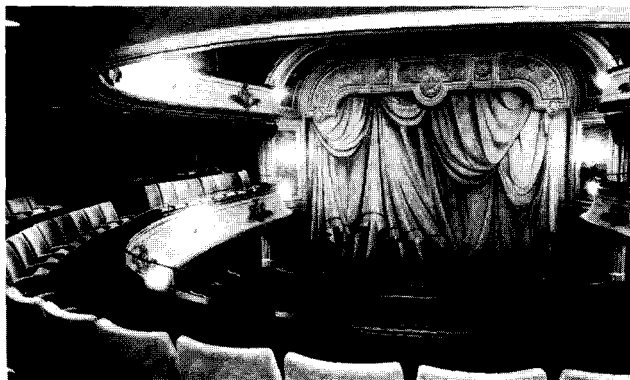
LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

* orkestconcerten	* operette	* creatieve cursussen
* kamermuziek	* musical	* taalcursussen
* koffieconcerten	* films	* studiecursussen
* zondagmiddagconcerten	* jeugdfilms	* leeskringen
* lichte muziek	* excursies	* lezingen
* opera	*toneel	* cabaret

Afdelingen in Sassenheim, Katwijk, Oegstgeest, Leiderdorp.
Meer dan 20.000 inschrijvers. Bij betaling van
f 10, inschrijfgeld per persoon (op gironummer 514.933)
ontvangt men gedurende het lopende seizoen het
maandelijkse K&O-programmablad met informatie over
bovenstaande activiteiten.

**INLICHTINGEN: K&O, OUDE VEST 45,
LEIDEN. TELEFOON 141141**

leidse schouwburg

Oude Vest 43
071-141141

Sinds 1705 het avondje-uit voor Leidenaren

Handwerkboetiek

„DE BIJ”

Speciaalzaak voor al uw handwerken spinnewielen
Pinguin breiwool folkloristische stoffen en kleding

Diefsteeg 1-3, 2311 TS Leiden Tel. 071-14 90 67

Brood- en Banketbakkerij
N. van Rijnsouw

Herenstraat 66 — Telefoon 12 66 52
Bevrijdingsplein 6 — Telefoon 7 6 6 1 4 3

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

**ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN**

RIJNSBURGERSINGEL 56 - LEIDEN
telef. 132980 - 122654

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTING EN

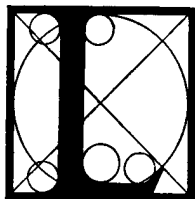
Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

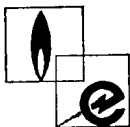

loridan b.v.

leiden
pieterskerk choorsteeg 14
telefoon 071 . 4 65 41

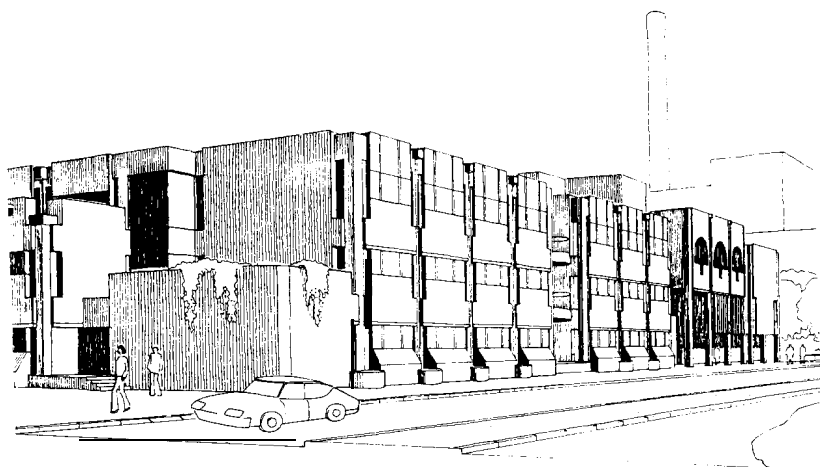
studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

Energiebedrijf Rijnland

Leiden - Langegracht 70

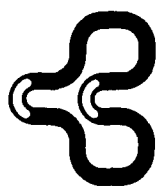

Gas

Elektriciteit

Warmte

 Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 23 12 KP Leiden

Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1980	10
Reglement voor de Oud-Leiden prijs	12
Jaarrekening 1980	14
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1980	17
 Het dagelijks leven in een Middeleeuws klooster, door Marian Castenmiller	 27
Zilveren prijzen bij twee Leidse loterijen uit het begin van de 16de eeuw, door dr. C. Willemijn Fock	39
Portretten van de familie van der Graft, door drs. R.E.O.Ekkart	49
Vier eeuwen bouwen in de Hortus, door Else M. Terwen-Dionisius	59
Uit het dagelijks leven van een Leidse lakenfabrikant. Het kasboek van B.F. Krantz (1840-1854), door drs. Ingrid W.L. Moerman	97
Studenten en burgers. Een wandeling door Leiden anno 1853, door P.J. van der Zanden	111
De Leidsche Melkinrichting, door W.J. Bokma de Boer	131
Mr. Charles Marius Dozy. Gemeentearchivaris van Leiden 1868-1901, door mr. Annie J. Versprille	139
Een oud stukje Leiden van ongeveer zestig jaar geleden. Herinneringen aan de Transvaalbuurt, door C. Zwarts-Verbiest	149
Leiden buiten de veste (1896-1940), door drs. R.C.J. van Maanen	157
Leiden buiten de veste. Uitbreidingsplannen sinds de oorlog, door drs. B.N. Leverland	185
De Warmerdam te Sassenheim, door Harrie Salman	205
Van der Horns "Gezicht aan de Kagerplassen" ontmaskerd, door A.G. van der Steur	219
Archeologisch Nieuws 1980, door H. Suurmond-van Leeuwen	222
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1980, door E.J. Veldhuyzen	227